

Kapocs

A Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet folyóirata

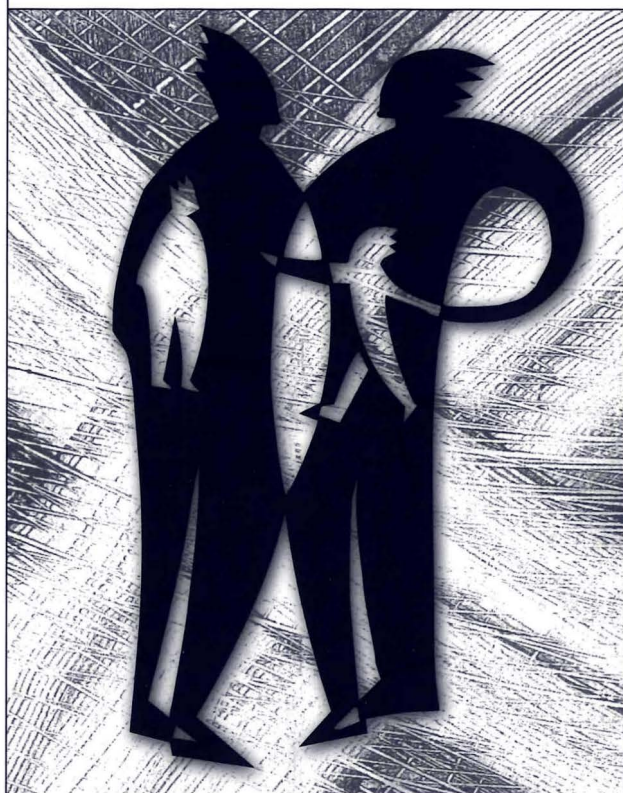
IX. évf. 2. szám 2010. június

A Biztos Kezdet programról

2

A mesék fejlesztő hatásáról

12

Inaktív csoportok attitűdjeiről

22

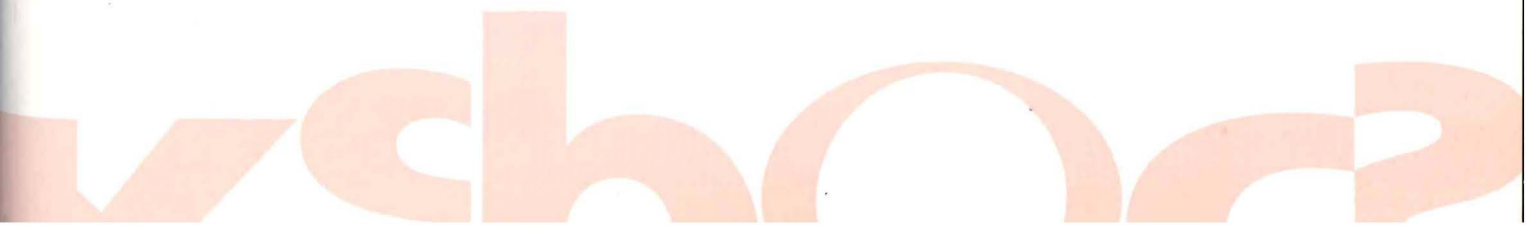
Demenciában szenvedők ellátásáról

36

Diverziós eszközök előnyeiről

48

45

Surányi Éva

A Biztos Kezdet program hatásvizsgálatának bemeneti mérése¹

Bevezető

A Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézetben működő Biztos Kezdet program keretében uniós forrásból 2009-ben országszerte 35 Gyerekház kezdte meg működését. A Biztos Kezdet Gyerekházak célja a hátrányos helyzetű településeken, településrészekben nehéz körülmények között élő családok gyermekei számára olyan szolgáltatások biztosítása, melyek lehetővé teszik azt, hogy a legnagyobb szegénységben élő gyermekek is a lehető legkorábbi életkorban megkapják mindazt a támogatást, ami segíti képességeik kibontakozását és megalapozza sikeres iskolai pályafutásukat. A Gyerekház rendszeres napi nyitva tartás mellett gyermek és szülő számára egyaránt biztosít programokat. A Gyerekházban dolgozó szakemberek segítik és nyomon követik a gyermek fejlődését; szükség esetén megfelelő szakemberhez irányítják a családot. Bár a Gyerekház elsődleges célja a gyermekek fejlesztése és támogatása, kiemelt feladatának tekinti a szülők támogatását a gyermeknevelés és a munkavállalás terén. A Gyerekház segíti felkészülni a leendő szülőket a szülésre, illetve a gyermek fogadására, gyermeknevelési kérdésekkel kapcsolatos tanácsadást nyújt, egyéni és csoportos konzultációt biztosít, támogatja a munkaerőpiacra való visszatérést (www.biztoskezdet.hu).

A jelen tanulmányban ismertetett kutatás a Biztos Kezdet program hatásvizsgálatának bemeneti mérése². Arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen hatással van a Gyerekházak munkájában való rendszeres részvétel a gyerekek komplex fejlődésére, s a program által biztosított szolgáltatások mennyiben teszik lehetővé a szülők számára a hatékonyabb munkaerőpiaci részvételt. A kutatás hosszú távon tervezi nyomon követni a Gyerekházak hatását. Ennek első fázisát egy ún. bemeneti mérés jelenti, ami a program indulásakor fennálló helyzetképet térképezi fel. Mivel azonban a program hatásának hatékony elemzéséhez nélkülözhetetlen, hogy részletes adataink legyenek a programban részt vevő gyerekek családi hátteréről is, a gyerekek fejlődési mintázatainak vizsgálata mellett az adatfelvétel kiterjed részletes felmérésére is. Ez lehetőséget ad arra, hogy már az adatfelvétel első, 'bemeneti' hullámában következtetéseket vonjunk le az eltérő családi hátterű gyerekek közötti eltérő fejlődési mintázatok mögött álló tényezőkre vonatkozóan. A kutatás eredményei ezért – úgy gondoljuk – sok fontos információval és tanulsággal szolgálnak nemcsak a program vezetői, hanem a szélesebb szakmai olvasóközönség számára is, hiszen átfogó képet festenek a hátrányos helyzetű kistérségekben, településeken illetve településrészekben élő családokban felnövő gyerekek fejlődési jellegzetességeiről, azok környezeti meghatározóiról.

A mintavételi eljárás és a kutatás módszere

Hatásvizsgálatunk a gyerekek fejlődését óvodáskorban értékeli, azt vizsgálja, hogy a gyerekek a Biztos Kezdet programból kikerülve milyen eredményeket³ képesek elérni a formális oktatási-nevelési rendszerbe kerülve. Kutatásunk közvetlen célcsoportját így az óvodáskorú (4–6 éves) gyerekek alkotják; arra a kérdésre keressük a választ, hogy – változatos fejlődési területeket értékelve – tapasztalható-e eltérés a fejlődés ütemében a Gyerekházba járó és nem járó gyerekek között.

A hatásmérés leghatékonyabb módszere a párosított mintán alapuló, a program előtti helyzetet összehasonlító alapként számításba vevő regressziós modellezés, így kutatásunkat mi is ennek megfelelően terveztük meg. Ez a módszer (legalább) két adatfelvételt igényel, mindkettő egy ún.

párosított mintán vesz fel adatokat a gyerekekről, illetve családjaikról. A párosított minta lényegi eleme, hogy a programban részt vevő valamennyi gyerek fejlődését olyan gyerekek fejlődéséhez hasonlítjuk, akik családi háttérük, óvodai környezetük és a fejlődésüket alapvetően meghatározó egyéb körülmények tekintetében hasonlóak a programban részt vevő gyerekekhez, de nem vesznek részt a programban (ők alkotják az ún. kontrollcsoportot). A programhatásának mérése ezek alapján úgy történik, hogy a program indulásakor részletes adatfelvételt végzünk (ez a most ismertetésre kerülő bemeneti mérés), majd – már a program eredményét vizsgálándó – megismételjük az adatfelvételt a programban részt vevő óvodai csoportokban. Az adatokat ezután az elemzéshez egyéni szinten is párosított mintákba rendezzük; s a programhatását az átlagos eltérés méri a kontrollcsoport azonos háttérű gyerekeihez képest. A programértékelésnek ezt a módszerét az irodalom „conditional difference-in-differences” módszernek nevezi. Nyilvánvalóan a módszer kivitelezése azt feltételezi, hogy nyomon követéses adatokat gyűjtünk a programban részt vevő és a kontrollcsoportot alkotó egyénekről (gyermekről és szüleikről). A módszer kiterjeszhető ugyanakkor úgy is, hogy *nem nyomon követéses adatokat gyűjtünk, hanem független, megismételt keresztmetszeti adatfelvétel zajlik két időpontban*. Ekkor a kontroll minta előállítására a párosítási technika ismételt alkalmazásával történik (lásd részletesen Blundell–Meghir, 2004), ennek alkalmazását tervezzük mi is.

A 'programminta' kiválasztása során a kutatás minden olyan települést érintett, amelyek sikerrel pályáztak a programban való részvételre, két kivétellel. Egyrészt néhány településen⁴ a modellprogramok keretében a pályázat indulása előtt is működtek már Gyerekházak, így a mintavétel során csak azok a települések kerültek be a kutatásba, ahol Biztos Kezdet jellegű szolgáltatás nem kezdődött el a program 2009-es elindulása előtt. Mivel ugyanis a hatásvizsgálat első hullámának célja a „bemeneti” (a program indulása előtti) állapot felmérése és rögzítése volt, az adatok felvétele csak ezeken a településeken/településrészekben ad erre vonatkozóan releváns információt. Másrészt a kutatás megkezdése előtt minden település fenntartójától hozzájárulást kértünk a kutatás folytatásához (nemcsak a bemeneti, hanem a kimeneti mérések hullámaira vonatkozóan is). A megkeresett településeken azonban három óvodafenntartó nem engedélyezte az adatfelvételt, ezért ők szintén kimaradtak a kutatásból. Az adatfelvétel így összesen 26 programban részt vevő település óvodáiban indult el. A településeken belül a kutatásba bevont óvodák kiválasztása érdekében a település önkormányzatának dolgozóitól és a programban dolgozó koordinátortól kértünk információt arról, hogy a Gyerekházba járó gyermekek várhatóan mely óvodákba fognak járni. Az egyes településeken belül minden olyan óvodát megkerestünk a kutatás során, ahova a Biztos Kezdet Gyerekházakat látogató gyermekek járhatnak majd, így a kutatás a programtelepülések összesen 37 óvodájában indult meg. Az óvodákban belül azok a csoportok kerültek kiválasztásra, amelyekben a 4–6 évesek között a legmagasabb volt azoknak a gyermekeknek az aránya, akiknek a szülei iskolázatlanok voltak (legfeljebb 8 általánossal rendelkeztek).

A *kontrollmintába* kerülő óvodai csoportok kiválasztása az említett párosítási⁵ módszerrel történt, két lépcsőben. Először a rendelkezésünkre álló településszerkezeti adatok alapján kiválasztásra kerültek azok a települések, melyek a megfelelő programtelepüléssel azonos kistérségben találhatóak, és alapvető településspecifikus jellegzetességeikben követik a programtelepülések azonos jellemzőit. A községek esetében a párosítási eljárás magyarázó változói a következők voltak: a település lakossága; a 0–17 éves lakosok aránya; van-e bölcsőde, illetve óvoda a településen; a legalább 180 napja munkanélküliek aránya; illetve van-e a településen vasútállomás (az adatok forrása a KSH TSTAR adatbázisának 2002-es adatai voltak). Egy község esetében nem volt a kistérségen belül megfelelő pár, itt a szomszédos kistérségből választottunk kontrolltelepülést. A kistérségi központ funkciót betöltő községek és a városok esetében a megyén belül választottuk ki a leginkább hasonló települést. Az óvodai csoportok kiválasztása ezután egy kiegészítő adatfelvétel segítségével történt. Célunk ugyanis az volt, hogy a kiválasztott településeken belül megtaláljuk azokat az óvodai csoportokat, melyek az összes, a

program sikeressége szempontjából fontos jellegzetességük mentén leginkább képesek reprodukálni a programtelepüléseken található óvodákban rendelkezésre álló gondozási környezetet. Az óvodai csoportok strukturális jellemzőin túl így fontosnak tartottuk, hogy a mintavétel során rendelkezünk információval nem csupán a csoportok összetételéről, hanem egyrészt az óvodai gondozók véleményéről a gyermekek jellemző fejlődési mintázatairól az óvodába érkezésükkor, másrészt a szülővel kialakított kapcsolatukról. Ennek érdekében az óvodákban az igazgatók és valamennyi csoport pedagógusa kitöltött egy kérdőívet az óvoda, illetve a csoportok összetételére vonatkozóan; s végül ezeket az adatokat használtuk a párosítási eljárás háttérváltozóiként. Az óvodai csoportok kiválasztásánál így a programban részt vevő óvodákkal való hasonlóság volt a meghatározó szempont az iskolázatlan szülővel rendelkező 4–6 éves gyermekek számát, illetve a mintavételi kérdőívben szereplő más jellemzőket tekintve. Azon ritka esetekben, amikor több megfelelő óvodai csoport is alkalmas kontrollcsoportnak bizonyult, akkor a méretben és a csoportközi különbségek tekintetében is a program óvodai csoporthoz leginkább hasonló csoportot választottuk ki. A kontroll mintában így 26 település összesen 31 óvodája szerepelt.

A mintavétellel kapcsolatban záró gondolatként külön is szeretnénk hangsúlyozni, hogy míg a párosítási eljárás a ma ismert leghatékonyabb módszer a programok hatásának pontos (torzítatlan és hatásos) megbecslésére, az eljárás sajátosságainak folyamányaként a kutatásban gyűjtött adatok *nem országosan reprezentatív adatok*, ezért kutatási következtetéseink csak bizonyos korlátozó feltevések mellett általánosíthatóak a vizsgált településektől eltérő társadalmi környezetben élő családok és gyerekek esetére.

A hatásvizsgálat mérőeszközei

A programhatását mérő indikátorok struktúráját és a mérési eljárásokat egy független kutatócsoport dolgozta ki. Munkánk során az egyik legnehezebb és egyben legkritikusabb feladatnak maguknak a mérési dimenzióknak a kiválasztása bizonyult, vagyis azoknak a gyermeki fejlődési területeknek a beazonosítása, melyek a hatásvizsgálatban megfelelően tükrözik a programhatását a résztvevő gyerekekre.

A vizsgálati dimenziók kiválasztása végül két szempont mérlegelésével történt. Egyrészt törekedtünk olyan fejlődési területek nyomon követésére, melyek „könnyen módosíthatók” abban az értelemben, hogy a nemzetközi és hazai korábbi kutatási eredmények tapasztalatai alapján a környezeti tényezők változásának hatására jól reagálnak, így mérésükkel rövid távon is tetten érhetőek a programhatásai – annak ellenére is, ha a program valós (teljes) hatása várhatóan csak hosszú távon, akár többéves késéssel jelentkezik. Ennek eredőjeként a mérőeszközök kiválasztása során kiemelt figyelem irányult a gyermeki fejlődés biológiai meghatározottságára és intervenciós módosíthatóságára, hiszen sok minden más mellett attól is függhet egy-egy intervenció hatékonysága, hogy az adott terület mennyire meghatározott biológiailag, és mennyire reagál a környezeti ingerekre. A kutatásban használt mérőeszközök kidolgozása során így elsősorban olyan fejlődési területekre koncentráltunk, amelyek intervenciós beavatkozások nyomán sikerrel fejleszthetők, és természetes, valamint intervenciós hatásokra reagáló fejlődésük is jól nyomon követhető.

Másrészt fontos szempontunk volt, hogy a programok elszámoltathatóságának és társadalmilag fenntartató működésének feltételeként a hatásvizsgálat indikátorainak köre olyan fejlődési területekre fókuszáljon, melyek bizonyíthatóan befolyásolják a gyermekek későbbi iskolai és munkaerőpiaci sikerességét, a tanulási nehézségek elkerülését, társadalmi beilleszkedését.

Amennyiben a későbbi iskolai sikerességet és a tanulási nehézségek elkerülését helyezük előtérbe, a kutatás során érdemes olyan fejlődési területeket kiemelni, amely a korai iskolai teljesítményt befolyásolhatják. Fontos szempont viszont emellett a változások várható fenntarthatósága is, vagyis annak vizsgálata, hogy a kora-gyerekkorban bekövetkező változásoknak milyen hatása van a gyerekek későbbi fiatal- és felnőttkori életpályájának alakulására. Ebben a vonatkozásban a modern közgazdasági kutatások a különböző 'nem-kognitív' vonások (szociális kompetencia, viselkedésbeli és személyiségbeli tényezők) növekvő szerepét jelzik előre (lásd pl. Heckman–Stixrud–Urzua, 2006). A hatásvizsgálat mérőeszközeinek kiválasztása során ezért törekedtünk arra, hogy mérőeszközeink a társas készségek formálódása terén is átfogó képet adjanak a gyerekek fejlődéséről. A már kezdetektől formálódó verbális készségek és a komplex kognitív képességek ugyanis csakis akkor teljesezhetnek ki az intézményes környezetben, ha az alapvetőbb gyermeki szükségletek kielégítettek (pl. fizikai és érzelmi biztonság), illetve ha az érzelmi-társas készségek, valamint a viselkedésszabályozás olyan szintet ér el, ami lehetővé teszi a kisgyermek számára a strukturált tevékenységekben és a tanulás különböző formáiban való aktív és örömteli részvételt.

Mindezek figyelembevételével a mérőeszközök kidolgozása négy fejlődési területen kezdődött meg:

- 1) a gyerekek a nyelvi-kommunikációs készségei és általános kognitív képességei;
- 2) a formálódó szociális készségeik társas környezetben való előhívása, gyakorlása (ezen belül az érzelmek és a viselkedés értése és szabályozása);
- 3) erős, pozitív, de reális énképük kialakulása, valamint
- 4) fizikai fejlődésük és egészségük.

A kiválasztott mérőeszközök pszichometriai jellemzőit egy elővizsgálat során teszteltük, ennek menetét és eredményeit egy külön tanulmány ismerteti.

A minta összetétele

A kutatásban az adatok felvétele háromféle módon történt. A kognitív készségek mérése közvetlenül a gyerekekkel kitöltött tesztek felvétele útján zajlott, a szociális kompetenciák és az énkép az óvodai gondozók beszámolóí alapján kerültek elemzésre, végül a gyerekek testi fejlődésére és családi hátterére vonatkozó kérdéseket közvetlenül a szülőknek tettük fel, kérdőíves formában. A kutatásban való részvétel önkéntes volt, így azoknak a szülőknek a gyerekei, akik nem egyeztetek bele a kutatásban való adatfelvételhez, nem vettek részt munkánkban. A szülői kérdőíveket a szülők hozzájárulási nyilatkozataival párhuzamosan az óvodákba előzetesen elküldtük, és az óvónők segítségét kértük a szülők megnyerésére a kutatásban való részvételhez. A kutatásban végül 1405 gyermek vett részt, akik esetében a szülők és a pedagógus által kitöltött kérdőív minden esetben rendelkezésünkre állt; s közülük összesen 1044 olyan gyerek szerepelt a mintában, ahol a gyerekek kognitív eredményeiről egyaránt vannak adataink. A mintába került gyerekek néhány jellemzője (nem, kor, családi háttér alapvető indikátorai) szerinti megoszlását az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

A mintába került gyerekek neme, életkora és családi háttere

		%
Nem	Fiú	49
	Lány	51
Életkor	4-4,5 éves	25
	4,5-5 éves	28

	5-5,5 éves	30
	5,5-6 éves	17
Háztartás létszáma	2 fő	2
	3 fő	15
	4 fő	33
	5 fő	28
	6 fő	11
	7 fő	5
	8 vagy több fő	6
	Testvérek száma	Nincs testvére
1 testvér		41
2 testvér		24
3 testvér		9
4 testvér		4
5 vagy több testvér		5
Anya (nevelő) legmagasabb befejezett iskolai végzettsége	kevesebb mint 8 általános	7
	8 általános	32
	szakiskola, szakmunkásképző	28
	érettségi	9
	érettségi utáni szakmai képzettség	13
	főiskola, egyetem	11
Apa (nevelő) legmagasabb befejezett iskolai végzettsége	kevesebb mint 8 általános	6
	8 általános	29
	szakiskola, szakmunkásképző	42
	érettségi	7
	érettségi utáni szakmai képzettség	9
	főiskola, egyetem	6
Él-e a gyerekekkel roma nemzetiségű felnőtt?	Nem	77
	Igen	23
Egy főre jutó jövedelem	kevesebb mint 10 ezer Ft	4
	10–20 ezer Ft	26
	20–30 ezer Ft	29
	30–40 ezer Ft	19
	40–50 ezer Ft	11
	50–60 ezer Ft	5
	Több mint 60 ezer Ft	5

Modellépítés

Abban az esetben, ha célunk a gyerekek fejlődési mintázata és családi háttérük különböző jellegzetességei közötti kapcsolatok feltárása, az eredmények megfelelő értelmezése érdekében szükséges kitérnünk arra, hogy a családi háttér eltérő jellegzetességei általában korántsem

függetlenek egymástól. Példaként a 2. táblázat az elemzéseink szempontjából egyik legfontosabb jellemző, az anya iskolai végzettsége – mint az otthoni gondozó környezet indikátora (lásd később) – és a többi családi háttérjellemző közötti összefüggést mutatja (korrelációs együtthatók). Az anya iskolai végzettsége például erőteljesen összefügg mind az apa iskolai végzettségével, mind pedig a család anyagi helyzetével (egy főre jutó jövedelemmel). Ez aláhúzza a többváltozós regressziós modellezés jelentőségét, hiszen az elemzések során arra a kérdésre keressük a választ, hogy a gondozói környezet jellegzetességei önmagukban, a többi változó hatását kiszűrve is befolyásolják-e a gyerekek fejlődését. A továbbiakban így minden gyermeki fejlődési terület esetében egy regressziósmodell-bebecslést közlünk, mely a családi háttér eltérő aspektusainak hatását méri a gyerekek fejlődére nézve. A regressziós eredményeket *standardizált regressziós koefficiensek* formájában közöljük (grafikonon ábrázoljuk), amelyek így a hatásnagyságok mértékegység-független, egymással közvetlenül összehasonlítható értékeit mutatják.

2. táblázat

Az anya iskolai végzettsége és a családi háttér más jellemzőinek kapcsolata (korrelációs együtthatók)

Korrelációs együtthatók	Anya iskolai végzettsége
Apa iskolai végzettsége	0,68
Háztartás létszáma	-0,35
Testvérek száma	-0,33
Roma családtagok	-0,45
Egy főre jutó jövedelem	0,62
Szociális helyzet faktor	0,24
Egy főre jutó lakótér	0,39
Lakókörnyezet faktor	0,24

Az otthoni gondozói környezet és az anyagi depriváció indikátorai

A szülőséggel foglalkozó kutatások a *szülői kogníciók* gyűjtőfogalmába sorolják mindazokat a szülői hiedelmeket, percepciókat, értékeket, szocializációs célokat éppúgy, mint magukat a konkrét ismereteket a gyerekek fejlődési jellegzetességeiről és szükségleteikről, amelyek alapjaiban határozzák meg azt, hogy a szülők hogyan értékelik gyerekük viselkedését és fejlődését, és milyen döntéseket hoznak gondozásával kapcsolatban a mindennapokban. E szülői kogníciók formálódásában két tényező játszik kiemelkedő szerepet: a gyerekevelésben szerzett személyes tapasztalatok, valamint a szülők társas kapcsolatai (Goodnow, 1995; McGillicuddy-De Lisi-Sigel, 1995). Számos, a humán-ökológiai megközelítés (Bronfenbrenner, 1986) keretében született kutatás mutat rá és ad magyarázatot arra, hogy *a különböző szociális csoportokhoz való tartozás hogyan formálja a szülői magatartást és ismereteket* (pl. Goodnow et al., 1984; Joshi-MacLean, 1997). A szülők ismeretei a gyerekek fejlődési szükségleteiről, a velük szemben támasztott elvárásaik az intellektuális, viselkedésbeli és társas készségek területén egyaránt nagyban különböznek az eltérő társadalmi csoportokban, és ennek kapcsán *erőteljesen összefüggnek a szülők iskolai végzettségével* (Williams et al., 2000). A magasabb iskolai végzettséggel rendelkező anyák általában magasabb fejlődési elvárásokat támasztanak gyermekükkel szemben (pl. úgy vélik, hamarabb kell ülnie vagy beszélnie); így korábbi életkorban vezetnek be bizonyos gyermekgondozási gyakorlatokat (pl. hamarabb beszélnek hozzá, mesélnek neki történeteket, olvasnak könyvet, tanítják meg a színek nevét), míg az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező anyák általában úgy vélik, az alapvető kognitív készségeket a gyerekek későbbi életkorban sajátítják csak el, és így bizonyos kognitív stimuláló aktivitásokra csak későbbi életkorokban ösztönzik gyerekeiket (Ninio, 1979). Benasich

és Brooks-Gunn (1996) arra is rámutattak, hogy az anya iskolai végzettsége befolyásolja az otthoni tárgyi környezet minőségét és struktúráját is. Elemzéseink során ennek megfelelően *a szülők iskolai végzettségét az otthoni gondozói környezet indikátoraként értelmeztük*, hiszen az említett kutatások egyöntetűen bizonyítják, hogy az iskolai végzettség jól definiált kapcsolatban áll a széles értelemben vett szülői kogníciók és magatartásminták tartalmával.

A szülők iskolai végzettsége természetesen nem független munkavállalási és kereseti lehetőségeiktől, vagyis a család jövedelmi helyzetétől. Az otthoni gondozói környezet hatásának elemzése során ezért többváltozós modelljeinkben szerepelt az anyagi depriváció mértéke, három változón keresztül is. A család egy főre jutó jövedelme a háztartás általános jövedelmi helyzetét mérte, míg az ún. 'szociális helyzet faktor' és a 'lakókörnyezet faktor'⁶ a különösen nagy szegénységben élő családok csoportját különítette el. A regressziókban kontrolláltunk emellett a gyerekek életkorára (hónapokban kifejezve), a testvérek számára, elemeztük a fejlődésmentben tapasztalható nemi eltéréseket⁷, valamint vizsgáltuk a családok etnikai hovatartozásának meghatározó jellegét is⁸. Minden modellben szerepelt emellett egy ún. 'program' változó, ami két értéket vehetett fel annak megfelelően, hogy a kutatásban szereplő gyermek olyan településen él-e, ahol van Biztos Kezdet program; így a változó a program és kontrolltelepülések közötti eltérések szignifikanciáját teszteli.

Kutatási eredmények

A gyerekek kognitív fejlődése

A kora-gyerekkori kognitív fejlődés hosszú távú hatását a felnőttkori jól-létre számos kutatás támasztja alá. Az 1958-as British Cohort Study adatai alapján készült elemzések például arra mutatnak rá, hogy a 7 éves kori olvasáskészség nagy megbízhatósággal jelzi előre az iskolai előmenetelt és a felnőttkori béreket (Currie–Thomas, 1999; Robertson–Symons, 2003); míg egy későbbi kohorsszal készült adatfelvétel azt is bizonyítja, hogy *már a 22 hónapos kori kognitív teszteredmények is kapcsolatban állnak a felnőttkori kimenetekkel* (Feinstein, 2003). Ugyanezek a kutatások arra is felhívják a figyelmet, hogy a korai évek kognitív fejlődésének meghatározó ereje a felnőttkori jól-létre különösen nagy az alacsonyabb társadalmi státuszú szülők esetében (Currie–Thomas, 1999; Feinstein, 2003), ami aláhúzza a kognitív fejlődés hátterében álló tényezők megértésének jelentőségét, különösen a szegényebb családban felnövő gyerekek között.

Ezzel kapcsolatban az irodalom egységes következtetése az, hogy a magasabb SES a gyerekek jobb kognitív fejlődésével jár együtt (lásd pl. Smith et al., 1997; Blau, 1999; Guo–Harris, 2000; Waldfogel et al., 2002; Taylor et al., 2004). Továbbra is vitatott ugyanakkor, hogy mik ennek a közvetítő mechanizmusai. Néhány kutatás a háztartások anyagi helyzetének meghatározó voltára helyezi a hangsúlyt, mások a nevelési szokások alakulásában, a gyerekek megnövekedett kognitív stimulációjában vagy a kisebb arányú anyai depresszióban keresik a választ.

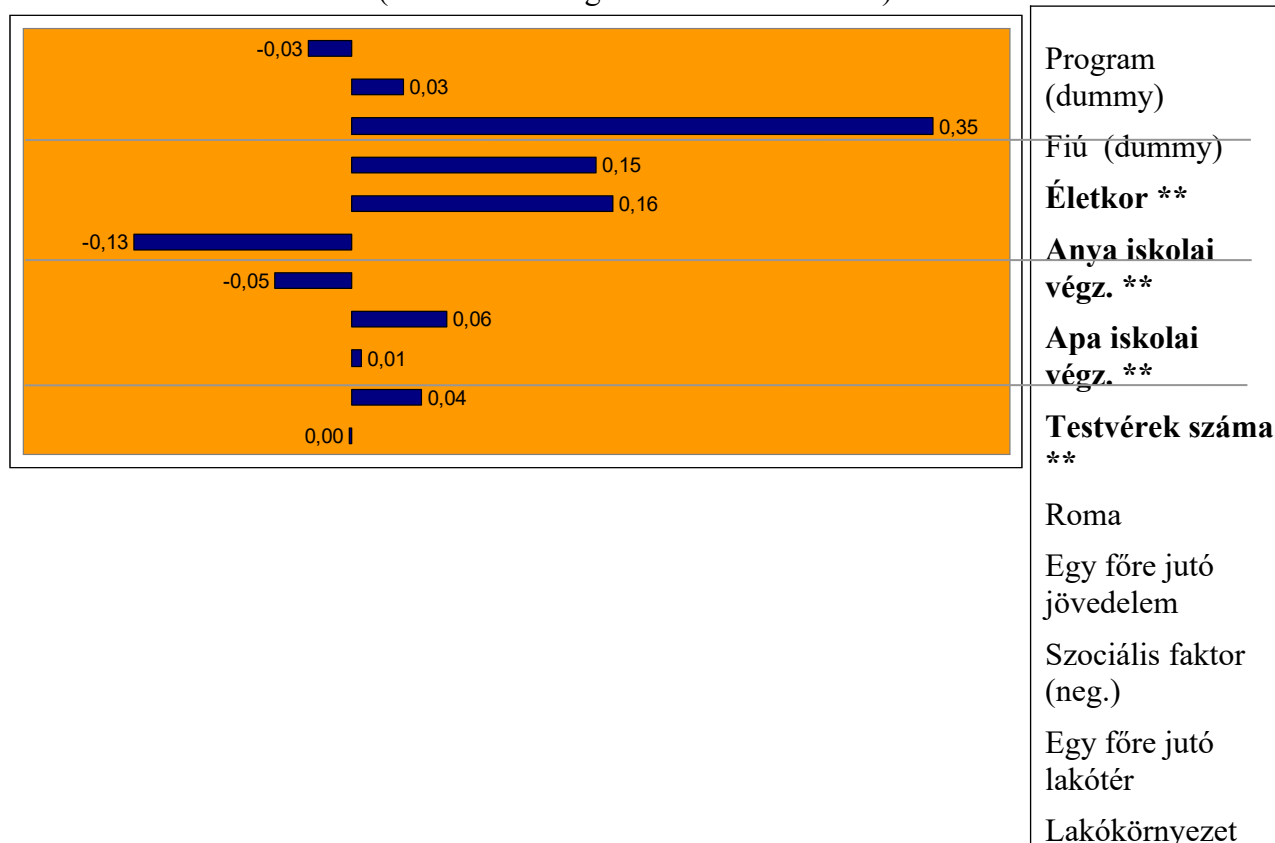
Ebben a vonatkozásban kutatásunk számos ponton járul hozzá a nemzetközi irodalomhoz. A gyerekek kognitív fejlődését a kutatásban kétféle módszerrel mértük: a LAPP szókincesztet a gyerekek expresszív szókinceszt térképezi fel (Lórik et al., 1999), a Simon Baron-Cohen által kidolgozott képsorrendező feladat pedig azt teszteli, hogy ez egyes gyerekek mennyiben képesek az időbeliség megértésére, ok-okozati gondolkodásra, mentalizációra, szándékok tulajdonítására (Simon Baron-Cohen et al., 1986). A gyerekek kognitív fejlődésével kapcsolatban az első fontos tapasztalatunk az, hogy a feladattípusok látszólagos nagy eltérése ellenére a gyerek eredményei a teszteken erősen összefüggtek egymással ($r=0,7$), ami megerősíti azt a nemzetközi kutatásokban is tapasztalt jelenséget, hogy *a gyerekek kognitív fejlődése*

általában jól összegezhető egyetlen – az általános intellektuális képességeket mérő – domináns faktorról (lásd pl. Cawley et al., 2001).

Ennek fényében nem meglepő, hogy a fejlődést befolyásoló szocio-ökonómiai háttérváltozók befolyásoló szerepének mintázata is közel egyezően alakul a két teszt esetében (1. és 2. ábra). *A fejlődés legerősebb meghatározója a szülők (elsősorban az anya) iskolai végzettsége, az otthoni gondozói környezet, a nevelési szokások, szülői kogníciók hatásának jelzőjeként.* Kontrollálva az anya iskolai végzettségére, a gyerekek kognitív fejlődésére ugyanakkor nincs hatással az anyagi depriváció (szociális helyzet; egy főre jutó jövedelem, lakókörnyezet minősége). Úgy tűnik tehát, a gyerekek intellektuális fejlődésének domináns meghatározója a szülők nevelési mintázatának alakulása, ismereteik, percepcióik és elvárásaik; *az anyagi depriváció szerepe csak másodlagos.* A hazai viszonyok ismeretében ki kell emelnünk emellett azt az eredményt is, hogy (kontrollálva az anya iskolai végzettségére) a gyerekek általános kognitív fejlődésének ütemére nincs hatással az etnikai hovatartozás sem.

A gyerekek otthoni gondozói környezetének másik jelentős, a kognitív fejlődést meghatározó eleme a testvérek száma. Az ún. *negatív testvérhatás* szintén nem új jelenség az irodalomban; számos elmélet született ennek magyarázatára. Downey (2001) szerint például a testvérek számával együtt járó hanyatlás a gyerekek fejlődési ütemében annak tulajdonítható, hogy a gyerekek számának növekedésével szükségszerűen csökken az idő, amit a szülők egy gyerekkel képesek eltölteni. A családi háttér változók együttes magyarázó ereje a gyerekek kognitív fejlődésére összességében nagy: a gyerekek közötti eltérések közel 30%-ban tisztán erre vezethetők vissza.

1. ábra
A családi háttér eltérő aspektusainak hatásnagysága a gyerekek szókincsére
(standardizált regressziós koefficiensek)

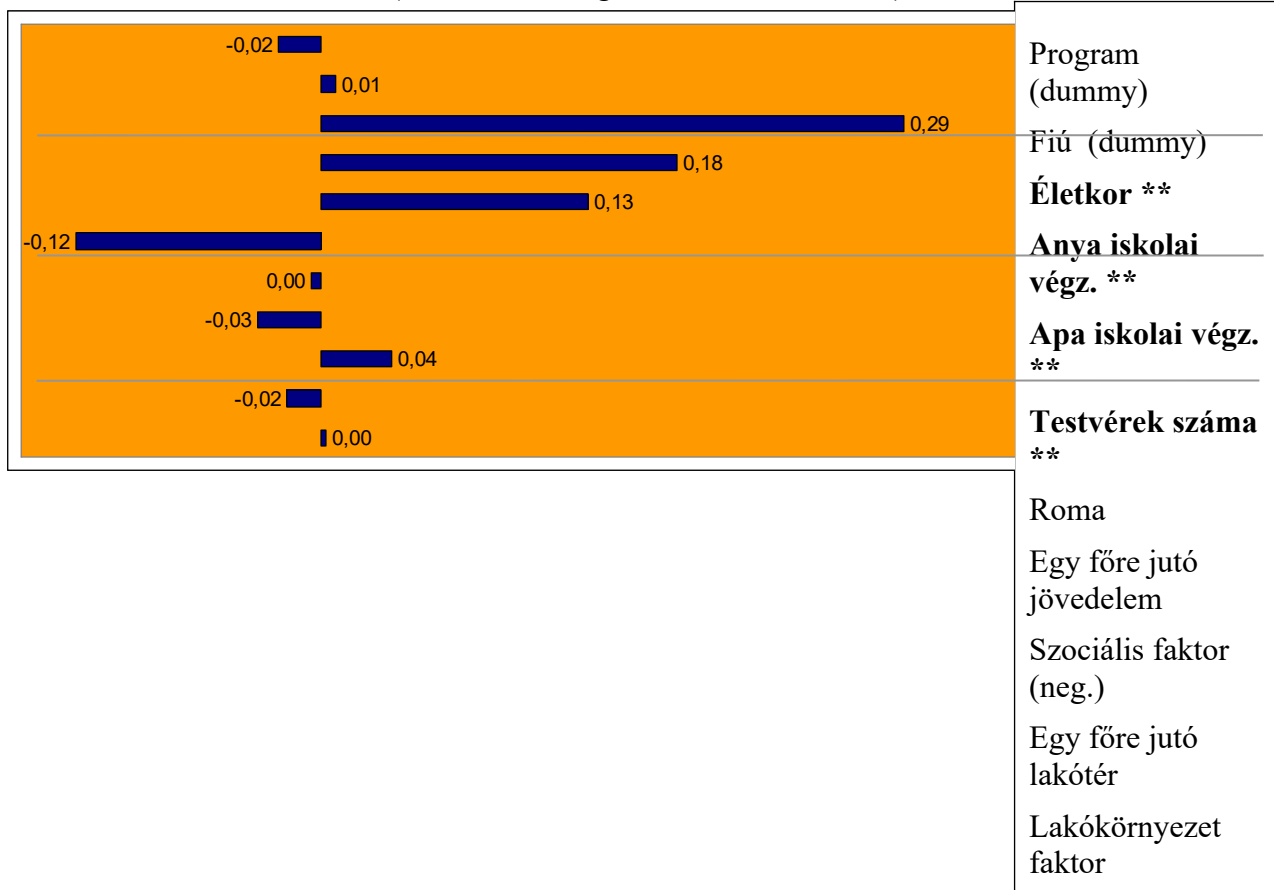

faktor

*: 5%-on szignifikáns, **: 1%-on szignifikáns

2. ábra

A családi háttér eltérő aspektusainak hatásnagysága a gyerekek ok-okozati gondolkodására
(standardizált regressziós koefficiensek)

*: 5%-on szignifikáns, **: 1%-on szignifikáns

A gyerekek szociális és érzelmi fejlődése

Párhuzamosan a korai kognitív fejlődés hosszú távú hatásának vizsgálataival, a nemzetközi longitudinális kutatások lehetővé tették azt is, hogy ismeretekre tegyünk szert a korai társas készségek, szocializációs mintázatok felnőttkori kihatásairól. A témában készült módszertanilag igen alapos kutatások mára bizonyították, hogy *a társas készségek korai formálódásának hosszú távú hatása jelentős, sőt, sok esetben felülmúlja az intellektuális fejlődés meghatározó erejét* (lásd pl. Heckman et al., 2006 összefoglalóját). A kora-gyerekkori oktatási/nevelési programok értékelése során így növekvő igény van arra, hogy a gyerekek fejlődését komplexen értelmezve a szociális kompetenciák alakulásáról is átfogó képet kapjunk.

Ezek által a kutatási eredmények által motiválva a gyerekek szociális és érzelmi fejlődését kutatásunkban háromféle eszközzel is mértük. Az óvodáskori szociális készségek széleskörű listáját tartalmazza a Stephens és munkacsoportja (1992) által kidolgozott Szociális Készségek Kérdőív (SZKK), melyben a pedagógusok a gyerekeket négy készségterületen értékelik: a környezeti viselkedés, a személyközi viselkedés, az önmagával szembeni viselkedés és a feladattal kapcsolatos viselkedés területén. Egy saját összeállítású kérdőív segítségével

vizsgáltuk emellett, hogy a gyerekek legalapvetőbb társas készségei kialakulnak-e az óvodai évek kezdetére; a kérdéssor az óvónők retrospektív beszámolóin alapul. Végül, bár a koragyerekkori beavatkozások eredményességének közvetítő mechanizmusai ma még nem ismertek pontosan, valószínűsíthető, hogy a pozitív gondozói környezet hosszú távon is megmutatózó hatásai – részben legalábbis – a gyermekek énképében bekövetkező pozitív változásokra vezethetők vissza. Kutatásunkban vizsgáltuk ezért a gyerekek énképének alakulását is egy olyan teszt segítségével, amely az óvodai nevelők által megfigyelhető viselkedéses megnyilvánulásokról következtet a gyerekek énképének tartalmára (Haltiwanger, 1989).

Az óvodáskori szociális kompetenciákra vonatkozó empirikus elemzéseink két lényeges következtetésre is módot adnak, melyeket a 3. ábrán szemléltetünk. Az ábra egy az SZKK kérdőív itemei alapján képzett összesített szociális kompetencia index, valamint a családi háttér eltérő jellegzetességei közötti összefüggéseket mutatja be. Az első fontos észrevételünk az, hogy az otthoni gondozói/nevelői környezet hatása – a szülők iskolai végzettségével mérve – az óvodáskori társas készségek formálódásában is tetten érhető. Meglepő ugyanakkor, hogy a szülők közül az apák iskolai végzettsége robusztusabb meghatározója a gyermeki szociális kompetenciák alakulásának. Másrészt, a társas készségek fejlődésében jelentős nemi eltérésekkel is találkozhatunk (a lányok javára), és a családok etnikai hovatartozása is jelentős törésvonalakat képez a fejlődésben. Ezek a hatások arra utalnak, hogy a nemi szerepek és a kulturális normák hatása erős befolyásolója a gyerekek szocializációjának, a kisebbségi csoportok iskoláskori évekre tapasztalható hátránya óvodáskorban a szociális fejlődés különbségeiben érhető tetten⁹.

3. ábra

A családi háttér eltérő aspektusainak hatásnagysága a gyerekek szociális kompetenciáinak alakulására

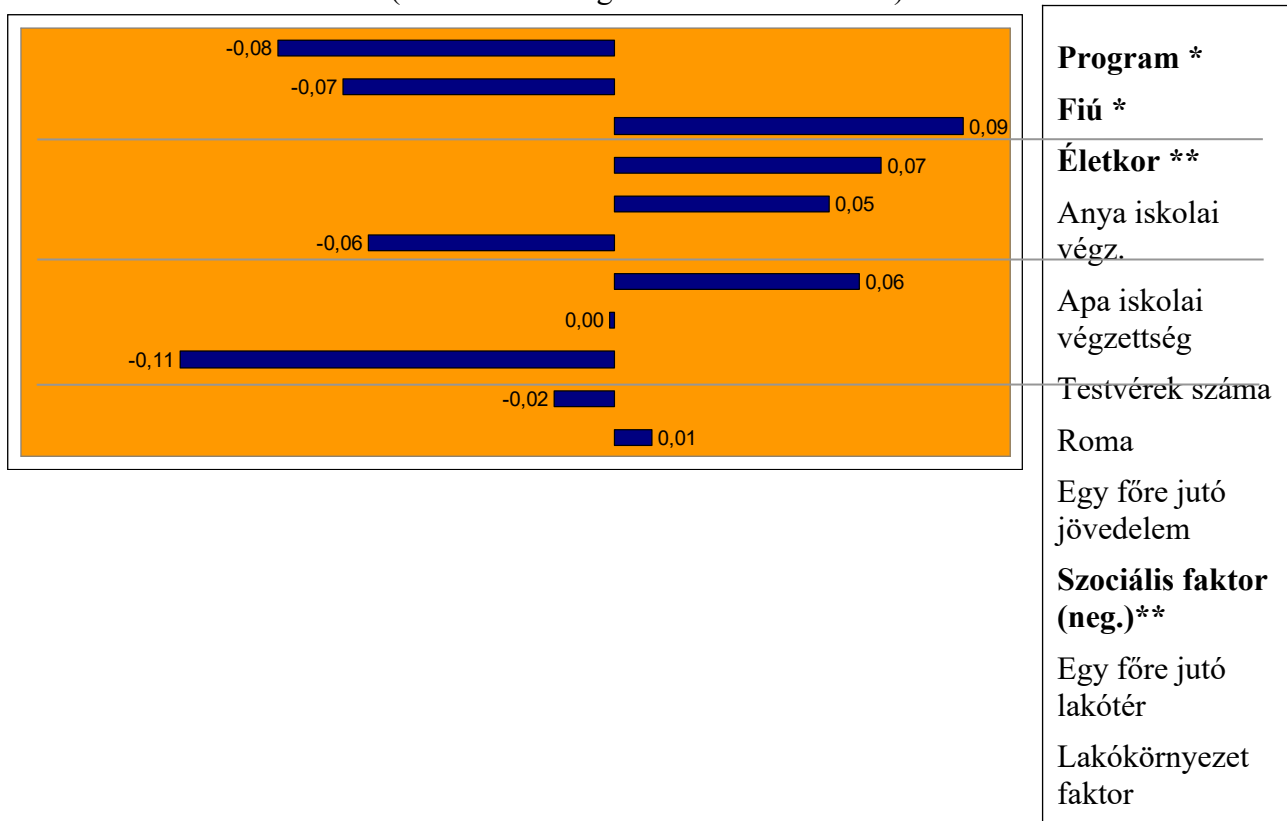
(standardizált regressziós koefficiensek)

*: 5%-on szignifikáns, **: 1%-on szignifikáns

Az *óvodaérettség* (óvodába lépéskor tapasztalható szociális kompetenciák) alakulásában az otthoni környezet jellegzetességei összességében kevés szereppel bírnak. A többi szociális készségterület esetében tapasztaltakkal összhangban a lányok átlagosan jobb eredményeket érnek el, mint a fiúk, ugyanakkor a szociális alapkészségek alakulásában csak a szociális helyzet faktornak van szignifikáns szerepe (de nincs szerepe általában a jövedelmi helyzetnek, vagy a szülők iskolai végzettségének). Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a *leginkább deprivált helyzetben élő családok esetében létezik egy törésvonal, ami az alapvető szociális készségek kialakulását akadályozza* kora-gyerekkorban; ezen túlmenően azonban a jövedelmi helyzet már nem befolyásolja a legalapvetőbb készségek kialakulását¹⁰ (4. ábra).

4. ábra
A családi háttér eltérő aspektusainak hatásmagnysága az óvodába lépéskor megfigyelhető szociális alapkészségekre
 (standardizált regressziós koefficiensek)

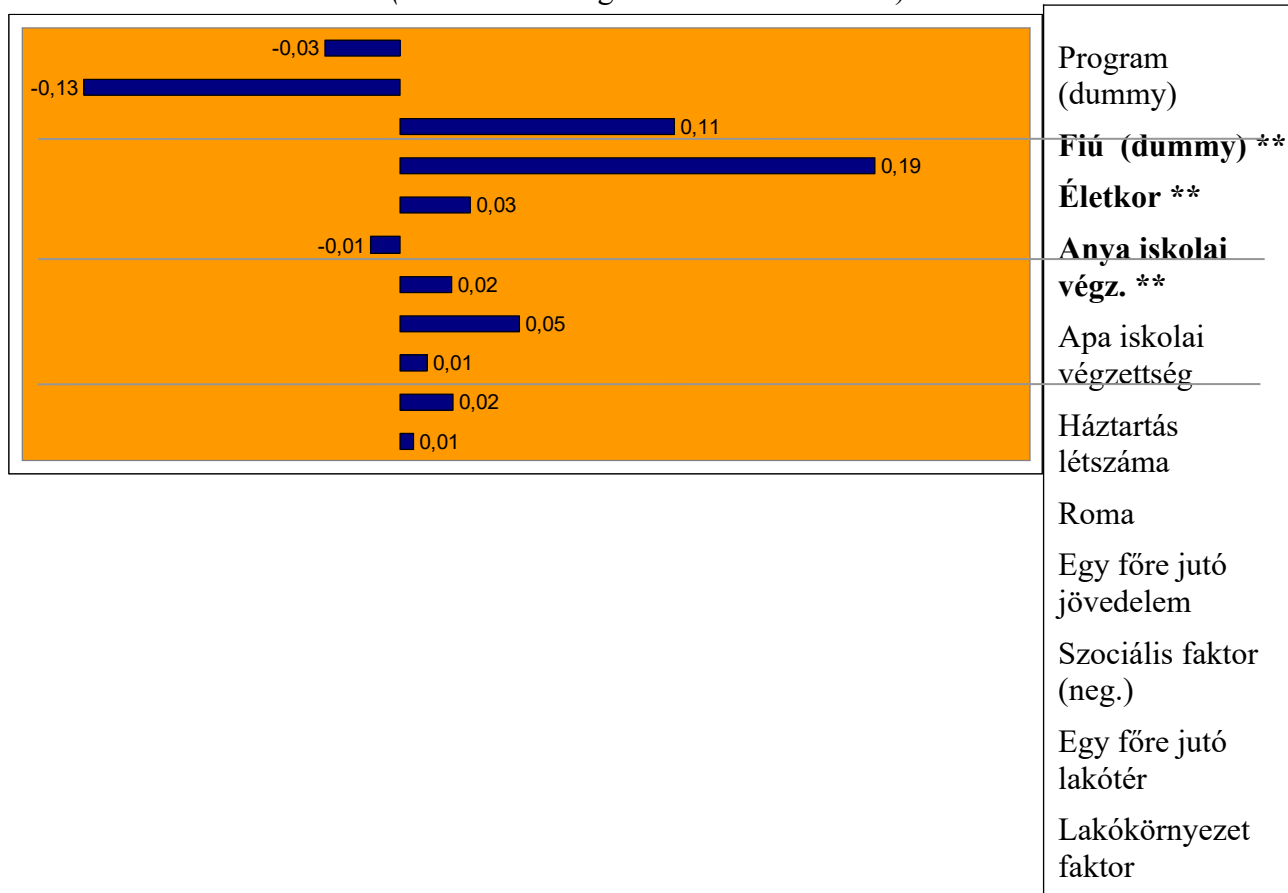

*: 5%-on szignifikáns, **: 1%-on szignifikáns

A gyerekek *énképének* mérését kutatásunkban az motiválta, hogy a gyerekek önértékelése bizonyítottan már kora-gyerekkortól kezdve jelentősen befolyásolja a viselkedés hatékony irányításának képességet (Sroufe, 1990), hosszú távon pedig hatással van mind az iskolai előmenetelre, a felnőttkori keresetekre, de magára a szakmaválasztásra és néhány deviáns magatartásforma megjelenési valószínűségére is (Heckman–Sixtrud–Urzua, 2006; Feinstein, 2000). Nem véletlen tehát, hogy számos kora-gyerekkori program (pl. Head Start, SureStart) állítja középpontba a gyermeki énképre való érzékeny reflektálást, megerősítést; a kutatások során pedig kiemelt kérdéssé vált, hogy mely tényezők állnak az énkép alakulásának hátterében.

5. ábra

A családi háttér eltérő aspektusainak hatásnagysága a gyerekek énképre
(standardizált regressziós koefficiensek)

*: 5%-on szignifikáns, **: 1%-on szignifikáns

A témakörben ráadásul az elméleti szociálpszichológia előrejelzései és az empirikus tapasztalatok némileg ellentmondó útmutatást adnak. Míg az elméleti szociálpszichológia várakozásai szerint a kisebbségi vagy az alacsony társadalmi státuszú csoportokkal szemben megnyilvánuló társadalmi elutasítás negatív irányban befolyásolhatja e csoportok tagjainak önértékelését, hiszen ez a többségi társadalom alacsony értékítéletét közvetíti feléjük (Emler, 2001), az empirikus kutatások egybehangzóan cáfolják ezt a hipotézist. Gray-Little és Hafdahl (2000) meta-analízise 261 tanulmány áttekintése alapján arra a következtetésre jut, hogy konzisztensen, életkorra való tekintet nélkül, a kisebbségi csoportokban átlagosan magasabb az egyének önértékelése, mint a többségi csoportokban. Hasonló következtetésre jut Crocker és Major a különböző társadalmi csoportok összehasonlításában is; a társadalmi státusz is csak elhanyagolható befolyással rendelkezik az énképre.

Ebben a kérdéskörben kutatásunk megerősíti a nemzetközi empirikus kutatások tapasztalatait: *sem a kisebbségi csoporthoz tartozás, sem pedig a társadalmi státusz (jövedelmi helyzet) nincs hatással a gyerekek énképe alakulására (5. ábra). Az énkép alakulását domináns módon meghatározó környezeti tényező a szülői/gondozói attitűd és magatartás, ami szintén egybecseng változatos nemzetközi kutatások eredményeivel. Feiring és Taska (1996) meta-analízise például egyértelműen arra a következtetésre jut, hogy a gyermeki énkép alakulásának egyetlen legfontosabb meghatározója a szülői/gondozói elfogadás és elismerés.*

Testi fejlődés

A gyerekek testi fejlődése meghatározóinak kutatása, különösen ennek kihatásai a gyerekek kognitív fejlődésére, elsősorban a fejlődő országokban kapott nagy hangsúlyt. A testi egészség

javítására tett törekvések fókuszpontba állítása ezekben az országokban érthető, hiszen ott a mélyszegénységben élő rétegek egészségi problémái olyan mértékűek, ami minden más faktort másodlagos jelentőségűvé tesz. Számos, így főként a fejlődő országokban készült tanulmány támasztja ma már alá az alultápláltság (Pollit et al., 1997), a vashiány (Lozoff et al., 2000) és más vitaminok és ásványi anyagok hiányának hatását a gyerekek kognitív fejlődésére és a fertőző betegségek iránti fogékonyságára (Black, 2003). Az ugyanakkor még ezekben az országokban sem tisztázott teljes mértékben, hogy az alacsony társadalmi státusszal együtt járó rossz egészségi állapot és nem megfelelő szülői magatartás milyen interakciója vezet a kognitív téren tapasztalható fejlődési lemaradáshoz (Paxson–Schady, 2005).

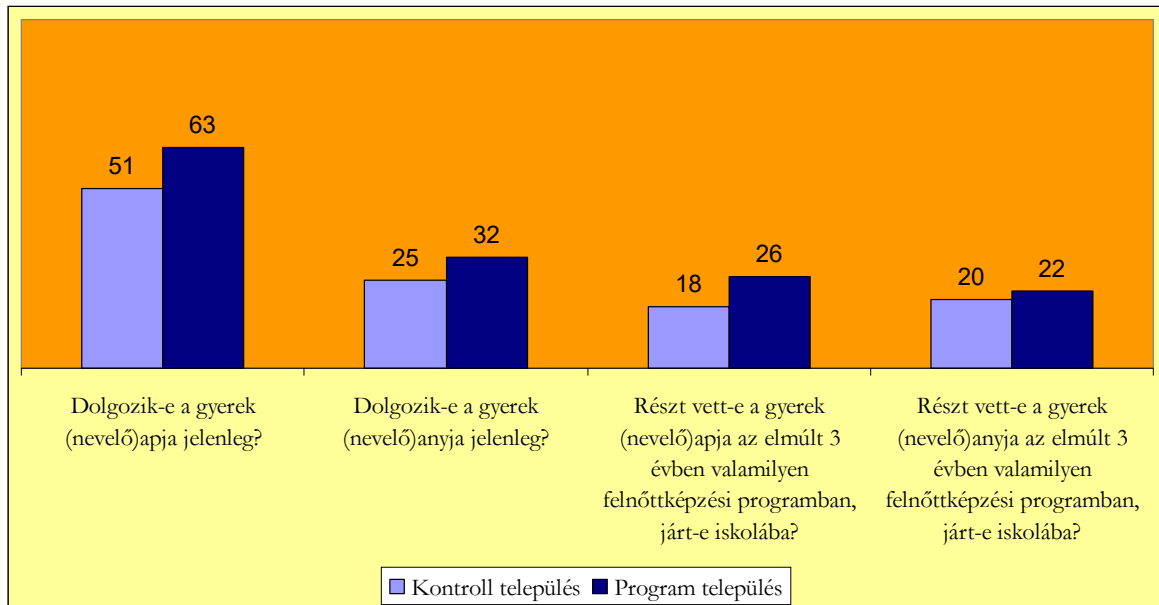
Kapcsolódva ehhez a kutatási irányvonalhoz, a gyerekek testi fejlődését kutatásunkban két indikátorral mértük: a testsúlyindexszel és a kutatást megelőző egy év kórházi ellátást igénylő betegségeinek, sérüléseinek előfordulási gyakoriságával (Rigby–Köhler, 2002, valamint Cesar és munkatársai [2006] ajánlásai alapján). Elemzéseink ugyanakkor azt mutatták, hogy a kutatásban részt vevő településeken a gyerekek testi fejlődését és egészségét *családi háttérük összességében csak igen kis mértékben határozza meg* (a gyerekek közötti különbségek alig 3%-át magyarázzák a különböző családi háttérre vonatkozó változók); ezért úgy gondoljuk, a Biztos Kezdet program hosszú távon várható hatásai között csak viszonylag kis szerephez jut a gyerekek testi fejlődésének területén bekövetkező változás.

Szülők munkavállalása, képzési programokban való részvétele

A gyerekek fejlődési jellegzetességeinek elemzése mellett kutatásuk célja volt az is, hogy adatokat gyűjtsünk szülők munkavállalásáról és felnőttképzési programokban való részvételének arányáról, hiszen a gyerekekkel való közvetlen kapcsolat mellett a Biztos Kezdet program várható társadalmi hatásainak másik fontos vetületét a szülők munkavállalási, illetve képzési programban való részvételi képességének növekedése jelentheti. A szülői beszámolók eredményei a 6. ábrán láthatók.

6. ábra

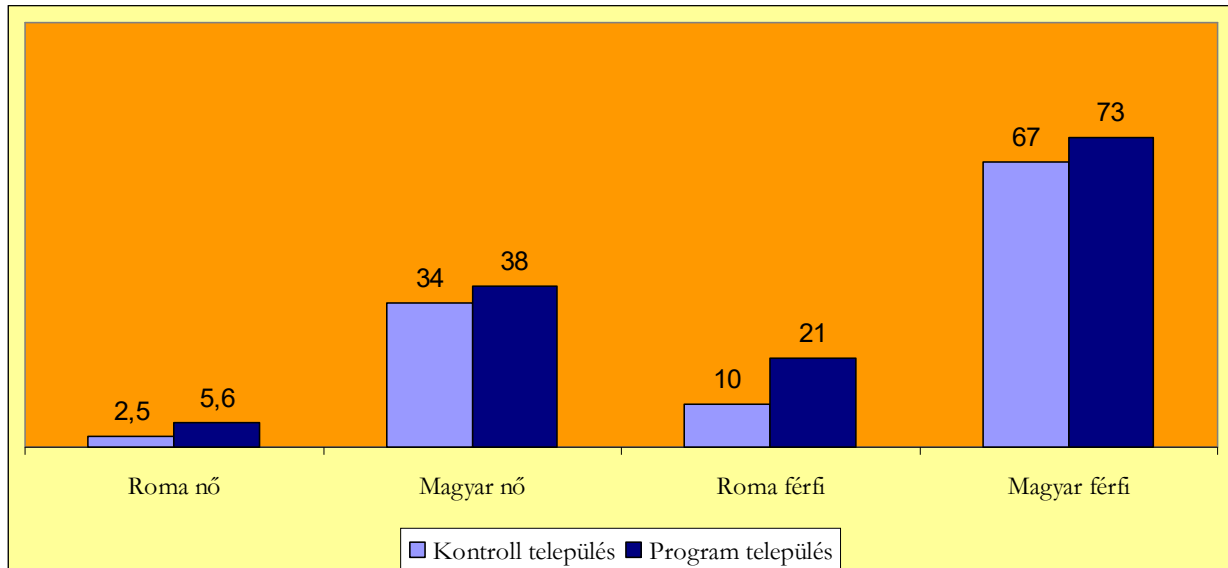
Szülők munkavállalása és képzésekben való részvétele a program- és a kontrolltelepüléseken (%)

Az ábráról leolvasható, hogy a program- és kontrolltelepülések között eltérés tapasztalható a szülők munkavállalási valószínűségének átlagában a programtelepülések javára. Ez azonban részben a családok etnikai háttér szerint eltérő összetételéből is adódhat, hiszen – bár a mintavétel során törekedtünk a program- és kontrolltelepüléseken vizsgált gyerekek családi háttér szerint hasonló összetételére – a kontrolltelepüléseken némileg nagyobb arányban kerültek a kutatásba roma gyerekek.

7. ábra

A szülők munkavállalása a program- és kontrolltelepüléseken etnikai hovatartozás szerint (%)

A roma és a magyar családok munkavállalási lehetőségeiben megmutatkozó mély szakadékot a 7. ábra mutatja be, ahol a szülők munkavállalása látható a program- és kontrolltelepüléseken, etnikai bontásban. Míg (a programtelepüléseken) a magyar családok esetében az apák átlagosan 73%-a dolgozik, ez az arány a roma családoknál 21%, az anyák esetében ugyanezek az adatok 38%, illetve 5,6%. Hasonló mértékű különbségek tapasztalhatók a kontrolltelepüléseken is. Az

ábráról továbbá az is leolvasható, hogy függetlenül a családok etnikai hovatartozásától, a programtelepüléseken a szülők valamelyest nagyobb valószínűséggel találnak munkát. Ezt többváltozós regressziós elemzések is alátámasztják: a családok eltérő etnikai háttérének összetétel-hatását kiszűrve a programtelepüléseken a munkavállalási lehetőségek kedvezőbb volta megmarad a kontrolltelepülésekhez képest, amire a programhatásának értékelésekor figyelemmel kell majd lenni.

A hatásvizsgálat további fázisai

A tanulmány a hatásvizsgálat bemeneti (a program indulása előtti állapotot feltérképező) méréséből levonható következtetéseket ismerteti a gyerekek fejlődésének különböző környezeti tényezők általi meghatározottságára vonatkozóan. A kutatás elsődleges célját jelentő programhatás-mérésre akkor lesz lehetőségünk, ha ezeket az eredményeket 'viszonyítási alapként' használva össze tudjuk majd hasonlítani a *Biztos Kezdet Gyerekházakba járó gyerekek fejlődésében történő elmozdulásokat a kontrollcsoportba tartozó (Gyerekházba nem járó) gyerekek eredményeiben történő változásokkal*. Mivel kutatásunk az óvodáskorú, Gyerekházból kikerülő gyerekeket célozza, a 'kimeneti mérésre' legkorábban akkor kerülhet sor, ha a ma Gyerekházba járó gyermekek elérik a bemeneti mérésben vizsgált gyerekek életkorát (kb. 3 év múlva).

A programban való részvétel hatásának elemzése során természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a várható hatás függ attól, hogy a gyerekek milyen életkortól kezdve és milyen intenzitással vesznek részt a Gyerekházak életében. A tanulmányban ismertetésre kerülő adatfelvétel mellett ezért a hatásvizsgálat fontos kiegészítését jelenti a Gyerekházak *dokumentációs rendszere*, amely az egyes gyerekekre vonatkozóan rögzíti a Gyerekházak látogatásának rendszerességét, a szakmai programokban való részvétel gyakoriságát, valamint a gyerekek fejlődési jellegzetességeit a Gyerekházban töltött évek folyamán. A programhatás-elemzés későbbi hullámaiban a dokumentációs rendszer és a független hatásvizsgálati felmérések adatainak összefűzésével szeretnénk elérni, hogy minél pontosabb és teljesebb képet kapjunk a Gyerekházak szakmai munkájának hatásáról és annak közvetítő mechanizmusairól.

Irodalom

- Baron-Cohen, S. – Leslie, A. – Frith, U. (1986): Mechanical, behavioral and intentional understanding of picture stories in autistic children. *British Journal of Developmental Psychology* (4) 113–125.
- Benasich, A. A. – Brooks-Gunn, J. (1996): Maternal attitudes and knowledge of child-rearing: Associations with family and child outcomes. *Child Development* (67), 1186–1205.
- Black, M. M. (2003): Micronutrient deficiencies and cognitive functioning. *Journal of Nutrition* 133(11Suppl. 2), 3927S–3931S.
- Blau, D.M. (1999): The Effect of Income on Child Development. *Review of Economics and Statistics*, 81(2), 261–276.
- Blundell, C. D. – Meghir, V. R. (2004): Evaluating the Employment Impact of a Mandatory Job Search Programme. *Journal of the European Economic Association*, 2(4).
- Bronfenbrenner, U. (1986): Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology* (22), 723–742.
- Cawley, J. – Conneely, K. – Heckman, J. J. – Vytlačil, E. (1996): *Measuring the Effects of Cognitive Ability*, National Bureau of Economic Research Working Paper, Series no. 5645.

- Cawley, J. – Heckman, J. J. – Vytlačil, E. (2001): Three observations on wages and measured cognitive ability. *Labour Economics* (8)4, 419–442.
- Currie, J. – Thomas, D. (1999): *Early Test Scores, Socioeconomic Status and Future Outcomes*. WP 6943, NBER Cambridge, MA.
- Downey, D.D. (2001): Number of siblings and intellectual development. The resource dilution explanation. *Am. Psychol.*, 56(6-7), 497–504.
- Emler, N. (2001): *Self-esteem: The Costs and Causes of Low Self-worth*. Joseph Rowntree Foundation.
- Feinstein, L. (2000): *The relative economic importance of academic, psychological and behavioural attributes developed in childhood*. CEP Discussion Paper No. 443.
- Feinstein, L. (2003): Inequality in the Early Cognitive Development of British Children in the 1970 Cohort. *Economica* (70), 73–97.
- Feiring, C. – Taska L. S. (1996): Family self-concept: Ideas on its meaning. In: Bracken B. (ed.): *Handbook of self-concept*. New York: Wiley, 317–373.
- Goodnow, J. J. (1995): Parents' knowledge and expectations. In: M. H. Bornstein (ed.): *Handbook of parenting*. Mahwah, NJ, USA, Lawrence Erlbaum, 305–332.
- Goodnow, J. J. – Cashmore, J. – Cotton, S. – Knight, R. (1984): Mother's developmental timetables in two cultural groups. *International Journal of Psychology* (19), 193–205.
- Gray-Little, B. – Hafdahl, A. R. (2000): Factors influencing racial comparisons of self-esteem: A quantitative review. *Psychological Bulletin* (126), 26–54.
- Guo, G. – Harris, K. M. (2000): The Mechanisms Mediating the Effects of Poverty on Children's Intellectual Development. *Demography*, 37(4), 431–447.
- Haltiwanger, J. (1989): Behavioral Referents of Presented Self-Esteem in Young Children. Paper symposium presented at the biennial meeting of the Society for Research in Child Development (SRCD), Atlanta, Georgia, USA.
- Heckman, J. J. – Stixrud, J. – Urzua, S. (2006): The Effects of Cognitive and Noncognitive Abilities on Labor Market Outcomes and Social Behavior. *Journal of Labor Economics* 24(3), 411–482.
- Joshi, M. S. – MacLean, M. (1997): Maternal expectations of child development in India, Japan, and England. *Journal of Cross Cultural Psychology* (28), 219–234.
- Kertesi Gábor (2006, 2007): *Életpálya-kutatás*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Lozoff, B. – Jimenez, E. – Hagen, J. et al. (2000): Poorer Behavioral and Development Outcome More Than 10 Years After Treatment for Iron Deficiency in Infancy. *Pediatrics* 105(4), 1–11.
- Lőrök József (1999): *A gyermeki szókincs vizsgálata*. In: Földes T. (szerk.): *Diagnosztizálás, értékelés, minőségbiztosítás*. Sopron, „Fogjuk a kezéd” Egyesület.
- McGillicuddy-De Lisi, A. V. – Sigel, I. E. (1995): Parental beliefs. In: M. H. Bornstein (ed.): *Handbook of parenting: Status and social conditions of parenting* (Vol. 3). Hillsdale, NJ, USA: Lawrence Erlbaum, 333–358.
- Ninio, A. (1979): The naive theory of the infant and other maternal attitudes in two groups in Israel. *Child Development* (50), 976–980.
- Paxson, C. – Schady, N. (2005): Cognitive development among young children in Ecuador : the roles of wealth, health and parenting. World Bank Policy Research Working Paper No. 3605.
- Pollitt, E. – Watkins, W.E. – Husaini, M. A. (1997): Three-Month Nutritional Supplementation in Indonesian Infants and Toddlers Benefits Memory Function 8 Years Later. *American Journal of Clinical Nutrition* (66), 1357–1363.

- Rigby, M. – Köhler, L. (ed.) (2002): *Child Health Indicators of Life and Development*. European Union Child Health Monitoring Program.
- Robertson, D. – Symons, J. (2003): Do Peer Groups Matter? Peer Group versus Schooling Effects on Academic Attainment. *Economica* (70) 31–53.
- Smith, J. R. – Brooks-Gunn, J. – Klebanov, P. K. (1997): Consequences of Living in Poverty for Young Children's Cognitive and Verbal Ability and Early School Achievement. In: Duncan, J., Brooks-Gunn, J. (eds.): *Consequences of Growing up Poor*, Russell Sage Foundation, New York, 132–189.
- Sroufe, L. A. (1990): An organizational perspective of the self. In: Cicchetti, D., Beeghly, M. (eds.): *The self in transition*. The University of Chicago Press, 281–307.
- Stephens, T. (1992): *Social skills in the classroom*. Psychological Assessment Resources, Inc. Odessa.
- Taylor, B. – Dearing, E. – McCartney, K. (2004): Incomes and Outcomes in Early Childhood. *Journal of Human Resources*, 39(4), 980–1007.
- Waldfogel, J. – Han, W. – Brooks-Gunn, J. (2002): The Effects of Early Maternal Employment on Child Cognitive Development. *Demography*, 30(2), 369–92.
- Williams, P. D. – Williams, A. R. – Lopez, M. – Tayko, N. P. (2000): Mothers' developmental expectations for young children in the Philippines. *International Journal of Nursing Studies* (37), 291–301.
- Wiltfang G. L. – Scarbecz M. (1990): Social Class and Adolescents' Self-Esteem: Another Look. *Social Psychological Quarterly*, 53(2), 174–183.

¹Jegyzetek

A tanulmány a Biztos Kezdet programhatás-vizsgálata kutatási összefoglalójának rövidített ismertetése. A hatásvizsgálat indikátorainak kiválasztását és a kutatás megtervezését egy munkacsoport végezte, melynek tagjai voltak: Danis Ildikó, Herczog Mária, Kézdi Gábor, Surányi Éva, Surányi Zsuzsanna és Zsolnai Anikó. A teljes kutatási jelentés a www.biztoskezdet.hu oldalon olvasható.

² A kutatás létrejöttéért köszönetet szeretnénk mondani Szilvási Lénának, a Gyerekesély program szakmai vezetőjének a hatásvizsgálat kezdeményezéséért és folyamatos szakmai támogatásáért. A kutatásban mindvégig nagy segítségünkre volt emellett a Biztos Kezdet program szakmai stábjába, amelynek tagjai hasznos információkkal, adatok szolgáltatásával, és nem utolsósorban szakmai meglátásaikkal és véleményükkel segítették munkánkat. Külön is szeretnénk köszönetet mondani Farkas Máriának értékes szakmai hozzászólásaiért, és Molnár Andreának a szervezési feladatok lebonyolításában nyújtott segítségéért.

³ Az eredményességet itt tág értelemben használjuk, a gyerekek intellektuális fejlődése mellett beleértve a szocializációs folyamat hatékonyságának sokrétű összetevőit is.

⁴ Ez összesen öt települést érint.

⁵ Propensity score matching.

⁶ A szülői kérdőív családi héttérre vonatkozó kérdései között két kérdéscsoport esetében a válaszok információtartalmát egy-egy faktorban összegeztük. A szociális helyzet faktor esetében a magasabb értékek rosszabb szociális helyzetet jelölnek, s a faktor a következő kérdéseket tartalmazza:

Előfordult-e Önökkel az utóbbi 12 hónapban, hogy nem jutott elegendő pénz enivalóra? Előfordult-e Önökkel az utóbbi 12 hónapban, hogy nem volt elég pénzük lakbérre, fűtésre, villany- vagy gázzámlára?

Előfordult-e Önökkel az utóbbi 12 hónapban, hogy pénzhány miatt kevesebbet fűtöttek vagy csak a lakás egy részét fűtötték?

A három kérdésből álló skála megbízhatósági együtthatója (Cronbach alfa) 0.80, a főkomponens a kérdések varianciájának 73%-át tartalmazza. A lakókörnyezet faktor a következő kérdéseket tartalmazza:

Melyik leírás illik legjobban a környékükön élő családokra? (Többségében nagyon szegények/Többségében gazdagok)

A környékükön milyenek a házak, az utcák és az udvarok? (Nagyon elhanyagoltak, rendezetlenek/Nagyon szépen gondozottak, rendezettek)

A környező utcákon mennyire érzi magát biztonságban? (Mindig biztonságban érzi magát az utcákon/Mindig fél az utcákon)

A három kérdésből álló skála megbízhatósági együtthatója (Cronbach alfa) 0.51, a főkomponens a kérdések varianciájának 52%-át tartalmazza.

⁷ A kétértékű (bináris) változók a regressziókban 0/1 kódokkal szerepeltek, így a regressziós együtthatók azt mutatják, hogy a 0 értékű kategóriához képest átlagosan mennyivel tér el az 1 értékű kategória (például a nemi különbségek esetében a 'fiú' változó együtthatója a fiúk és a lányok közötti átlagos eltérést becsli meg, a 'program' változó pedig a program- és kontrolltelepülések közötti várható eltérés szignifikanciáját mutatja).

⁸ A kutatásban azokat a gyerekeket tekintettük romának, akik a szülők önbevallása alapján együtt élnek más roma etnikumú családtagokkal.

⁹ A hatásvizsgálat részletes zárótanulmányában a szociális kompetencia különböző készségterületeinek meghatározóit külön-külön is vizsgáltuk, ennek részletei a www.biztoskezdet.hu oldalon megtalálhatók.

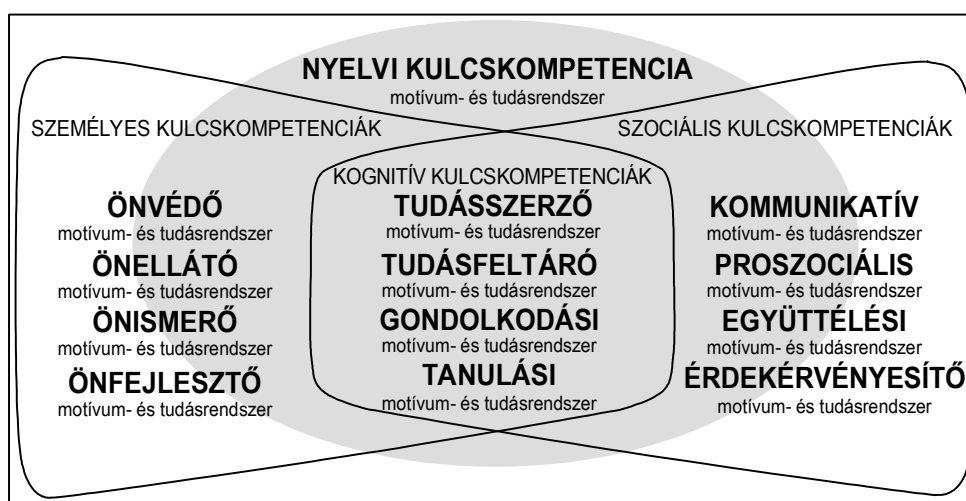
¹⁰ A háttérelmézések során a regressziót kiegészítettük az óvodakezdés életkorával, mint magyarázó változóval is, ennek hatása elhanyagolható volt az alapvető szociális kompetenciák meglétére.

Szombathelyiné Dr. Nyitrai Ágnes: Mesékből sarjadó kompetenciáink

A mese az utóbbi évtizedekben a kutatások egyik divatos témája lett, így az egyes kérdéskörök tanulmányozásához bőséges szakirodalom áll rendelkezésre. A kutatások és a pedagógiai gyakorlat közötti kapcsolódás azonban esetleges. Kevés a gyakorlatban felmerülő kérdések megválaszolására irányuló kutatás. A kutatók ritkán fogalmazznak meg pedagógiai következtetéseket, a módszertani koncepciók kidolgozói pedig csupán esetlegesen támaszkodnak a kutatási eredményekre. A mesével, meséléssel kapcsolatos különféle módszertani írásokat tanulmányozva az olvasónak gyakran hiányzik a mondanivaló koherens elméleti megalapozása, mintha az egyes szerzők eleve feltételeznének valamely egységes elveken alapuló, mindenkinél hasonló szintű tájékozottságot, evidenciaként kezelnék a témával kapcsolatos elméleti tudást. Vannak olyan módszertani írások is, amelyek a szerző általános szakmai felkészültsége alapján megfogalmazott véleményeket közvetítik módszertani ajánlasként. Fentiek következtében esetenként fogalmi zűrzavar, inherens elképzelések, az egyes módszertani kérdéskörökön belül pedig a szerkezeti összetevőket illetően súlyozásbeli aránytalanságok alakulhatnak ki. Lényegében csak a mese fontosságának megítélése tekintetében tapasztalható egységesség csupán.

Kevésen foglalkoztak idáig azzal, hogy milyen szerepe lehet a mesének, a mesélésnek a *gyermekvédelemben*, pedig a téma fontossága triviálisnak tekinthető. Ehhez azonban előzetesen a gyermekvédelemmel kapcsolatosan kellene tisztázni néhány alapvető kérdést.

A szakmában évek óta vitatott a gyermekvédelem helyzete: egyesek a szociális, mások a pedagógiai jellegét hangsúlyozzák. Ahogy az alábbiakban kiderül, mi az utóbbit emeljük ki, középpontba helyezve ezzel azt, hogy a gyermekekkel való törődés, a róluk való gondoskodás semmiféle formája nem képzelhető el pedagógiai karakter nélkül. Nagy József (2000) a pedagógiát a személyiségfejlődést segítő tudományként definiálja. Ebből következik, hogy a gyermekekkel kapcsolatos egyetlen tevékenység sem lehet „pedagógiamentes”.

Forrás: Nagy, 2007, 32. o.

Nagy (2007) kompetenciaalapú személyiségmodellje a személyiség valamennyi komponensét rendszerébe foglalja. A kompetencia motívum- és tudásrendszerként definiált. A motívumok a döntéseinket alakítják, a tudásrendszer (leegyszerűsítve: a képességeket és az ismeret jellegű tudást egyaránt magában foglaló komplex entitás) pedig a végrehajtásért felelős. A pedagógia a kompetenciák fejlődésének segítségével befolyásolja a személyiség alakulását. Ez a befolyásolás természetesen az emberiség, ezen belül az adott társadalom pozitív értékei mentén történik, és a kompetenciafogalom összetettsége miatt az értékkövető viselkedés számos dimenzióját érinti: az értékek megfelelő viselkedésmódok megvalósítására való képességet, az értéktudatosságot és az értékek interiorizálását egyaránt. Nagy József (2000) a pozitív értékek mentén zajló egyes viselkedésformákat is jellemzi, továbbá kitér arra, milyen problémákat eredményez(het) az egyén és az adott közösség szempontjából, ha nem alakul ki az értékkövető magatartás.

A gyermekjóléti alapellátás és a gyermekvédelmi szakellátás minden egyes formájában jelen van a gyermekek kompetenciáinak kedvező irányba történő befolyásolása vagy legalábbis ennek szándéka, ill. a kedvező alakulás feltételrendszerének megteremtése. A gyermekvédelmi ellátás eredményessége nagymértékben függ a rendszerben dolgozó szakemberek pedagógiai-módszertani kultúrájától.

Jelen írásomban a mesék jelentőségét a kompetenciaalapú kritériumorientált pedagógia tükrében mutatom be.

Mesetipológia

A mese és a mesélés összetartozó, bizonyos vonatkozásban mégis elkülönülő fogalmak. A legtöbb európai nyelvben a *mese* szó a mond, elmond igével hozható etimológiailag összefüggésbe (ld. az angol *tale*, a német *das Erzählen*, a francia *le conte*, a latin *fabula* szavakat) (vö: Voigt, 1998). Mindebből következik, hogy a mese nem pusztán szöveg, a mese lényege a mesélés, amikor valaki(k) elmondja (elmondják) valaki(k)nek, vagyis a mese hatásának elemzésénél a mese tartalmán túl a mesélő és a mesét hallgató személyisége is fontos.

A mese egyidős az emberiséggel. Az egyes történelmi korszakok mint „geológiai rétegek őrződtek meg benne” (Petrolay, 1990, 7). A mese ősi műfaj, az adott történelmi korszakhoz aktualizált üzenettel. Tarbay szavaival élve: „sajátos, ősi modern epika. Egyszerre hagyomány és teremtés, őrzés és állandó megújulás” (Tarbay, 1999, 26).

A mesék eredet alapján történő csoportosítása szerint beszélhetünk népmesékről és műmesékről.

A népmeséken belül az egyes mesefajták jellegüknél fogva más-más üzenetet közvetítenek. A három legnagyobb népmesecsoportot (a tündérmeséket, a novellameséket és az állatmeséket) mutatom be részletesen. Önmagában

mindegyik mesefajta számos alfajtat foglal magában, bizonyos vonatkozásokban hasonlóságokat, másokban pedig jelentős különbségeket megjelenítve.

A *tündérmesék* közös és legfontosabb jellemzője a természetfeletti erők, a csodás elemek jelenléte. A csodálatos lények (tündérek, manók, boszorkányok, sárkányok) és eszközök (varázssapka, varázspálca, láthatatlanná tevő köpönyeg, hétmérföldes csizma) segítik vagy hátráltatják a hőst célja elérésében. Jellemzőek a helyszínek és az időszámítás módja. A mese szerkezete is fokozza az érzelmi hatást: a bevezetésben bemutatott mesehős egyensúlyi helyzetének általában objektív okok miatti megbomlása következtében egyre kilátástalanabb szituációba kerül a bonyodalom során. A teljes reménytelenségben (tetőpont) nem várt megoldással minden jóra fordul, a kezdeti egyensúlyi helyzet magasabb szinten újra helyreáll. Erre a mesetípusra jellemzőek leginkább a mesei fordulatok és a vissza-visszatérő mesei motívumok (például a szép és a csúnya, a jó és a gonosz ellentéte, avagy a három kívánság motívuma). Bizonyos események többszöri, de mindig magasabb szinten történő ismétlése nagymértékben hozzájárul a feszültség fokozásához: a hősnak egyre nagyobb kísértéssel kell szembenéznie, egyre erősebb ellenféllel kell megküzdenie, egyre nehezebb feladatokat, élethelyzeteket kell megoldania. (A számok növekedése egyre nehezebb próbákat jelöl, de ugyanígy a fokozás eszköze pl. a bronz, ezüst, arany jelző egymást követő megjelenése).

A tündérmese pontos helyszíne nem ismert, de nem is lényeges. Hősei típusokat jelölnek, gyakran nevük sincs, vagy ha mégis, az is inkább tulajdonságot jelöl (Csipkerózsika, Hamupipőke, Hüvelyk Matyi, vagy a leggyakrabban használt keresztnevek valamelyike, pl. Hänsel und Gretel, magyarul Jancsi és Juliska), ezzel is az általánost, a tipikust és nem az egyedit erősítve. A szereplők jelleme mindig plasztikus: csak a történet szempontjából lényeges tulajdonságaikat ismerjük meg, azok is változatlanok maradnak a mese egész folyamán. A jellemábrázolás ambivalenciáktól mentes, minden világos: nincsenek fokozatok, kétértelműségek. A belső tulajdonságok ugyanolyan végletesek, mint a külsők. A mesékben ugyanaz a szélsőségesség uralkodik, mint a gyermeki gondolkodásban, az árnyalatok kezelésére az ember csak a stabil személyiség kialakulása után képes. A tündérmese világa a normák világa, a logika törvényei itt nem érvényesek. Morálja nem objektív: a főszereplő szempontjából ítéli meg a történetet. A befejezés mindig a jó győzelmét hozza: a főhős a gonoszt legyőzve jut el a boldogsághoz.

A *novellamese* „az európai ókor és középkor terméke, és főként a reneszánsz után került be az európai népek folklórájába” (Voigt, 1998, 243). Hősei gyakran hétköznapi emberek, hétköznapi élethelyzetekben, a csoda egy-egy tárgyhöz kapcsolódik. A történet egyetlen helyzetben zajlik, szemben a tündérmesével, melynek cselekménye esetenként évtizedeken és helyszínek sokaságán ível át. A novellamese és a hétköznapi élet kapcsolódása sokkal nyilvánvalóbb: míg a varázsmesének csak az érzelemvilágát és a mondanivalóját érezzük hétköznapiaknak, addig a novellamese számos mozzanata azt az érzést kelti bennünk, hogy az bármikor bármelyikünkkel megtörténhet.

Az *állatmesék* csoportja több alcsoportra bontható. „A legegyszerűbb állatmesék hőse a medve, a farkas meg a róka, közülük a butább mindig pórul jár. Komplikáltabbak – és nem is minden irodalmi befolyástól mentes – a különböző állatcsoportok egymáshoz való viszonyát bemutató mesék. Több mese az ember és az állat kapcsolatát tárgyalja, néhány fabula pedig csak színtérnek, álcának használja fel az állatokat: célja a moralizálás, erkölcsnemesítés.” (Voigt, 1998, 244) Sokszor az állatmesékben „az igazi mesei elem mindössze annyi: állathősei beszélnek, szót értenek egymással és néha az emberekkel is” (Tarbay, 1999, 35). Ezekben a mesékben az állatok az emberekhez hasonlóan élnek, gondolkodnak, cselekednek. Az állatmese fontos, meghatározó eleme nem a jó feltétlen győzelme, hanem a furfang, melynek gyakori következménye, velejárója a humor. Az állatmesék hősei is nemzet-specifikusak: a magyar népmesék körébe tartozó állatmesék jellegzetes szereplői a róka, a farkas, a medve, a tyúk, a kutya, a macska és az egér, a kiskakas a magyar nép ismert állatai.

Az állatmeséken belül külön alcsoportot alkotnak a *fabulák*, melyek gyakran szerzőhöz köthetők, ilyen értelemben nem is népmesék, kétségtelenül rendelkeznek azonban bizonyos népmesei vonásokkal, motívumokkal, amennyiben az adott kultúra jellemző, évszázadokon keresztül változatlan emberi viszonyait jelenítik meg. A fabula (Aesopus, La Fontaine, Heltai Gáspár meséi) nem is kisgyermeknek való műfaj, hiszen ebben a mesetípusban igen komoly társadalomkritika fogalmazódik meg, jellemző az epizód jelleg, azaz a cselekmény egy mozzanatra van kiélezve. A konfliktus pedig nem a cselekményben, hanem a szereplők jellemében mutatkozik meg. Moráljuk nem a megvalósítandó igazság, hanem a társadalmi gyakorlat. Ugyanakkor a gyermekek mégis kedvelik a fabulákat, hiszen rövidek, párbeszédesek, a konfliktus egy dologra kiélezett, bizonyos esetekben humoros, groteszk elemekkel tarkított.

A *műmesék* vagy *irodalmi mesék* ilyesfajta tipologizálása lehetetlen. A műmese legfőbb ismérve, hogy a szerzője ismert, beazonosítható, a szöveg rögzített, így lényegében változtathatatlan. Tímárné (2006) több szempont mentén történő összehasonlításából kiemelném, hogy míg a népmese az általánost, a műmese az egyedit hangsúlyozza. A népmese keletkezése, alakulásának folyamata során egyfajta egyszerűsödés figyelhető meg mind a szerkezeti/tartalmi alakulás, mind a nyelvi sík vonatkozásában. A mondanivaló megfogalmazása cselekvésközpontú, az események az adott közösség értékrendjének megfelelően alakulnak, a befejezés optimista világszemléletet tükröz. A népmese timeless-nameless alkotás: a közösség számára tipikust hangsúlyozza, és ez időtől és tértől független. A műmese ezzel szemben a szerző érzésvilágát és értékrendjét közvetíti, esetenként szkeptikus vagy pesszimista világszemlélettel (pl. Andersen), konkrét tartalom megjelölésével, melyek térbeli és időbeli jellemzői gyakran könnyen azonosíthatók. A mondanivaló gyakran direktbben megfogalmazott, mint a népmesékben. A szerzőtől elvárt egyfajta cizellált, pallérozott stílus, így a műmesék nyelve lényegesen bonyolultabb a népmesék nyelvezetéhez képest. Tímárné (2006) a műmesei és a népmesei metamorfózisok közötti jelentős különbségekre is kitér: a népmesékben a metamorfózis természetesen, szinte észrevétlenül megy végbe a szereplő sorsa alakulásának alárendelten, az irodalmi

mesében a metamorfózis folyamata, a kezdeti és a végállapot közötti különbség is hangsúlyt kap, a végállapotig eljutás leírása aprólékos.

Az eredet szerinti két nagy kategória között nem minden esetben húzhatók éles határok. A népmesék lejegyzésekor esetenként a kor igényeihez igazítottan átdolgozták a mese szövegét (pl. Benedek Elek). A meseírókat gyakran befolyásolták bizonyos népmesei motívumok is. Bizonyos narratíva-vázakra sokféle szövegváltozat épül, ezek között egyesek a népmesékkal, mások a műmesékkal mutatnak több rokonságot.

A népmese és a műmese különbözőségei a módszertani elképzelések alakítása szempontjából jelentős pedagógiai relevanciával bírnak.

Külön csoportot alkotnak a mesékkal némi rokonságot mutató, a hétköznapokban mesékként számon tartott elbeszélések, történetek, melyek jórészt gyermekhősökről szólnak ugyan, a gyermekek természetes életközegében játszódnak (otthon, óvodában, iskolában, játszótéren), ám gyakran hiányoznak belőlük a mesét jellemző értékek. A történetek meglehetősen egyedi élethelyzetet és élményt dolgoznak fel, esetenként nem titkolt pedagógiai célzattal, így nehéz azonosulni a bennük leírtakkal. Gyakran nem a mese törvényszerűségeinek megfelelően keverednek bennük a valóságos és a fantasztikus elemek, a csoda konkrét helyzetekhez kapcsolódik és a gyermeki mágikus gondolkodás nem kellő értésére épül, és ez könnyen összezavarhatja a gyermekekben azt, ami a valóságos, azzal, ami nem az.

A meseszerű elbeszélés „a sztereotipizálás új formáját hozza létre, amely elsősorban a nyelvhasználatban nyilvánul meg: kialakul egy olyan mesenyelv, amely egy elképzelt vagy még inkább normaként kezelt „gyereknyelven” vagy „gyermeki észjáráson” alapul. A gyermeknyelv használata a szakemberek és elbeszélők fejében kialakult gyermekkép terjesztését célozza” (Boldizsár, 1997, 197–198). A gyermeki gondolkodás és a gyermeknyelv utánzása teszi ezeket a történeteket esetenként mesterkéltté, gyermek-idegenné. Néhányuk silányra sikeredett tanmese.

„Az irodalmi narratíva áttételesen, szimbólumokon keresztül hat: az élmény, a katharzis révén formálja a személyiséget. A jelképek, szimbólumok olyan tudást, világképet, világlátást, ethoszt közvetítenek, amelyek nemcsak az élet minőségét, de a kultúrába való belenevelődést is erősen meghatározzák.” (Duzmathné, 2002.) Az élet minősége és a kultúrába való belenövés a személyes és a szociális kompetenciák összekapcsolódása, elválaszthatatlansága.

Piaget (1978) elmélete szerint a játékban és a mesében egyaránt az asszimiláció dominál, mindkettő az én pszichés szükségleteinek kielégítése a valóság transzformálása által: azaz mind a játék, mind a mesehallgatás során a gyermek annyit és úgy épít be személyiségébe a világból, amennyire és ahogyan a lelki harmónia megteremtéséhez szüksége van. A lelki harmónia a mesélés során egyszerűen feltétel és eredmény.

A gyermek számára a valóság megismerésének fontos eszközei a mesék, mert a mesei motívumok összhangban vannak a gyermek pszichés fejlődésének jellegzetességeivel (Mérei és V. Binét, 1978; Dankóné, 1993). A mesében „minden minden lehet”, akárcsak a gyermek gondolkodásában vagy játékában. Ez a folytonos átváltozás (és adott esetben visszaváltozás) a kiszolgáltatottság kompenzálásában nagyon fontos segítsége a gyermeknek. A mesékre mind a motívumok, mind az értékek szintjén jellemző a bipolaritás: a szereplők jók vagy gonoszak, szépek vagy rútak, szegények vagy gazdagok, és ez az alaptulajdonságuk a mese elejétől végéig változatlanul megmarad. Az ellentétek motívuma, a szélsőséges meseelemek segítik a gyermeket abban, hogy a környezetében lévő tárgyak, jelenségek ellentétes vonásait, ill. a közöttük lévő különbségeket jobban meg tudja ragadni. A kisgyermek is a szélsőséges különbségekre érzékeny, a világ dolgait kétfokú skálával méri, a fokozatokat, árnyalatokat nem tudja megkülönböztetni.

A mesében bizonyos fordulatok, helyzetek vissza-visszatérnek. Az „ismétlés folyamatossága és biztonsága” egyszerre adja a mesét hallgató gyermeknek az újdonság varázsát és a ráismerés örömét, izgalmát, ettől a mesehallgatás a várakozás-bekövetkezés mentén halad, a feszültség fokozódásának és oldódásának hullámvázától kísérve. Ez a meseélmény lényeges meghatározója. A hős gyakran kerül veszélybe, amiből végül meg is menekül. A „veszélybe kerülés és a megmenekülés” a kisgyermek képzeletének jellegzetes motívuma: a gyermek maga is gyakran kiszínezi bizonyos vele megtörtént eseményeket, azokat átélhetővé, őt magát pedig kevésbé kiszolgáltatottá, sőt, győztessé téve. A „kompenzálás” következtében a legkisebb királyfi, a legszegényebb legény, a legesélytelenebb helyzetben lévő győz: ez reményt ad, hozzásegít a saját kiszolgáltatottság, hátrány, kompetenciahiány elviseléséhez.

A mese és a játék a vágyak teljesítése terén korlátlan lehetőségeket rejt magában. Az akaratnak a varázslásban igen nagy szerepe van. A kisgyermek a hétköznapi élet történéseit is valaki szándékának, akaratlagos viselkedésének tulajdonítja, így a saját akaratának is igen nagy ereje lesz, ezáltal a kiszolgáltatottsága csökkenhet.

A konkrét módszertani javaslatok szintjén fontos a korszakolás. Tancz (2009) a 3-4 éveseknek az egyszerű szerkezetű, ismétlődő részeket is tartalmazó láncmeséket és a rövidebb állat- és novellameséket ajánlja, főleg azokat, amelyek a gyermek közvetlen környezetéről szólnak. A 4-5 évesek körében már erős az oksági összefüggések meglátásának igénye, így kedveltek a terjedelmesebb állatmesék, a novellamesék és az egyszerűbb tündérmesék. Az 5-7 év közti időszak a mesetudat alakulásának legszenzitívebb szakasza, a gyermekek a terjedelmesebb, cselekményesebb novellameséket és a bonyolult szerkezetű tündérmeséket kedvelik.

Nem helytállóak azok a vélemények, melyek szerint a gyermektől távol kell tartani minden ijesztőt és szomorút, csak a kellemes dolgokkal, „az élet napos oldalával” kell megismertetni. A nehézségek, kudarcok, problémák, sőt, a tragédiák is az élet természetes velejárói. A mese a gyermek szintjén ábrázolja az élet konfliktusait, és számára érthető módon kínál ezekre megoldást. A mesében

előforduló helyzetkezelések befolyásolják a gyermek viselkedésrepertoárjának alakulását, így segítségére lehetnek az életében bekövetkező nehézségek megoldásában.

A mese jelenléte a gyermek életében

A szocializáció fontos szála a bontakozó literáció, az írásbeliségbe való belenövés (Réger, 1990; Szinger, 2007), melyre az egyik legkitűnőbb lehetőséget a mese és a mesélés, a képeskönyv-nézegetés és a képekről való beszélgetés, interaktív mesélés kínálja.

A mesének az egyén szocializációjában betöltött szerepét, ennek a történelem folyamán bekövetkezett változásait Riesman (1983) foglalja össze, három nagy korszakra osztva az emberiség történelmét:

1. Az írásbeliség kialakulása előtt, az ún. tradícióktól irányított társadalmakban a szocializációhoz, a felnőtté váláshoz szükséges ismeretek és tapasztalatok átadásának szinte kizárólagos eszközei a mesék és a mítoszok voltak, ezek közvetítették a gyermek számára fontos tudást, alakították erkölcsi meggyőződését. A mondákat, meséket a gyermekhez közel álló, őt jól ismerő felnőtt mesélte el, a gyermek fejlettségéhez, egyéniségéhez, pillanatnyi hangulatához igazodva. A gyermek is részt vett kérdéseivel a történet alakításában.
2. Az iparosodás korában – Riesman szavaival élve: az átmeneti népességnövekedés időszakában – az írásbeliség terjedése együtt járt az írástudás újdonságának varázsával: gyermekek és felnőttek szívesen olvastak szinte válogatás nélkül bármit, ami a kezük ügyébe került. A gyermek olvasmányainak kiválasztásában és az olvasottak megértésének segítségével a felnőtt már kevésbé tudott részt venni, mint a korábbi korszakban, és ennek számtalan negatív velejárója volt, részben az olvasottak meg nem értése, részben pedig az ideálválasztás miatt. Sokan olyan példaképeket választottak, amelyeket meg sem tudtak közelíteni fejlődésük során, és ez negatív élményekhez, kudarcokhoz, vezetett. A szóbeliséghez képest az olvasottak szerepe nőtt, az életnek számtalan olyan területe volt, melyek megismeréséhez kizárólag a könyveken át vitt az út. Egy-egy történet gyermekhez, a gyermek pillanatnyi érzelmi állapotából fakadó igényéhez történő adaptálásának lehetősége a korábbiakhoz képest lényegesen csökkent. A könyvkiadáshoz kapcsolódó üzleti és politikai érdekek esetenként jóval fontosabbá váltak az értékeknél.
3. Napjainkban – ahogy Riesman fogalmaz: az átmeneti népességcsökkenés időszakában, a kívülről irányított korszakban – a gyermek fogyasztóvá nevelése rendkívül korán megkezdődik, ennek számtalan negatív következményével együtt. A könnyen, gyorsan emészthető művek divatosak, cél, hogy a fogyasztó minél hamarabb alkalmassá váljon újabb mű befogadására. A fogyasztóvá nevelés mindennapi életünk pedagógiaiilag gyakran nehezen kezelhető velejárója. A gyermekeknek szánt kiadványok választéka minden eddigit meghaladó és nem igazán válogatott, sok az igen gyenge színvonalú könyv. A kínálat

korcsoportonkénti differenciáltsága megszűnt, kialakult a mindent minden korosztály számára átdolgozni szemlélet.

Riesman legfontosabb üzenete az, hogy a mese, a mesélés akkor tölti be leginkább a szerepét, akkor nyújtja a legtöbb élményt és akkor segíti legjobban a fejlődést, ha a gyermeknek kedves felnőtt mesél, a gyermekhez igazítottan. Az olvasmányok kiválasztásában és a feldolgozásuk segítségével is fontos szerepe van a felnőttnek. Súlyos probléma forrása lehet, ha a gyermek nem az adott mű élményszinten történő befogadója, hanem a birtoklója.

A mesék spontán fejlesztő hatásának különböző aspektusai (elsősorban a lelki egészség, az erkölcsi fejlődés és az anyanyelvi fejlődés oldaláról) évszázadok, mondhatni évezredek óta ismertek és a felnövekvő nemzedék nevelésében valamiféleképpen hasznosítottak a különböző kultúrákban.

A fejlesztő hatás a mesékben rejlő potenciális lehetőségek és a személyiség főbb összetevőinek a kapcsolódásai révén világítható meg. A mesélés általános funkciója, hogy élményaktiválással járuljon hozzá a spontán szocializációhoz. A mesélő és a mesét hallgató szempontjából aktuális funkció az élménynyújtás, illetve az élményhez jutás. Élmény nélkül a mesélés szocializációs hatása nem teljesülhet, nem lehetséges az önkéntelen, spontán befogadó tanulás: a motívumok, információk/ismeretek konstruálódása, tárolása. A szándékolt hatás, a fejlődés szándékos segítése a spontán hatásokban rejlő lehetőségek tudatos pedagógiai befolyásolását jelenti. Kizárólag akkor lehet eredményes, ha az élményre, a spontán fejlesztő hatásra épül, annak kiszolgálója, segítője, felhasználója csupán. Minden, ami az élményt csökkenti, a spontán fejlesztő hatás érvényesülését gyengíti, a szándékos fejlődéssegítésnek is akadálya.

A mesélés gyönyörködtet és egyben útmutatást is ad: szól a földi és a magasztos örömökről, erkölcsi és lelki vezérlő, segít a problémák megoldásában. Koherenciateremtő, érzelmi feszültséget csökkentő funkciója van, segít a világ értelmezésében. A mese „gyönyörködtető, megkönnyebbitő, felemelő” (Honti, 1975, 16). „A népmese – és a mese – egyik legfontosabb tanulsága: a világ egyensúlya helyreáll a befejezésben. Az ember(iség) meseteremtő képzetének és a továbbélés kényszerének oka ebben található meg. Az a valóság, amit a mindennapjaiban átélt és átél az ember, tele van igazságtalansággal, rosszal, a rossz diadalával. Kárpótlást keres tehát, olyan világot teremt, amelyben a világ felborult egyensúlya helyreáll, a rossz elnyeri méltó büntetését. A mese befejezésében is ezért nagyobb a szerepe, súlya, részletezése a büntetésnek, de azért is, mert a hallgatónak ez jelenti a nagyobb örömet, nem a jó megjutalmazása. A jó jutalmának túlhangsúlyozása azt is megkérdőjelezné, amiért a mese megszületett.” (Tarbay 1999, 31.)

A mesék a mindennapi élet történéseiről, viszontagságairól, problémáiról, az emberi kapcsolatokról olyan tapasztalatokat közvetítenek, amelyek megszerzésére más élethelyzetekben nem lenne lehetőség. E megismert tapasztalatok sok kudarcból, nehézségtől óvják meg az embert, és a mese varázsa, a belőle áradó optimista életfilozófia (a sikerhez kudarcokon keresztül vezet az út, a sikert ki kell

érdemelni, tenni kell érte, a jó elnyeri méltó jutalmát) erőt ad az embernek a mindennapok küzdelmeiben. A mesékben a valóság tükröződik, a valóság megélését viszont segítik a mesék. Mindaz, ami nem fontos, ami esetleges, érdektelen, lekopott a meséről, csak az maradt meg, ami kortól és egyéni tulajdonságoktól függetlenül mindenki számára érvényes és létfontosságú. A mese a szimbólumok nyelvén szól a hallgatóhoz, közvetlenül hat a tudattalanra, világa mágikus, nem racionális: „a gonoszság boszorkány, a segítő jóindulat gyönyörű tündér, a lélek mélyének vad szenvedélye fenyegető vadállat képében jelenik meg. A mesék a maguk tárgyilagos, egyértelmű módján nyíltan szólnak az emberi lélek sötét, veszedelmes oldalairól: az irigységről, a féltékenységről, az uralomvágyról, a féktelen szenvedélyekről” (Fischer, 2001, 98).

Bettelheimnek, a pszichoanalízis képviselőjének munkái kiindulópontul szolgálnak a mesének a lelki egyensúly megteremtésében, megtartásában játszott szerepének vizsgálatakor. „A mese [...] nagyon komolyan veszi [...] az egzisztenciális félelmeket és dilemmákat, és néven nevezi őket: nyíltan kimondja, hogy az ember igényli a szeretetet, fél attól, hogy semmibe veszik, szereti az életet és fél a haláltól. Azonkívül megoldásokat is javasol, olyan szinten, amit a gyermek is megért.” (Bettelheim, 1985, 18). A mese nem problémamentes életet ígér, nem bagatellizál, hanem a problémák legyőzhetőségét hirdeti. A mesét hallgatóban reményt kelt az, hogy az életben a leggyengébbek is boldogulhatnak. Nemcsak a morális kérdések fontosak, hanem a boldogulás lehetőségének hangsúlyozása is. A mesélés segíti az önismeret és az önbizalom fejlődését, megerősíti a gyermeket abban, hogy képes önállóan cselekedni, képes akarátát, adottságait, én-erejét egy pozitív jövőkép érdekében mozgósítani.

Bettelheim munkái szolgálhatnak kiindulópontul a mese erkölcsi hatását illetően is. A jó mesében az erkölcsi üzenet mindig implicit módon fogalmazódik meg, minden világos, nincsenek benne kétértelműségek: a mesealakok nem ambivalensek: vagy jóságosak, vagy gonoszak a mese teljes tartalmában. Ez a polaritás a jó és a rossz kategóriáinak polaritása, amit felerősít a külső-belső szépség (vagy csúfság) együttjárása is. „A gonoszság éppúgy jelen van, mint az erény. A gonoszság átmenetileg gyakran felülkerekedik” (Bettelheim, 1985, 16), sőt, vonzó is lehet, akár a hétköznapi életben is az, viszont hosszú távon a jóság a kifizetődő.

A mesét hallgató gyermek azzal a hőssel azonosul, annak a hősnek a viselkedése lesz minta a számára, akinek a helyzetét vonzónak találja, és az a hős vonzó, aki sikeres a gyermek által fontosnak tartott helyzetekben, aki meg tudja oldani azokat a problémákat, amelyekhez hasonlóakkal a gyermek maga is küszködik. Ez alapvető jelentőséggel bír a szociális motívumrendszer fejlődése szempontjából. A vonzó hős nem okvetlenül az erkölcsi értelemben pozitív hős. „Nem is a jó végső győzelme fejleszti az erkölcsi tudatot, hanem a hős személyes vonzereje, azé a hősé, akinek sorsával és küzdelmeivel a gyermek mindvégig azonosul.” (Bettelheim, 1985, 16–17) Éppen ezért lehetnek veszélyesek az agresszív tartalmú rajzfilmek: a bűbajos, esztétikus figurák vonzóak a gyermek számára, ezt a vonzalmat erősíti a különösebb erőfeszítés nélküli, az agresszorra

semmiféle negatív következménnyel nem járó, a főhőst könnyen győzelemhez segítő, gyakran humorosan ábrázolt, ezáltal erősen eufemizált agresszió.

A mese kalandok sorozata: lényegében a saját kalandja annak, aki a mesét meséli, és annak is, aki hallgatja. A gyermek, „amikor a mama hangját hallja, nemcsak Piroska vagy Hüvelyk Matyi történetét hallja, a mama magáról is mesél” neki (Rodari, 2001, 107). Vagyis: a mese átélt esemény. Választásaink nem véletlenek sem mesélőként, sem hallgatóként. Minden gyermek más-más mesére vágyik. Ugyanaz a mese az egyes gyermekeket különbözőképpen érinti meg. Ahhoz, hogy a mese élményt nyújtson, a közös kalandra is szükség van, vagyis: nem mindegy, hogy ki mesél kinek: a mesélő felnőtt és a gyermek között egyfajta mélyebb intimitás létezése az élmény létrejöttének egyik feltétele és következménye.

„A mese mindig valami olyan dologról szól, amely az élet folyamatát veszélyezteti – többnyire ez a mese kiinduló helyzete –, és azt mutatja meg, hogy milyen fejlődési út vezet ki ebből a problémából egy új élethelyzetbe.” (Kast, 2002, 9) „A mese világában ott van a világ minden jellemzője, teljes szabadságban és függetlenségben, törvényektől, összefüggésektől, relációktól nem korlátozva.” (Honti, 1975, 16)

A mese nem értékelhető az igaz-hamis kategóriarendszerrel; a létezés nem az igazság kérdése. A mese soha nem is akar ebben az értelemben igaznak tűnni: a mese világa a normák világa. „A mesevilág – mint a lehetséges világok egyike – egy olyan kontextust hoz létre, melynek kijelentései minden esetben érvényesek, igazak lesznek; az igazságérték az egyezményes hivatkozási alapnak tételezett valóságon múlik.” (Lovász, 2006, 44)

„A csoda nem kellék, hanem világkonstituáló elem, [...] azt jelzi: a transzcendens valamiképpen beavatkozik a világ rendjébe.” (Lovász, 2006, 44.) A tündérmesékben a csoda része a metamorfózis, a feladatmegoldásokhoz és helyzetváltoztatásokhoz szükséges átváltozás képessége, amely a hős rendkívüliségét növeli (Boldizsár, 1997). A tündérek, boszorkányok, táltosok, sárkányok stb. változni és változtatni is tudnak. Átmeneti metamorfózis esetén a sikeres próbatétel után a hős teljes egészében visszanyeri eredeti alakját. Számptalan mesének hősei állatmenyasszonyok, állatvölégények. Az állati lét valamiféle átok vagy meggondolatlan kívánság következménye, melynek megszüntetéséhez elfogadás, a másik fél áldozathozatala, megváltás szükséges. Az állattá válás oka rendszerint csak a mese vége felé derül ki (ld. *A békakirály; Szamárbőr királyfi; A macskacicó; Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack* stb.). Bettelheim (1985) ezt a metamorfózis-típust a szexualitással, annak elfogadásával hozza kapcsolatba. Más mesék hősei büntetésül kapják az átváltozást, például a kővé válást. A nemek metamorfózisa igen ritka és különös átalakulás, kevés, és kifejezetten a felnőtteknek szóló, a szexualitást sajátosan tárgyaló mesében fordul elő. A negatív érzések (harag, féltékenység, bosszúvágy, stb.) miatt bekövetkező metamorfózisok tartoznak a Gonosz metamorfózisai közé: megpatkolt boszorkány, vasfejű farkas, stb.

A tündérmesékkel szemben a műmese metamorfózisai egészen mások. A tündérmesében a külső alakváltozással sosem jár együtt belső változás. A műmesékben megjelenő belső metamorfózis lényege: a külsőnek a megváltozása a pszichikumban lejátszódó folyamatoknak a következménye, és visszafordíthatatlan (Boldizsár, 1997). Erre a metamorfózis-típusra a legismertebb példa talán Andersen kis hercegnője. Az új keletű műmesékben megjelennek a groteszk és az inverz metamorfózisok is, melyek már nem a csodával vannak kapcsolatban. A népmesék és a műmesék metamorfózisa közötti lényegi különbségek fontos pedagógiai konzekvenciák megfogalmazásához vezetnek. A népmesék metamorfózisai azt közvetítik, hogy bizonyos helyzetek, problémák eredményes megoldásához változnunk, változtatnunk kell, de a változás ellenére azonosak maradunk önmagunkkal, vagyis egyfajta én-azonosság, az én folyamatossága jelenik meg bennük. A kisgyermek számára ez az állandóság stabilitást, biztonságot jelent. A műmesék metamorfózisai lényegesen bonyolultabb, árnyaltabb átalakulásokat mutatnak be, melyek megértésére a gyermek későbbi életszakaszokban válik képessé.

A mese története mindig a jó és a rossz összeütközéseiből bontakozik ki, és mindig a jó győzelmével végződik. A hős egy típust képvisel, akinek a sorsa viszont egyéni (ebben az általános és a konkrét egysége nyilvánul meg), győzelme egyben a rend, az igazság győzelme is.

A mese az ember egész életében szerepet játszik. A felnőtt személyiséget meghatározzák a gyermekkori meseélmények is. A gyermekkor mesevilága olyan mélyebb, alapvető felismeréseket idéz meg, amelyeket az élet ugyan nem mindig igazol, de morális érvényüket senki nem vonja kétségbe (a legkisebb fiú, a legelcsétebb győz, a jó elnyeri méltó jutalmát stb.).

A narratívumok fontos szerepet töltenek be a társas tapasztalatok megfogalmazásában és szervezésében (Halbwachs, é. n., hiv.: László, 1999). A történetírás mindig közösségi aktus: a közösség által befolyásolt, hozzá igazított. A narratívumok kulturális közvetítők. A világot kategóriákban vagy koncepciókban, értékekben, sztereotípiákban mutatják be (Sperber, 1990, hiv.: László, 1999). Megfelelő elemzési keretet nyújtanak mind az intrapszichikus folyamatok vizsgálatához, mind e folyamatok társas összefüggéseinek megértéséhez. Az elbeszélő funkciónak a személyes (azonos vagyok önmagammal) és a szociális (azonos vagyok egy csoporttal) identitás konstrukciójában és fenntartásában nagy szerepe van (László, 2001). Hasonlót fejez ki a személyes és a szociális kompetenciák egymásba kapcsolódása is (Nagy, 2007). Rainer és Proffo szerint (hiv.: László, 1999) az elbeszéléseknek koherenciateremtő, érzelmi feszültséget csökkentő funkciójuk van, segítenek a világ értelmezésében (ld. például naplók). Az elbeszélés az élettapasztalatok integrálásának, a koherencia megteremtésének legfontosabb eszköze.

A saját nemzet népmesekincsé az adott kultúra történelmileg kikristályosodott történetvázait jeleníti meg (László, 1999), pszichoanalitikus megközelítésben a kollektív tudattalant hordozza, ezért a gyermekhez ez áll legközelebb, ez segíti leginkább a szociális kompetencia fejlődését. A mese életkorfüggő is: az egyes

mesetípusok befogadására a gyermek más-más életszakaszban válik éretté. Ugyanakkor a jó mese nem életkorhoz kötött abban az értelemben, hogy a jó mesét nem lehet kinőni. A mese nem arról szól, hogy minden rendben van, hanem arról, hogy minden rendbe hozható. Nem azt ígéri, hogy mindig győzni fogunk, hanem azt, hogy ha kitartóan próbáljuk végigjárni az utunkat, lehetőségünk van valamiféle harmónia megélésére. A mese egyik funkciója, hogy szembesítsen az élet kegyetlenségével, miközben fogódzókat kínál azok elviseléséhez.

A mese erkölcsi nevelő hatását Lengyel László a következőképpen fogalmazta meg egy vele készített interjújában: „... a mese erkölcsé sajátos világi hit, amelyben az egyik döntő elem, hogy az emberek egyenlők. [...] A mesében egyenlő erők küzdelmei zajlanak. Nincs hierarchia. Nem vetnek meg valakit azért, mert szegény, nem hátrány, ha valaki nő vagy gyerek. [...] A mesében alapvetőek a közösségi értékek. [...] a mesében szóba állunk egymással. A hősök párbeszédbe elegendnek egymással. Újra mondom, gonosz és jó párbeszédet folytatnak, és ez természetes. [...] A mese emberré tesz.” (Antall, 2001, 149)

A hallgató/olvasó pillanatnyi érdeklődésének és szükségleteinek megfelelően egyazon mesében sokféle értelmet is találhat. Erre a mesék többrétegűsége is lehetőséget ad: „A mesében mindig képekkel találkozunk, amelyek viszont sosem egyértelműek, és minél többrétegűek, minél meseszerűbbek, annál nehezebb egyértelmű jelentést rendelni hozzájuk. ... Egy mesét mindig más és más módon interpretálhatunk.” (Kast, 2002, 10.)

A mese azért tesz szert újra és újra aktualitásra, mert ontológiai értelemben a társadalmi, kulturális vagy intellektuális környezettől teljesen független jelenség. Mindenkori érdekessége abban áll, hogy a történet szereplőivel, atmoszférájával a helyi viszonyok ismeretére alapozva a hallgatóságot az adekvát belehelyeződés (a mesei és a reális valóság analógia alapján) lehetőségének felvillantásával érdekeltté teszi a megértésben (Biczó, 2006).

A mese kompetencialapú megközelítésben

Szociális kompetencia

A szociális kompetencia (a szociális motívumok, készségek, képességek és ismeretek) spontán alakulása elsődlegesen (közvetlenül) a személyes kontaktusok valóságos tartalmának hatására történik. A mesélés másodlagos (közvetett), sajátos személyes kontaktus a mesélő és a mesehallgató között, amelynek a tartalmát a mese közvetíti. A mesélő és a mesehallgató közötti személyes viszony a mesélő élménynyújtó (mesélő) képessége, ill. a mesehallgató befogadó készsége (ráhangoltsága). A kontaktus tartalma a mese, vagyis nem a mesélő és a mesehallgató között gyakorlatilag megvalósuló valóságos esemény. A szociális kompetencia spontán fejlődése a mesélő és a mesehallgató közötti kontaktus és a mese tartalma által valósul meg. A spontán fejlődés többféle módon befolyásolható, pl.: meseválasztással, az élményre reagálással stb.

Személyes kompetencia

A személyes kompetenciák fejlődésére gyakorolt hatás megfogalmazásai a mesét mint élményforrást hangsúlyozzák. „A gyermekkor két tündérvilága van: a cselekvés síkján a játék, szellemi síkon a mese.” (Hermann, 1979. 276) Hasonlóképpen fogalmaz Bruno Bettelheim is: „A gyermek figyelmét az olyan történet köti le legjobban, amelyik szórakoztatja és felkelti kíváncsiságát. De életét csak akkor gazdagítja, ha mozgásba hozza képzeletét, ha fejleszti intellektusát, ha eligazítja érzelmeiben, ha megbékíti félelmeivel és vágyaival, ha elismeri nehézségeit, és akkor megoldásokat is javasol kínzó problémáira. Röviden: ha egyszerre reagál személyiségének minden megnyilvánulására. (Bettelheim, 1985, 11)

A mese varázsa, a meséből áradó optimista életfilozófia erőt ad az embernek a mindennapok küzdelmeiben. Freud szerint az ember csak úgy csikarhat ki valamit az élettől, ha bátran szembeszáll a leküzdhetetlennek látszó akadályokkal. „A mesék élni segítenek.” (Boldizsár, 2004)

„A mesék – legyenek azok népmesék, vagy irodalmi alkotások, ún. műmesék – úgy kísérik életünket, mint az árnyék, úgy tartoznak homo sapiensi lényünkhöz, mint a levegő. [...] Akkor éreznék hiányát, ha meg lennénk fosztva tőlük – azaz valamilyen titokzatos erő megfosztana a saját képzeletünktől, fantáziáinktól, jövőre irányuló vízióinktól, terveinktől, álmainktól, vágyainktól.” (Antalfai, 2006, 17) A mesét hallgatóban, olvasóban reményt kelt az, hogy az életben a leggyengébbek is boldogulhatnak. Nem a morális kérdések fontosak, hanem a boldogulás lehetőségének hangsúlyozása. Ezáltal a mese segíti az önismeret és az önbizalom fejlődését, megerősíti a gyermeket abban, hogy képes önállóan cselekedni, képes akarátát, adottságait, én-erejét egy pozitív jövőkép érdekében mozgósítani.

A mesének a személyiségre gyakorolt jótékony hatását, a benne rejlő lehetőségeket az emberiség az ősidőktől ismerte és alkalmazta. „Keleti országokban a történetek hosszú idők óta egyfajta lelki támasz szerepét töltik be, összekapcsolódva a szórakozással és az idő mulatásával. [...] A történetek részei voltak a népi lélekorvoslásnak, amely jóval korábban felfigyelt a lelki konfliktusokra, mint hogy a pszichoterápia tudományos módszerré lett volna.” (Peseschian, 1991, 15–16)

A mese értelmezését, megmagyarázását kerülni kell, mert abban a pillanatban, amikor valamiféle mondanivaló, tanítási szándék nyilvánvalóvá válik, vagy expliciten megfogalmazódik, magának a mesének a lényege illan el.

„Igaz, a mesék látszólag nem sokat mondanak a modern társadalom speciális életkörülményeiről, hiszen jóval régebben jöttek létre. De több segítséget nyújtanak az ember belső problémáinak megértéséhez és megoldásához, bármilyen társadalomban éljen is, mint a gyermekekhez szóló bármilyen más egyéb irodalom.” (Bettelheim, 1985, 11) „A mese egyik terápiás értéke abban rejlik, hogy minden történet az egyensúlyhoz (egészséghez) vezető utat mutatja meg, mégpedig azzal a felhívással, hogy nem megszenvedni kell az egyensúly

megbomlását, hanem – akár szenvedés árán is – helyreállítani.” (Boldizsár, 2004, 21)

A pszichoanalízis képviselői közül többen (Bettelheim, von Franz, Kast, Antalfai stb.) foglalkoznak a mesének az emberi kapcsolatok működésében, fejlődésében betöltött szerepével, ezzel kapcsolatos üzeneteivel, különösen a pszichoszexuális fejlődés, a nemi szereppel való azonosulás és a párkapcsolatok területét illetően. Az egyes mesefajták (tündérmesék, novellamesék, állatmesék stb.) más-más problémákat vetnek fel, más-más megközelítésben, más-más megoldást kínálva azokra. Az egyes problémák azonosítani és kezelni tudása az élethez szükséges legfontosabb tudások egyike.

Nagy Attila (2008) Hellinger családállításra alapozó, és Berne sorskönyvelemzésre építkező – egymással egyébként számos ponton rokonságot mutató – terápiájából kiindulva mind a felnőtt, mind a gyermek meseválasztásainak jelentős szerepet tulajdonít az életút alakulását illetően: „...a mítoszok, a mesék, a történetek hallgatása, olvasása, a közben kialakuló szülőgyerek párbeszéd, a ráismerés, az azonosulás, »a helyettem mondták ki, a szimbólumok fejezték ki« érzés megteremtődése mind, mind a negatív sorskönyvtől való elszakadás, a szabad mintaválasztás esélyét növelik. Ezek pedig a boldogabb, sikeresebb életre, az önálló sorskönyvek megvalósítására adnak nagyobb lehetőséget” (Nagy A., 2008, 11). Véleménye szerint a mesélést is – akárcsak a zenei nevelést Kodály szerint – a születés előtt kilenc hónappal kellene elkezdeni.

A mese mentálhigiénés hatásával az iskolai nevelés szinte egyáltalán nem számol (Duzmathné, 2002).

Nyelvi kompetencia

A mesélésnek nagy szerepe van a nyelvi kulcskompetencia fejlődésében is. Az anyanyelv személyiségfejlődést befolyásoló három szintjét célszerű pedagógiai szempontból figyelembe venni: a szituatív, a leíró (narratív) és az értelmező (prediktív, paradigmikus) szinteket. A *szituatív szint* a felek „itt és most” szituációba kötött kommunikációja, a közlés tartalma az aktuális szituáció által adott, meghatározott. (Például: „Add ide!” „Nem adom.”) A gyermekek jelentős hányada szituatív szintű anyanyelvvél lép be az iskolába, ahol dominánsan a *narratív szintet* használják, vagyis ennek ismeretére szükség lenne. A szituatív szintű, a fejletlen elbeszélő szintű anyanyelvű tanulók nehéz, reménytelen helyzetbe kerülnek. A mesék, a mesélések a megoldás kiváló lehetőségét kínálják. A mesékben továbbá implicit módon szerepelnek az *értelmezés*, a predikció elemei is. Ezt a lehetőséget kihasználva elvégezhető a prediktív képesség elemi szintű fejlődésének elősegítése is.

B. Bernstein (é. n.) híres elmélete a korlátozott kódot (a szituatív, a szituációhoz kötött beszédet) és a kidolgozott kódot (a narratív, a konkrét észlelhető szituációhoz nem kötött elbeszélést) használó családok gyermekeinek iskolai teljesítménye közötti különbségek eredetét magyarázza. A kidolgozott és a

korlátozott kódot használók nyelvhasználatának különbségei elsősorban a szintaktikai vonatkozásokban nyilvánulnak meg. Az iskola alsóbb évfolyamain a tanítás szükségszerűen a kidolgozott kódot, a narratív kommunikációt használja.

A gyakori mesélésnek köszönhetően a gyermekekbe spontán módon beépülnek a szituációtól független narratív mondatsémák, szövegsémák, amelyek az eredményes iskolakezdés nélkülözhetetlen feltételei. Akiknek nem, vagy ritkán mesélnek, akik elbeszélő szövegeket csak elvétve hallanak, azok számára nehézséget okoz a közölt szövegek megértése, saját mondanivalójuk leíró/elbeszélő közlése.

A mesehallgatás során tanulja meg a gyermek a folyamatos, összefüggő beszéd megértését, sajátítja el az elbeszélések megfogalmazásához szükséges nyelvi struktúrákat és relációkat. A mindennapi kommunikáció erős szituativitása és a rá jellemző tömörítés miatt erre nem ad elég lehetőséget, mintát. A gyakori mesehallgatás segít elvonatkoztatni az aktuális időbeli és térbeli kötöttségektől, elősegíti a különböző viszonylatrendszerek megértését és elbeszélő kifejezésének használatát.

A gyakori mesélés nemcsak a mondatsémák, a szövegsémák elsajátításával segíti az anyanyelv narratív szintű elsajátítását, hanem az általános és a relációszókincs gazdagodásával, a todalékok használatának elsajátításával is. Vagyis a mesélésnek a szókincs gyarapodásában is fontos szerepe van. Nagy József (2006) kutatásaiból tudható, hogy a gyakorlott olvasóvá válás feltétele a kritikus szókészlet (a leggyakoribb 5000 szó) ismerete. Különösen vonatkozik ez a relációszókincsre. A mesék szövegeiben sok olyan szó fordul elő, amelyek a mindennapi élet, az iskolai tanulás szempontjából mellékesek, de a relációszókincs, a leggyakoribb általános szókincs használata nélkül nincs narratív szöveg. Ezek állandó ismétlődő előfordulása a gyakori mesélés során elősegíti a relációszókincs és az általános szókincs leggyakrabban használt készletének spontán elsajátítását.

Kognitív kompetencia

A mesélés a kognitív kompetenciák (hangsúlyozottan a gondolkodás) fejlődésének is segítője. J. Bruner (1986) elmélete szerint az emberi értelem működésének két, egymásra visszavezethetetlen formája a történet és az érvelés. Más szavakkal: egyfelől a leírás, az elbeszélés, a narratívum, másfelől az értelmezés, a magyarázat, az indoklás, az előrelátás, a becslés, a következtetés, a predikció. A történet, a narratívum valaminek az életszerűségéről tájékoztat, győz meg, a valóságosítást alapozza meg. Konkrét kapcsolatot keresünk, állapítunk meg két dolog, személy, esemény, sajátság között. Ez hihető, de nem feltétlenül igaz történetekhez vezet. Az életszerű narratívum egyfajta harmonikus vagy legitim szilárd állapottal kezdődik, ez utóbbi törést szenved vagy válságba jut – ezt követően kerül sor az orvoslásra. Az érvelés, az értelmezés valaminek az igazságáról győz meg, bizonyítékokkal alátámasztott, formális, logikus illetve logikát kereső, a megértést segítő. A mese ugyan narratív műfaj, a mesélés narratív tevékenység, ugyanakkor a mese leíró szövegében leíró formában jelen vannak az értelmezés, az érvelés, a predikció legkülönbözőbb változatai.

A Piaget-féle osztályok és viszonyok logikájának gondolkodási műveletrendszere (Piaget, 1970) szituatív (szenzomotoros/manipulatív) és leíró nyelvi/fogalmi szinten működik. Nagy József (2003) e gondolkodási műveletrendszert rendszerező képességnek nevezi. A térbeli, az időbeli viszonyok, a dolgok, sajátosságok közötti kapcsolatok, valamint az én és a dolgok, az én és a másik én közötti viszonyok aktuális felszíni kötöttségei alól az elbeszéléseknek, a narratívumoknak, azok sajátos változatainak: a meséknek köszönhetően szabadulhatunk fel. A mesékben tartalomba ágyazva gazdagon szerepelnek a leíró/rendszerező gondolkodási műveletek, amelyeket a mesélés aktivál a mesehallgatóban (valamikor a tudományok is csak ezen a szinten voltak művelhetők: például természetrajz, földrajz, néprajz). A továbbiakban röviden felidézzük azokat az ismereteket, amelyek a mesék tartalmával jellemzik a leíró/rendszerező szintű gondolkodás különböző megnyilvánulásait.

Fontos szerep jut az időnek: a narratív idő mindig az ember számára releváns idő, a történetnek van kezdete, közepe és vége (időrendi sorképzés), az ember számára fontos dolognál részletezve, a kevésbé fontosaknál sűrítve, esetenként ki is hagyható valami a történetből, csak sejteni lehet, hogy ez is megtörtént, mert másképp a következő, későbbi esemény nem következhetett volna be. Ricoeur (1991), Brewer és Lichtenstein (1981) (hiv.. László, 1999) rávilágítanak az időkezelés és az érzelmek szoros összefüggésére. A fontos események mindig részletezése, a feszültséget fokozó hosszadalmas kivárások, az eseménytelen idő átugrása egyfajta játék az idővel az érzelmi hatás fokozása érdekében. A narratív csomópontok időrendileg kötöttek, ezek alkotják az elbeszélés gerincét (Labov, Waletzky, 1967, hiv.: László, 1999). Ezek rokonságot mutatnak Propp (1999) felfogásával a funkciók kötött sorrendjét illetően.

A narratívumok elsődlegesen a népköltészetben jelennek meg. A legismertebb műfaj a mese. Az emberi életek maguk is narratív események. J. Bruner (1986) nevéhez fűződik a körkörös mimezis fogalma is: a narratívum utánozza az életet, az élet utánozza a narratívumot. Az új élményeinket is a régi történetek fényében értelmezzük. A körkörös mimezissel magyarázható a történeteknek a lelki egyensúly megteremtésében játszott szerepe is: a történeteket hallgatván, olvasván az ember a szereplők nehézségeit átélve szembesül azzal, hogy a problémák másokat sem kímélnek, ami a saját terheket könnyítheti, a másokkal történő jó pedig reményt és erőt adhat a saját nehézség legyőzéséhez. Azok a történetek ragadnak meg bennünket, amelyek rezonálnak saját élményeinkkel, pillanatnyi hangulatunkkal, amelyiket hallván vagy olvasván a hős helyébe tudjuk képzelni magunkat.

Bruner (1986) szerint a történetekben egyidejűleg kétfajta mező alakul ki, a cselekvés argumentumai és a tudatosság mezeje (a cselekvés résztvevőinek tudása, érzései a helyzettel kapcsolatban). Schank és Abelson (1995) (hiv.: László, 1999) szerint minden emberi tudás a múlt ismeretében szerkesztett történeteken alapul. Életünk minden egyes epizódja (egy-egy pillanata is) narratívum formájában ragadható meg számunkra.

A felfogás/megismerés lényege: rátérképezni a te történeteidet az én történeteimre. Csak olyasvalamit vagyunk képesek felfogni, amiről már rendelkezünk korábbi tapasztalatokkal. A modern kognitív pszichológia talaján álló pedagógiai elképzelések nagy szerepet tulajdonítanak az előzetes tudásnak. Az irodalmi művek felfogásának leírására Schank (1986, hiv.: László–Viehoff, 1994) olyan modellt javasol, amely a megismerést egy kontinuum mentén ábrázolja, melynek közepe táján található a kognitív megismerés (ennek működésére számos sémaelmélet próbál választ adni), a felső végpontja a tökéletes empátia. Elképzelése szerint az empatikus megismerés teljes mértékben rezonál a kommunikációhoz kapcsolódó élményre. Az empátia végpontja felé haladva a felfogás egyre analitikusabbá válik.

Narratívumokban álmodunk és álmodozunk, narratívumokban emlékezünk, narratív formájúak az előérzeteink, reményeink, hitünk stb. (Hardy, 1968, hiv.: Gergen & Gergen, é. n.). A narratívum kategóriái mindig többértelműek, egyértelmű narratívum nincs (Bruner, 1986). A narratívumokban a cselekedeteknek motívumai és indokai vannak, nem okai. Nincs olyan élmény, amit elbeszélő formában ki ne lehetne fejezni (Jovchelovich, 1995, hiv.: László, 1999), vagyis a történetekben élmények fogalmazódnak meg. A narratívum lehetővé teszi a gyermek számára a gondolat, a cselekvés és az érzelem elkülönítését, majd újraintegrálását azáltal, hogy a cselekedetek a hős és a narrátor gyakorlataival és érzelmeivel összefüggésbe kerülnek (Bruner, Lucariello, 1989, hiv.: László, 1999). A történetek struktúráját, formát adnak az egyén tudattalan vágyainak, ezzel elősegítik az én fejlődését és integrációját (Bettelheim, 1985).

A mesélés és a mesékről való beszélgetések elősegítik a rendszerező képesség, a Piaget-féle osztályok és viszonyok gondolkodási műveletrendszerének spontán fejlődését, amelynek nyelvi feltétele és eszköze a relációszókincs fejlődése, fejlettsége. Mindez azonban csak azoknak a gyermekeknek a körében következik be az iskolázás kezdete tájáig, akik elegendő mesét hallgathatnak, akik elegendő elbeszélő, kérdésekre válaszoló beszédben, beszélgetésben részesülnek. A gyakori mesélés hozzájárul az értelmező gondolkodás fejlődésének spontán előkészítéséhez is.

Összegzés

Nincs a személyiségnek olyan fontosabb komponensrendszere, amelynek fejlődésére a mese ne lenne jótékony befolyással. A kompetenciamodell (Nagy, 2007) értelmében minden egyes közvetlen hatás közvetett hatást is jelent a komponensek kapcsolódásait figyelembe véve, így igen összetett hatásrendszerrel számolhatunk. Véleményem szerint a mese a gyermekvédelem pedagógiájában nagyobb szerepet érdemelne, az ebben rejlő lehetőségek átgondolása és a megvalósítás módjainak kidolgozása a szakma egyik fontos jövőbeni feladata.

Irodalom

Antalfai Márta (2006): A női lélek útja mondákban és mesékben. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- Antall István (2001): Menekülés a stílustól. Lengyel László mesebeli egyenlőség-eszménye. *Eső*, 2. 146–149.
- Bernstein, Basil (é. n.): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Iskola és társadalom. Szöveggyűjtemény. Összeállította és bevezetővel ellátta: Meleg Csilla (2003). Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 173–196.
- Bettelheim, Bruno (1985): A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Biczó Gábor (2006): A mese hermeneutikája. Néhány bevezető megjegyzés. In: Bálint Péter (2006, szerk.): *Közelítések a meséhez*. Didakt, Debrecen.
- Boldizsár Ildikó (1997): Varázslás és fogyókúra. Mesék, mesemondók, motívumok. Didakt, Debrecen.
- Boldizsár Ildikó (2004): *Mesepoétika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bruner, Jerome (1986): A gondolkodás két formája. In: László János és Thomka Beáta (2001, szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, 27–59.
- Dankó Ervinné (1993): Az óvodai irodalmi nevelés kérdései korunkban. Dinasztia, Budapest.
- Duzmathné Tancz Tünde (2002): „Klasszikus mesék” a pedagógiai mentálhigiéné szolgálatában. In: *Acta Paedagogica 3*. Pécsi Tudományegyetem, Tanárképző Intézet
- Fischer Eszter (2001): A népmese és a gyermeki tudattalan. Bruno Bettelheim meseértelmezése. *Eső. Irodalmi Lap*. 2. 96–101.
- Gergen, Kenneth J. és Gergen, Mary M. (é. n.): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János és Thomka Beáta (2001, szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, 77–121.
- Hermann Alice (1979): A gyermekben érlelődik a jövő. MNOT, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Honti János (1975): *A mese világa*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Kast, Verena (2002): Férfi és nő a mesében. Lélektani elemzések. EuroAdvice
- László János – Viehoff, Reinhold: Az irodalmi műfajok mint kognitív sémák. *Pszichológia*, 1994, 3. 325–342.
- László János (1999): Társas tudás, elbeszélés, identitás. *Scientia Humana/ Kairosz*
- László János (2001): Narratív pszichológia: új megközelítés a pszichológiában. In: László János és Thomka Beáta (2001, szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, 7–15.
- Lovász Andrea (2006): A mesélő ember. In: Bálint Péter (2006, szerk.): *Közelítések a meséhez*. Didakt, Debrecen.
- Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes (1978): *Gyermeklélektan*. Gondolat, Budaöest.
- Nagy Attila (2008): Sorsok és mesék. In: *Fordulópont*, 39. 5–11.
- Nagy József (2003): A rendszerező képesség fejlődésének kritériumorientált feltárása. *Magyar Pedagógia*, 3. 269–314.
- Nagy József (2006): A szóolvasó készség fejlődésének kritériumorientált diagnosztikus feltérképezése. In: Józsa Krisztián (2006, szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 91–107.
- Nagy József (2007): *Kompetenciaalapú kritériumorientált pedagógia*. Mozaik Kiadó, Szeged.
- Peseschkian, Nossrat (1991): *A tudós meg a tevehajcsár. Keleti történetek – nyugati lelki bajok*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Petrolay Margit (1990): *Az emberiség emlékezete. Könyv a meséről*. Magyar Pedagógiai Társaság Kisgyermeknevelési Szakosztálya, Budapest.
- Piaget, J. (1970): Az értelmi műveletek és fejlődésük. In: Kiss Árpád (szerk.): *Válogatott tanulmányok*, Gondolat Kiadó, Budapest, 275–345.
- Piaget, Jean (1978): *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Gondolat, Budapest.
- Propp, Vlagyimir Jakovlevics (1999): *A mese morfológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Réger Zita (1990): Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Riesman, David (1983): A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Rodari, Giovanni (2001): A képzelet grammatikája. Pont Kiadó, Budapest.
- Szinger Veronika (2007): Kiválás és bontakozó írásbeliség – Hagyomány és újszerűség az óvodai írás- és olvasás előkészítésben. Könyv és Nevelés, 1. 70–85.
- Tancz Tünde (2009): Népmesék az óvodai anyanyelvi-kommunikációs nevelésben. Anyanyelv-pedagógia, 2. o. n.
- Tarbay Ede (1999): Gyermekirodalomra vezérlő kalauz. A gyermek- és ifjúsági irodalomtörténetének iránytűje. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Tímárné Hunya Tünde (2006): A népmese és a műmese műfaji sajátosságairól. In: Bálint Péter (2006, szerk): Közelítések a meséhez. Didakt, Debrecen.
- Voigt Vilmos (1998): A magyar folklór. Osiris Kiadó, Budapest

Mészáros Zoltán – Ari Orsolya¹

Egy nehezen foglalkoztatható társadalmi csoport munkaerőpiaccai szembeni attitűdjei, foglalkoztathatóságuk jellemzése

Néhány szó a kutatásról

A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatást 2007 második felében az OFA megbízásából, nyílt pályázati úton elnyert projekt keretében, az *OpenNetwork Piac- és Társadalom-kutató Kft.* végezte². A kutatás tulajdonképpen egy 1 éven keresztül tartó kutatássorozat volt. Több megközelítésmódot használva vizsgáltuk az inaktívak és a nem foglalkoztatottak helyzetét:

- *másodelemzéssel* (a KSH-MEF több évfolyamának és T-STAR adatbázisok összekapcsolásával létrejött adatbázisok alapján),
- *primer kérdőíves felvétellel*; az OpenNetwork Piac- és Társadalom-kutató cég saját országos reprezentatív felvételét kapcsolva a HKF II. negyedéves felvételéhez³, mely során 1441 kérdőívvel kerestük meg az adatközlőket a célcsoportból. A kiegészítő adatok mellé megkaptuk a KSH Háztartási Költségvetési felvételének 2007. évi II. negyedéves (N= 5716) adatbázisát, felhasználva az adatgyűjtés profiljába tartozó kiadási-jövedelmi adatokat és a hozzájuk kapcsolódó általános háztartási jellemzőket tartalmazó információkat is,
- és végül *etnográfiai mélyinterjú*s módszerrel kerestük fel az előzetesen szűrt minta településeit (a KSH fejlettségi mutatói alapján, roma kisebbség lakosságon belüli becslés alapján) szerte az országban.

A kiegészítő felvételünk kikérdezésének időpontja a HKF „Általános Háztartási jellemzők” c. kérdőívvel egy időben, 2007. április-július hónapokban, ahhoz kapcsolatosan történt. A megkérdezett *1172 aktív korú inaktív vagy nem foglalkoztatott személy* a felszorozás és súlyozás után mintegy *2,3 millió emberre vonatkozóan adott megbízható, reprezentatív információkat.*

Jelen publikációval az a célunk, hogy bemutassunk egy válság előtti képet a magyarországi inaktív és nem foglalkoztatott állományról, különösen az aktív korú inaktívakra fókuszálva, továbbá feltárjuk a *jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott* csoport helyzetét, illetve munkaerő-piaci távolmaradásuk okait, valamint a mobilitási hajlandóságukra vonatkozó adatokat.

Átfogó helyzetkép

Aktív korúaknak, igazodva a statisztikai besoroláshoz, a 15–64 éves személyeket tekintettük mi is. Ami viszont a „munkanélküli” meghatározását illeti, például a KSH HKF munkanélküli-fogalma (2007-ben, az adatfelvétel időpontjában) eltért a KSH Munkaerő-felmérése (MEF) esetében használt – nemzetközi sztenderdekhez igazodó, de a hétköznapi gondolkodástól távolabb álló – meghatározástól, s a HKF adatgyűjtésben az a munkanélküli,

¹ Témavezető kutatók: Ari Orsolya, dr. Havasi Éva, Mészáros Zoltán. Elérhetőség: www.opennetwork.hu

² OFA – „Vissza a munka világába vagy kitérés előle – az inaktív állomány és státusz jellemzése a munkaerő-piaci attitűdök függvényében.” [K-2006/A](http://www.ksh.hu/k-2006/A)

³ Külön köszönet a menedzselésért és szakmai segítségért dr. Keszthelyiné Rédei Máriának és a KSH Életrészt- és munkaügyi-statisztikai főosztály munkatársainak.

aki magát annak tekinti (függetlenül attól, hogy a válaszadását megelőző egy hétben végzett-e legalább 1 óra bármilyen jövedelmet biztosító munkát). Ebből az is következik, hogy a MEF számai nem teljesen azonosak a HKF adatgyűjtésből nyert számokkal. Ugyanakkor a fogalom relevanciája és a HKF lényegesen gazdagabb információ-tömege érdemben tud hozzájárulni az inaktivitás (mint elasztikus státus) különböző aspektusainak megértéséhez.

A munkanélküliek és az inaktívok aránya az aktív korú népesség körében 1997-ig folyamatosan emelkedett, majd 2007-ig (a kutatásunk idejéig) a helyzet némileg javult. A munkanélküli-ellátórendszer kiépült, mind szociális, mind foglalkoztatási dimenzióban.

Bár a gazdaság a válság előtti időkben stabilizálódott, a munkahelyek száma újra nőni kezdett, ugyanakkor szembesülnünk kellett a ténnyel, hogy a foglalkoztatási ráta ennek ellenére – mindmáig – alacsony maradt, sőt, kisebb hullámszakaszon után mérsékelten csökken.

A 15–64 éves népesség 57,3%-a foglalkoztatott 2007-ben, valamivel több mint 300 ezer a munkanélküli, és mintegy 2,06-2,6 millió ember tartozik az inaktívok csoportjába – adatfelvételi típustól, definícióktól függően. A KSH adatai szerint a foglalkoztatási ráta a 2004-es 56,8 százalékról 2005-ben 56,9 százalékra, 2006-ban 57,3 százalékra javult, majd ezen a szinten stagnált.

A legfrissebb adatok szerint⁴ az idei első negyedévben a 15–64 éves népesség 61,9 százaléka, ezen belül a 15–61 évesek 64,5 százaléka jelent meg a munkaerőpiacon. A 15–64 éves foglalkoztatottak létszáma átlagosan 3,7 millió fő volt, 48 ezer fővel kevesebb, mint egy évvel ezelőtt. Az erre a korcsoportra számított 54,5 százalékos foglalkoztatási ráta a 2009. év azonos időszakának eredményéhez (56,1%) viszonyítva 0,6 százalékponttal csökkent. Látható tehát, hogy nem mozdul ki erről a szintről a foglalkoztatási ráta, sőt a válság hatására némi csökkenés is tapasztalható.

Az alacsony foglalkoztatási ráta meglátásunk szerint a következőkkel magyarázható:

1. az alacsony iskolai végzettségűek elhelyezkedési nehézségei;
2. etnikai összetétel, etnikai problémák (az iskolázottság hiányát újratermelő, növekvő számú roma populáció);
3. aprófalvas térségek feltartóztathatatlan leszakadása;
4. a feketegazdaság által nyújtott, egyelőre pozitívabb munka-, ill. jövőkép és napi megélhetés;
5. az összefogáson alapuló, kollektív cselekvési készség hiánya általánosan jellemzi az országot;
6. a szabályozási és demográfiai változások egyaránt szerepet játszhatnak (paradox módon 2009-2010-ben a korábbiaknál többen jelentek meg a munkaerőpiacon, azaz mérsékelten növekedett az aktivitási ráta, de a növekedés a munkanélküliek között volt kimutatható);
7. és végül kifulladás a gazdaságot ösztönző fiskális eszközök.

Mielőtt a részletes elemzésbe belekezdenénk, néhány szót szeretnénk leírni az inaktív népesség élethelyzetéről is. A *KSH MEF-T-Star alapján összesen 2,6 millió ember volt inaktív 2007-ben*, közülük 1,45 millió fő rendelkezett valamilyen kimutatható jövedelemmel. Az inaktívok közül 41,5% nyugdíj(szerű) ellátásban, egytized gyermekgondozási ellátásban, 3,1% munkanélküli-ellátásban részesült, 1,5% árvaellátást, ápolási díjat kapott, közel

⁴ A Központi Statisztikai Hivatal 2010. áprilisi munkaerő-piaci jelentése alapján.

egyharmad tanuló (31,3%) volt. Viszont 12,7% semmilyen ellátásban nem részesült, nem dolgozott és nem is tanult a felvétel időpontjában.

A következőkben néhány fontosabb, 2007. év II. negyedévére vonatkozó eredményt szeretnénk ismertetni az *OpenNetwork kiegészítő felvétele és a HKF adatok* alapján.

Az *inaktív népesség* általános jellemzését folytatva elmondható, hogy (nyugdíjasok és tanulók nélküli csoportjának) jelentős része olyan területeken, régiókban lakott, ahol kedvezőtlenebbek és egyenlőtlenebbek az elhelyezkedési lehetőségek.

A csoportok szociológiai jellemzőit a könnyebb összehasonlítás érdekében az alábbi táblázatban összegeztük.

1. táblázat

Demográfiai jellemzők az inaktív kategória mentén

A személyek demográfiai jellemzői (%)	Országos átlag (15–64 éves népességre)	Aktív korú inaktívak összesen	Tanulók	Nyugdíjasok	Anyasági ellátásban részesülők	Jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak
A személyek átlagos életkora	39,3	43,9	21,3	56,5	31,6	34,2
A lakóhely típusa (%)						
Fővárosiak	17,6	13,5	18,6	11,7	13,9	14,6
Megyeszékhelyen élők	20,6	17,7	27,3	18,9	15,3	9,7
Többi városban élők	28,0	29,6	28,4	29,2	30,1	31,1
Falvakban élők	33,8	39,2	25,7	40,2	40,7	44,6
Iskolai végzettség (%)						
Nyolc általánosnál kevesebb	1,8	4,0	0	4,6	4,7	4,6
Nyolc általános	22,2	26,3	11,7	25,4	22,7	40,6
Szakiskola, szakmunkásképző, érettségi nélkül	24,7	23,1	1,7	27,9	24,7	24,3
Érettségi (szakmával vagy a nélkül)	32,7	36,5	84,3	30,2	28,6	26,0
Felsőfokú végzettség	18,6	10,0	2,3	12,0	19,4	4,5

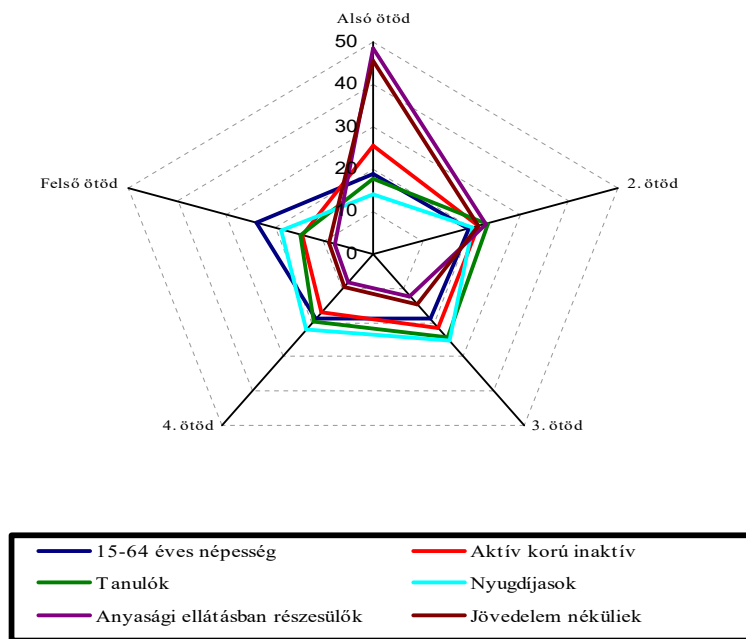
Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Az átlagéletkort nézve semmilyen meglepő adatot nem láthatunk, a jövedelem nélküli csoport átlagéletkora 34 év, a tanulók és anyasági ellátásban részesülők hasonló adata természetesen alacsonyabb. Az inaktívakon belül a vizsgált célcsoportok iskolai végzettségi különbségei viszont szembeszökőek. A gyermekellátási juttatáson levők heterogén iskolai végzettségi adatai (nemcsak a felsőfokú végzettségűek, hanem a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek aránya is meghaladja az országos átlagot!) felelnek meg leginkább az országos átlagnak. A tanulókat (nappali tagozatos 20 éves és idősebb tanulók) tekintve kitűnik, hogy a szakmával rendelkezők aránya messze elmarad a többi csoporttól, és a tankötelesség korhatára miatt természetesen nincs közöttük olyan, aki ne végezte volna el a 8 általánost. Az oktatási expanzió jelensége képeződik le abban, hogy 85 százalékuk már megszerezte az érettségit, ezután tanul szakmát vagy szerez diplomát. A *jövedelem nélküliek* iskolai végzettségi szintje viszont messze elmarad az országos átlagtól, 46,2 százalékuk legfeljebb nyolc osztályos végzettséggel rendelkezik, és szakmai képesítésük sincs. A munkaerőpiacon *legkevésbé kamatoztatható iskolai végzettség egyértelműen az ő körükben a leggyakoribb*. A nyugdíjba vonult 50–64 évesek adatai az átlagos iskolai végzettségi szinthez közeli struktúrát mutatnak. A lakóhely típusa is jól példázza az egyes csoportok közötti

alapvető különbségeket, amelyek az inaktív státuszra is kihatnak. A falvakban élők sokkal nehezebb helyzetben vannak a fővárosban élőkhez képest, mind a rendelkezésre álló munkahelyek, mind a közlekedés tekintetében. Az országos átlagot messze meghaladó arányban élnek falvakban a jövedelem nélküli és anyasági ellátásban részesülő inaktívak.

1. ábra

A különböző inaktivitási státusú személyek jövedelmeinek megoszlása egy főre jutó jövedelem alapján számolt jövedelmi ötödök szerint, %

n = 2 066 052

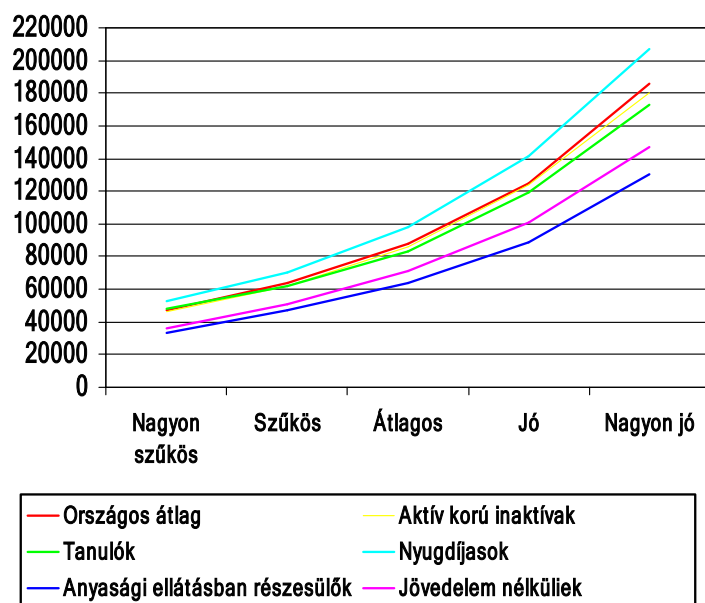
Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Az 1. ábrán a jövedelmi ötöd szerinti eloszlás látható. Az inaktív státus, különösen a nyugdíjasoktól és tanulóktól eltekintve, nagy valószínűséggel nemcsak átlag alatti jövedelmet, hanem jövedelmi szegénységet is eredményez. A jövedelmi ötödök szerinti eloszlásban az anyasági ellátásban részesülők 48,5 százaléka, míg a jövedelem nélküliek 45,7 százaléka a legalsó jövedelmi ötödbe került. Közöttük csupán 7-8 százalék az, aki a legmagasabb jövedelmű 20 százalékba tartozik, míg a nyugdíjasok között 18,4 százalék ez az arány, és minden nyolcadik tanuló is ide sorolható.

A jövedelmi helyzet jó közelítő, havi jövedelemingadozástól független indikátora a lakosság véleménye alapján a különböző megélhetési szintekhez szükségesnek tartott összegek nagysága, s az abban megmutatkozó különbségek. *2007-ben a teljes lakosság véleménye szerint a nagyon szűkös megélhetéshez egy főre vetítve 47,6 ezer forintra, a szűkös megélhetéshez 63,6 ezer forintra, az átlagos megélhetéshez 87,5 ezer forintra, a jó megélhetéshez 125,1 és a nagyon jó megélhetéshez 185,4 ezer forintra lett volna szükség.* Az egyértelmű, hogy minél jobb körülmények között él egy személy, egy család, annál nagyobb összeget tart szükségesnek a különböző szintű megélhetéshez. Így a szükségesnek tartott összegek közvetve árulkodnak a személy tényleges megélhetési szintjéről is.

2. ábra

A különböző megélhetési szintekhez szükségesnek tartott jövedelemösszeg

n= 2 066 052

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Az inaktív csoportjai e tekintetben is élesen különböznek egymástól. Az országos átlagnak megfelelő igényszintje a tanulók csoportjának van, akiknél tudjuk, hogy a valós jövedelmeket a háztartásfő/szülők lehetőségei határozzák meg. A nyugdíjasok, függetlenül az igényszinttől, 10-12 százalékponttal az országos átlag fölött helyezik el elvárásaikat: a valós, átlagos jövedelmükhöz képest úgy érzve, hogy szűkösebben élnek! A többi csoportnál inkább az a jellemző, hogy az átlagos életszínvonalon elvárt jövedelemhez közelít a valós jövedelem. A legalacsonyabb összegek az anyasági ellátásban részesülő, majd a jövedelem nélküli csoportnál láthatók. Érdeemes megfigyelni, hogy a nagyon jó életszínvonalhoz szükségesnek tartott összegek között 100 ezer forintos különbség is van (az anyasági ellátásban részesülők és a nyugdíjasok között). A nyugdíjasok esetében ez a meglepő eredmény nem feltétlenül a „burzsua nyugdíjasok” elvárásait, hanem inkább a (dolgozó) gyermekeiket anyagiakkal segítő szülők elképzeléseit tükrözheti.

A primer survey kutatás eredményei

Kikre voltunk kíváncsiak? - elemzési egységek

A minta jelentős hányadát kitevő, a reintegráció szempontjából legkevésbé számító nyugdíjasok (mint valamilyen nyugdíjszerű ellátással rendelkezők), és a tanulók (mint eltartottak) szinte profiladatban élesen különböztek a többi csoporttól, ezért elemzésükkel külön foglalkoztunk, de nem vettük bele az alapsokaságba és az összehasonlításba. A tipológia után az *inaktív és nem foglalkoztatott típusú elemzési egységeink* a következők voltak:

- a jövedelem nélküliek,
- az idősebb (50+) állástalanok,
- a munkaerőpiactól távolmaradó (nem tanuló, nem dolgozó) fiatalok,
- anyasági-gyermekgondozási ellátásban részesülők,
- ellátásban részesülő munkanélküliek (ez utóbbit az elemzés során két alcsoportra szegmentáltuk: *a)* álláskeresői és *b)* jövedelempótló támogatást kapókra).

Ők azok, akik releváns, mozgatható csoportját képezik az állástalanoknak, és ők azok, akik véleményünk szerint megfelelő motiváció mellett befűzhetők a munka világába.

Tipológiánkban használtuk a *tisztán inaktív* és a *kettős státuszú* elnevezéseket. *Hogy miért az eltérés és az új tipológia?* Például a KSH MEF és ILO ajánlásoktól eltérően, mi a bármilyen munkanélküliséggel összefüggő ellátásban részesülő munkanélkülieket nem tekintettük egyértelműen munkanélkülinek, de inaktívnak sem, mivel a saját magukról alkotott kép – ahogy a terepkutatásunkon készült mélyinterjúkból is látszott – összemósodik, így *az is inaktívnak tartja magát*, aki nem az; illetve a papíron *munka nélkül lévők* sok esetben nem tartják magukat annak (pl. kismamák, feketemunkában foglalkoztatottak). Más dimenzió, de hasonlóan elgondolkodtató volt számunkra, hogy az anyasági-gyermekgondozási ellátásban részesülők (pláne több gyermek esetén) ház körül végzett munkája feljogosítja-e ezt a csoportot arra, hogy átsorolhassuk a „foglalkoztatottak” közé, ha másért nem, hát azért, mert 1. önmagukra úgy tekintenek, mint akinek ez idő alatt van „munkája”, és 2. az ellátásból származó „bevételek” fontos részét képezi a háztartás teljes bevételeinek. Elemzésünkben a kismamák esetében maradtunk az inaktív kategóriánál.

Az attitűdvizsgálatnál használt magyarázó modellek

A kutatásunk során az életkörülmények jellemzésén túl három nagyobb téma köré csoportosítottuk a kérdéseinket. *Lényegében ezek voltak az OpenNetwork Piac- és Társadalom-kutató Kft. kiegészítő felvételének repülő lapjain található kérdések.* A három témakör a következő volt:

Munkadepriváltság-mutató

A munkával kapcsolatos attitűdök vizsgálata során két dimenzióban gondolkoztunk: egyrészt általában a munka világról alkotott kép, illetve az elhelyezkedési lehetőségek és a munkavállalást hátráltató tényezők alapján, másrészt a saját esélyekkel kapcsolatos meglátások alapján. Ezeket skála típusú és feleletválasztós kérdésekkel mértük. Magyarázó modellünkben az indexünket használtuk egyutas ANOVA modellben.

A variancia-analízis során a település és az iskolai végzettség mentén vizsgáltuk az általános *munkadepriváltság-mutatót*. A magyar munkalehetőségek megítélését tartalmazó munkadepriváltság-mutató *fő elemeit* a munkaszerzéshez szükséges kapcsolati háló, a munkaadók magas követelményei, fizetésekre vonatkozó megállapítások és a munkavállalók egészségi állapotának megítélése alkották (összesen 14 állítást kellett az iskolai osztályozáshoz hasonlóan értékelni).

Saját esélyek megítélése

A kérdezettek saját munkaerő-piaci pozíciójának okait firtató kérdésekkel az volt a célunk, hogy bemutassuk, hogy az adott részcsoport a saját boldogulásáról „lemondó” típusú, vagy inkább a saját hátrányaiért a külvilágot felelőssé tévő, önmagát a körülmények „áldozataként”

definiáló jellemzővel bír-e inkább. A saját helyzet megítélésénél a páronkénti korrelációk alapján két fő vélemény-klimát különíthettünk el. Egyfelől voltak a „lemondók”, akik úgy érzik, hogy *semmi esélyük új állásra*, és hogy *már nem bírnák az elvárható munkatempót*; valamint a „külső körülmények áldozatai”, akik *családi körülményeiket és a lakóhelyük környékének korlátozott lehetőségeit* tartják a munkanélküliség legfőbb okának.

Földrajzi mobilitási hajlandóság

Mivel a terepmunkánk során a problémákat feszegetve a földrajzi mobilitást gátló vélt vagy valós tényezők sorolása volt a leggyakoribb, és tisztában voltunk azzal, hogy:

- foglalkoztatási aszimmetria és centralizáció jellemző az országunkra,
- az ország egyes statisztikai régiói, vagy akár települései közt mekkora különbségek vannak (a magyar népesség egyetlen igazi vagyona) a lakások ára közt,
- és a II. Világháború óta hiányzik a bérlakás-rendszer rekonstrukciója,

ezért kiemelten foglalkoztunk ezzel a témával. A *mobilitási hajlandóságot* a jelenlegi közlekedési lehetőségek megítélése, a napi munkába járásra szánt idő és a távolabbra költözés vállalása mentén vizsgáltuk (a repülőlap felét kitevő, összesen 5 db, egyválaszos és skála típusú kérdésekkel).

A tiszta profilú inaktívak attitűdjeinek rövid összehasonlítása

Az *inaktívak és nem foglalkoztatottak körét* és számát a 2. táblázat foglalja össze. Az inaktívakon belül a mintanagyságból adódóan és az eltérő munkaerő-piaci és egyéb gazdasági, társadalmi és demográfiai jellemzők miatt összevonásokat végeztünk. Itt emlékeztetnénk arra, hogy a HKF munkanélküli-fogalma eltér a KSH Munkaerő-felmérése (MEF) esetében használttól, s az adatgyűjtésben az a munkanélküli, aki magát annak tekinti (függetlenül attól, hogy a válaszadását megelőző egy hétben végzett-e legalább 1 órányi, bármilyen járadelmet biztosító munkát).

2. táblázat

Az aktív korú nem foglalkoztatottak státus szerinti megoszlása, fő és %

Gazdasági státus	Személyek	
	száma fő	megoszlása %
Alkalmi munkás, napszámos	94 123	4,0
Segítő családtag	9 965	0,4
Gyeden van	91 954	3,9
Gyese van, és nem dolgozik mellette	127 470	5,4
Gyeten van, és nem dolgozik mellette	37 445	1,6
Ellátás nélküli munkanélküli	200 564	8,5
Munkanélküli-, álláskeresési járadékot kapó munkanélküli	73 695	3,1
Munkanélküli-, álláskeresési segélyt kapó munkanélküli	62 460	2,7
Egyéb támogatást kapó munkanélküli	102 501	4,4
Saját jogú öregségi nyugdíjas	576 750	24,6
Saját jogú rokkantsági nyugdíjas	472 923	20,1
Özvegyi, hozzátartozói nyugdíjas	10 268	,4
Egyéb rendszeres szociális segélyezett	25 037	1,1
Ápolási díjban részesülő	27 532	1,2
Rokkantsági járadékos, fogyatékosági támogatásban részesülő	80 516	3,4

Vagyonából élő	1 649	0,1
Tanuló	283 060	12,1
Háztartást vezető eltartott	38 004	1,6
Egyéb eltartott (nem kíván dolgozni, stb.)	32 874	1,4
Összesen	2 348 790	100,0

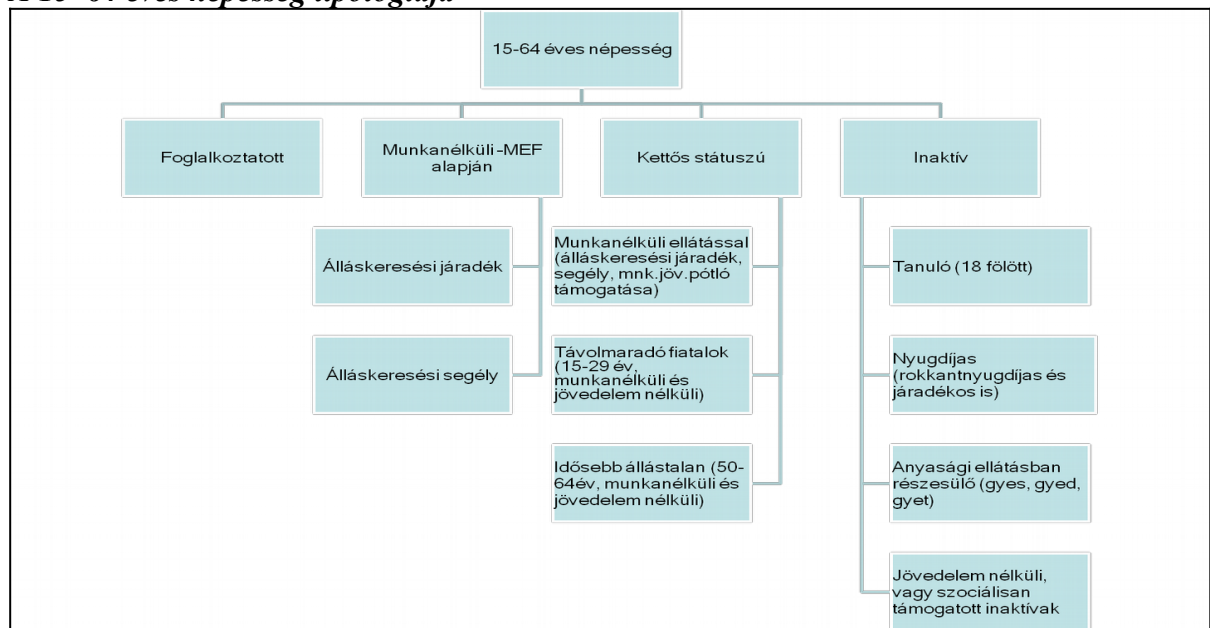
Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Saját kategória-rendszerünk kialakítása során több nehézséggel szeme kellett néznünk. Azon túl, hogy a HKF és a MEF kategóriarendszere sem egyezik, ezek mellett a különböző nyilvántartási rendszerek és a társadalomkutatással foglalkozó szakemberek mind más és más elvek és szempontok alapján sorolják csoportokba a nem foglalkoztatott népeiséget. A HKF és MEF mellett eltérő rendszert használ a megyei munkaerő-mérleg, az ONYF, az Espress, az ILO, de a témában kutató szakértők is. A kategorizálás szempontja lehet például *a munkával kapcsolatos szándék (Akar-e dolgozni?, Keres-e munkát?)*, ezt a megközelítést alkalmazza az ILO fogalmi rendszere és a MEF is, a másik ettől igen eltérő dimenzió pl. *az ellátások típusa alapján történő kategorizáció*. A témában rendszeres vita folyik az eltérő álláspontokat képviselők között. A rendszerek részleteinek összehasonlítása, az egyes megoldások előnyeinek és hátrányainak feltérképezése egy külön módszertani munka tárgya lehetne, tanulmányunkban erre nem is vállalkozhatunk. Úgy véljük, hogy a különböző rendszerek közötti harmonizáció hasznos lenne, jelen helyzetben viszont „csak” annyi lehetett a célunk, hogy a rendelkezésre álló HKF (hiszen ez biztosította az adatfelvétel alapját), a MEF és a saját kutatói állásfoglalásunk közötti legoptimálisabb szintézist megteremtjük.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az inaktív státus egy elasztikus státus, tulajdonképpen átjáró a munkanélküli lét és a munka világa között; megítélésünk szerint az ezzel a státussal rendelkezők több szerepet tölthetnek be egyszerre. A kiemelt csoportok tagjai részben átfedhetik tehát egymást, azaz egy személy több típusba is tartozhat, élethelyzetük, munkaerő-piaci lehetőségeik azonban olykor indokoltá teszik együttes vizsgálatukat.

3. ábra

A 15–64 éves népesség tipológiája

Két fő vizsgálati kategóriát hoztunk létre: a tisztán *inaktív csoportot* és az úgynevezett *kettős státuszúakat*. Ez utóbbi kialakítására azért volt szükség, mert egyes, szociológiai szempontból

kiemelkedően fontos és a többi csoporttól relevánsan különböző szegmensek nem tekinthetők egyértelműen munkanélkülinek, vagy inaktívnak, illetve tagjai egy része az előbbi, másik része az utóbbi fő kategóriába is sorolható. A *tisztán inaktív népesség* belül (2 millió 66 ezer fő) az alábbi négy kategóriát különböztettük meg:

1. *Tanulók* – ide tartoznak a már fent említett indokok alapján a 18 évnél idősebb, nappali tagozatos tanulók;
2. *Nyugdíjasok* – ide soroltuk a saját jogú, özvegy, öregségi, rokkantsági járadékosokat is;
3. *Anyasági ellátásban részesülők* – ide tartoznak a gyés, gyed vagy gyet ellátásban részesülő inaktívak;
4. *A jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak* – ide tartoznak az ellátatlan munkanélküliek, a segítő családtagok és alkalmi munkások, az egyéb rendszeres szociális segélyezetttek és az ápolási díjban részesülők; alacsony esetszámuk és az Espressó rendszere indokolja ez utóbbit. A segítő családtagok és alkalmi munkások pedig azért tekinthetők potenciálisan inaktívnak, mert saját jogú és/vagy rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkeznek.

A fenti kategóriarendszer alapján a következő csoportok alakultak ki:

3. táblázat

A kiemelt csoportok száma és aránya az összes nem foglalkoztatott között

Inaktív státus	Személyek	
	száma fő	megoszlása %
Összes aktív korú nem foglalkoztatott és inaktív	2 304 708	100
Aktív korú nem foglalkoztatottak (nyugdíjasok és tanulók nélkül)	925 273	40,1
Inaktív csoportok		
Tanulók	283 060	12,3
Nyugdíjasok	1 096 375	47,6
Anyasági ellátásban részesülők	256 869	11,1
Jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak	429 748	18,6
Inaktívak összesen	2 066 052	89,6
Kettős státuszúak		
Munkanélküliek ellátással, ebből:	238 656	10,4
a) Munkanélküli álláskeresési ellátással	136 155	5,9
b) Munkanélküli jövedelempótló ellátással	102 501	4,5
Távolmaradó fiatalok	254 764	11
Idősebb állástalanok	123 756	5,3

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

A kiemelt szegmens részletes bemutatása előtt szükségesnek tartjuk, hogy a négy vizsgált csoport attitűdjait, a munka világáról alkotott képét egymáshoz képest is értelmezzük, röviden összegezzük. A vizsgált több mint kétmillió inaktív személy jelentős többsége nyugdíjas, további nagy csoportjuk pedig nappali tagozatos tanuló. Ezen csoportok a téma szempontjából talán kevésbé relevánsak, hiszen hozzájuk képest az anyasági ellátásban részesülők vagy a jövedelem nélküliek közelebb helyezkednek el a munkaerőpiachoz. A nyugdíjasok nagy aránya rányomja a bélyegét a teljes mintára, ezért az összehasonlítás során az ún. súlyozott átlaggal dolgoztunk. Ez azt jelenti, hogy az egyes csoportok attitűdjait, válaszait a teljes inaktív populáción belüli arányuk súlyozásával egyenlítettük ki. Az alábbiakban tehát a

legfontosabb vizsgált adatok súlyozott átlagait mutatjuk be az inaktívak négy vizsgált alszegmensében.

4. táblázat

Az inaktív csoportok néhány vizsgált attitűdjének súlyozott átlaga

A vizsgált csoportok attitűdjei	Aktív korú inaktívak összesen	Tanulók	Nyugdíjasok	Anyasági ellátásban részesülők	Jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak
A kognitív frusztráció 100-as skálán mutatott átlagos értéke	72,9	68,3	73,3	74,2	74,5
A szubjektív anyagi helyzet 10 fokú skálája	4,0	4,5	4,0	4,1	3,4
A „lemondó” magatartástípusba tartozók	16,7	1,5	41,5	7	10,0
Az „áldozat” magatartástípusba tartozók	25,5	17	19,4	29,3	40,0
Az állítással egyetértők aránya: A munkaügyi központ tud nekem segíteni (%)	22	40,5	17,1	23,4	10,2
Az állítással egyetértők aránya: Akkor sem lenne több pénzünk, ha dolgoznánk	20,5	10,5	30,6	21,2	18,1
Az állítással egyetértők aránya: A korábbi helyemre szívesen visszamennék	46,2	9,6	51,6	65,8	37,1
A napi minimum 1 óra utazást vállalók	52,8	59,1	46,1	47,7	60,2
A költözést vállalók	35,8	66,7	18,4	23,2	39,1

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

A *kognitív frusztráció skálán* (amely 7 db attitűdkérdésből adódik össze) a legalacsonyabb értéket a tanulók mutatták, amely hasonlóan az inaktívak teljes populációjához, alapvetően negatív (*a 100 pontos érték jelenti a magas frusztrációs szintet*). Tehát a tanulók, annak ellenére, hogy igen alacsony hányaduk rendelkezik tényleges saját munkatapasztalattal, már a pályakezdés előtt is meglehetősen pesszimistán tekintenek a magyar munkavállalók helyzetére. A többi csoport esetében még pesszimistább a kép, a saját helyzettel való összefüggésből is adódik, hogy a leginkább frusztráltak a jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak, 74,5-ös átlagpontszámmal.

A *szubjektív gazdasági helyzet-megítéléssel* a szükségesnek ítélt jövedelemösszegek kontextusában foglalkoztunk a részletes elemzés során. Összefoglalóan elmondható, hogy a nyugdíjasok csoportja az, amely a tényleges helyzetéhez képest jóval rosszabbnak érzi életszínvonalát, a tanulók az országos átlagnak megfelelő színvonalon élnek, a jövedelem nélküliek és az anyasági ellátásban részesülők azok, akik mind objektív helyzetüket tekintve, mind ennek egyéni megítélése alapján a legrosszabb helyzetben vannak. A jövedelem és az életszínvonal természetesen szoros összefüggésben állnak, így az inaktívak közül e két csoport tagjai élnek a legnehezebb körülmények között, a legalacsonyabb életszínvonalon.

A *saját munkaerő-piaci pozíció* alapján kétféle magatartástípust különböztettünk meg. A súlyozott átlagértékekből látszik, hogy a reintegrációról való lemondás a nyugdíjasok körében a leggyakoribb (ez megerősíti a MEF adatait is, mely szerint csupán 3-4 százalékuk az, aki vissza akarna menni dolgozni a nyugdíj mellett). Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a jövedelem nélküliek közül minden tizedik úgy érzi, hogy semmi esélye arra, hogy dolgozhasson. Ezen csoport körében a leggyakoribb a külső körülményeknek való ok-

tulajdonítás: 40 százalékuk egyértelműen a körülményei áldozatának tekinti magát. Ez a magatartás az anyasági ellátásban részesülők körében is gyakori (29%).

A munkaiügyi központok segítségének hatékonysága a kvalitatív eredmények alapján igen lehangolónak tűnt. Ezt erősíti meg az inaktív csoportok helyzetelemzése is, hiszen még – a korábbi tapasztalattal nem rendelkező - tanulók körében is csak 40 százalékos azok aránya, akik úgy vélik, hogy az erre hivatott állami szolgálat tud segíteni. A kiábrándultság a jövedelem nélküli, vagy szociálisan támogatott inaktívok körében a legmagasabb, 90 százalékuk érzi úgy, hogy az állami szerepvállalás az ő esetükben nem talál megoldást a problémákra és egy végleges inaktív állapotba süllyedhetnek! *A munkaerő-piaci reintegráció anyagi megtérülése*, mint ahogy azt a terepkutatás során is tapasztaltuk, abszolút racionális helyzetértékelés alapján történik, látják, hogy mennyit nyernének a munkába állással (milyen állást, mennyi fizetéssel tudnának vállalni), de azt is, hogy mit veszítenének, például egyes támogatásokra való jogosultság elvesztésével. A többség szeretne dolgozni, ugyanakkor a jövedelem nélküliek 18, míg az anyasági ellátásban részesülők egyötöde úgy érzi, hogy nem lenne jobb az anyagi helyzete a munkavállalással. Ez egyrészt a megszerezhető bérek alacsony színvonalából adódik, másrészt az ellátások mellett igen gyakori a feketemunka, legalábbis a jövedelem nélküliek körében mindenképpen. A nyugdíjasok a jövedelem adómentességének elvesztése miatt gondolják ilyen nagy arányban azt (30% felett), hogy nem érné meg visszamenni dolgozni.

Azok közül, akiknek már volt korábban foglalkoztatója, az akkori munkahelyére az inaktívok 46 százaléka visszatérne, de a csoportok között nagyok a különbségek. A fiatal anyáknak pedig mintegy kétharmada visszamenne előző helyére. A jövedelem nélkülieknél a visszatérni vágyók aránya 37 százalékos, azaz több mint egyharmaduk biztosan nem önszántából hagyta ott utolsó állását, ugyanakkor a munka világtól távol töltött idő az elvárások realitására is negatívan hat.

A földrajzi mobilizálhatóságot egyrészt a napi ingázásra szánt idővel, másrészt a költözési hajlandósággal mértük. Mint ahogy azt vártuk, a fiatalabb csoportok könnyebben mobilizálhatóak, a tanulók kétharmada vállalna költözést, rajtuk kívül még a többnyire tartóan állástalan, jövedelem nélküli csoport tagjai azok, akik nagyobb arányban lennének hajlandóak az ország más részébe költözni munka miatt (39,2). A napi ingázásra szánt idő szintén ennél a csoportnál mutatja a legnagyobb elszántságot.

Összefoglalóan elmondható, hogy az inaktív csoportok *alapvetően pesszimisták a magyar munkavállalási lehetőségekkel kapcsolatban, azonban saját helyzetükben, főleg a jövedelem nélküliek, gyakran hajlamosak a külvilágot hibáztatni. Az elvi hajlandóság a munkavállalással kapcsolatban – a nyugdíjasok kivételével – minden csoportnál magasnak mondható (magyarán nyitottak az emberek a munkavégzésre)*, de hogy a megvalósulás mennyire sikeres, az sok dimenzió függvénye lehet. *A munkavállalást nehezítő tényezők főleg az anyasági ellátásban részesülő, de leginkább jövedelem nélküli csoportot érintik, mint például az alacsony iskolai végzettség, a munkaerő-centrumoktól távoli, rossz infrastruktúrával bíró lakóhely, de a mobilitást gátló körülmények (a közlekedési nehézségek, gyermekfelügyelet megoldatlansága, a lakás értékesíthetlensége) az egyéni motívátlanságot tovább erősítik.*

Jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívok

A továbbiakban a saját tipológiánkból a *jövedelem nélküli és szociálisan támogatott inaktívakkal* kapcsolatos megállapításokat ismertetjük

Ebbe a tág kategóriába soroltuk mindazokat, akik nem rendelkeznek rendszeres jövedelemmel, sem munkából, sem közpénzes ellátásból. Mint ahogy arról már esett szó (HKF és MEF adatgyűjtési rendszerének különbözősége), technikai okok miatt ide kerültek az ápolási díjban részesülők, továbbá az ellátás nélküliek, háztartásbeliek, alkalmi munkások és segítő családtagok, s az egyéb szociális segélyben részesülő inaktívok is.

Két fontos jellemzővel bír ez a szegmens: egyrészt *ez a csoport rendelkezik leginkább munkaerő-piaci reintegráló volumennel*, de vagy kudarcűrő képességük híján, vagy önmagukat a külső körülmények áldozatiként determinálható távolmaradásuk okán, nem jellemezhetők legális, bejelentett munkavégzéssel. Másrészt *ez a legátfogóbb kategóriánk, így vannak közöttük a munkaerő-piacról teljesen kivonulók, és olyanok is, akik a segélyezés kapcsán tartják a kapcsolatot az önkormányzattal, vagy munkaügyi kirendeltségekkel*. Mint a legtöbb esetben, *itt is csak statisztikai definíciós szempontból beszélhetünk inaktívokról, hiszen a feketegazdaságban sok esetben ez a szegmens is megtalálja lehetőségeit*.

A mintán belül 299 fő tartozik ide, ez felszorozva és súlyozva 429 748 fő adatait jeleníti meg, a gazdasági aktivitás kategóriái szerinti eloszlásukat a következő táblázat tartalmazza.

5. táblázat

A jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívok jellemzői

A jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívok	Számuk (fő)	Arányuk (%)
Alkalmi munkás, napszámos	94 123	21,9
Segítő családtag	9 965	2,3
Ellátás nélküli munkanélküli	200 564	46,7
Egyéb rendszeres szociális segélyezett	25 037	5,8
Ápolási díjban részesülő	27 532	6,4
Vagyonából élő	1 649	0,4
Háztartást vezető eltartott	38 004	8,8
Egyéb eltartott (nem kíván dolgozni, stb)	32 874	7,6
Együtt	429 748	100
Együttes arányuk az aktív korú inaktívakon belül	-	20,8

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

A csoport 37 százaléka 30 év alatti, 17 százaléka pedig 50 évnél idősebb inaktív. E két kategóriával a kettős státuszúak elemzése során részletesen foglalkozunk. A demográfiai összehasonlításból is kitűnt, hogy a jövedelem nélküli csoportba tartozók között kiugróan, még a nyugdíjasoknál is jóval magasabb arányban találunk községi lakosokat, csaknem minden második faluban él. A munkaerő-piaci pozíciójukat emellett az is tovább gyengíti, hogy rendkívül sok az alacsony végzettségű közöttük, 46 százalékuk maximum 8 általánost végzett, a diplomások körükben hatod annyian vannak, mint a teljes aktív korú népességben. Az országos átlaghoz képest felülreprezentáltak a jövedelem nélküli inaktívok Észak-Magyarország és az Észak-Alföld megyéiben. Háztartásaikat tekintve elmondható, hogy egynegyedük öt- vagy többszemélyes háztartásban él, igen alacsony az egyedülállóak aránya. A nem kereső háztartásstagok halmozódása azokban a háztartásokban a leggyakoribb, ahol van jövedelem nélküli háztartás tag is.

A jövedelem nélküliek egynegyedénél haladja meg a 30 százalékot lakásfenntartási kiadás. Az összes inaktív csoport közül ők élnek a legrosszabb lakáskörülmények között, 8,4 százalékuk kap lakásfenntartási támogatást, mintegy 20 százalékuknál nincsen fürdőszoba, és több mint egyharmaduk hagyományos fűtési lakásban él.

A jövedelem nélküliek szubjektív helyzetmegítélése és a rendelkezésre álló források

2007 második negyedében az átlagos egy főre jutó nettó havi jövedelem 74,2 ezer Ft volt a teljes népességben! A jövedelemnélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak esetében ez, 53 481 Ft, ami 72 százaléka az országos értéknek. Az objektív mutatóval szemben jól összehasonlítható a *szubjektív helyzet megítélése*. A HKF eredményei alapján kitűnik, hogy az *átlagos megélhetéshez* 87 500 Ft Ft/fő/hó jövedelmet várnának. A nyugdíjasok és tanulók kivételével, akiknek a jövedelme az országos átlag körüli, az összes inaktív státusú személy véleménye a megélhetéshez szükséges összegekről az országos átlag 70-80%-a körül szóródik.

A kiegészítő kérdőívben arra is kíváncsiak voltunk, hogy a megkérdezett a jövedelmük alapján háztartását egy 10 fokú skálán hová helyezné. A 10-es skálán az inaktívak jellemzően a szegények közé sorolják magukat, az átlag 3,4 pont. A jövedelem nélküli személyek háztartásainak háromnegyede illeszkedik az átlaghoz, ugyanakkor 92,5 százaléka még mindig csak átlagos, vagy az alatti értékűnek ítélte meg a családjá vagy háztartása anyagi helyzetét, s mindössze 4% mondta azt, hogy az átlagnál jobban, vagy jól élnek (7-es vagy 8-as pontérték).

A jövedelem nélküliek 78,4 százaléka (!) gondolja úgy, hogy még az átlagos életszínvonalat sem éri el a háztartás jövedelmi helyzete. Az átlagos életszínvonalhoz körülbelül havi 80 000 forintot tartanának szükségesnek, ennek csupán kétharmada a tényleges jövedelmük. Bár általában hajlamosak az emberek inkább valamivel alá becsülni valós helyzetüket, ugyanakkor ez a nagyarányú pesszimizmus illeszkedik az országos szintű, a teljes populációra jellemző borúlátáshoz is.

A munka világáról alkotott kép

A munkával kapcsolatos attitűdök vizsgálata során továbbra is a már leírt *két dimenzióban* gondolkoztunk: a kérdezettek véleménye *általában* a munka világáról, elhelyezkedési lehetőségekről és a munkavállalást hátráltató tényezőkről, illetve a *saját* esélyeikkel kapcsolatos meglátásaik.

A munka világáról való gondolkodást egy, a kognitív frusztráció kapcsolati, egészségügyi és tudástökét megjelenítő dimenzióján keresztül elemeztük, főkomponens-elemzéssel. A mutató magas értékei magas frusztrációs szintet jelentenek. A főkomponens heterogenitását regresszió-elemzéssel mértük, amely a jövedelem nélküli inaktívak esetében minden magyarázó-változóval szignifikáns összefüggést mutatott. A korábbiaktól eltérően a legerősebb hatást nem a jövedelem, hanem a háztartás nagysága gyakorol a frusztrációs szintre, minél nagyobb az inaktívak családja, annál borúlátóbbak a magyar munkaerő-piacca kapcsolatban. A jövedelem növekedése csökkenti a pesszimizmust, az életkorral párhuzamosan pedig nő a frusztrációs szint.

A településtípus és az iskolai végzettség is hatnak a frusztrációs szintre, a variancia-analízis tanulságai szerint – nem feledve a két tényező közötti keresztthatást – a képzettségi szint

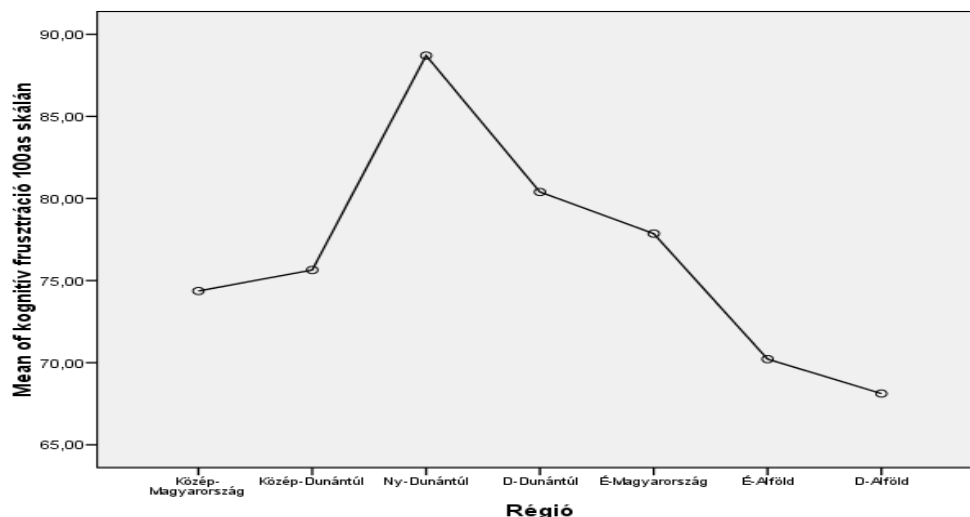
erősebben hat, mint a lakóhely. Az azonban igaz, hogy a nagyobb településen lakók és magasabb iskolázottságú jövedelem nélküli inaktívak kevésbé frusztráltak, mint a kistelepülések képzetlenebb lakói.

A vizsgált attitűdök körét szélesítendő egy 7 itemből álló frusztrációs skálát is alkottunk. A 100 pontos skála maximumát azoknál a válaszadóknál mérhetjük, akik az összes, a kognitív frusztrációt megtestesítő dimenzióval maximálisan egyetértettek, a minimumán pedig azok állnak, akik egyik negatív állítást sem tartják igaznak. Az *inaktívak átlagosan 73 pontot értek el, tehát egyértelműen negatív képet alkotnak, köztük is a legpesszimistábbnak a jövedelem nélküli csoport mutatkozott*, míg a tanulók átlagos frusztrációs értéke 68 pont, az övék 74,5 pont.

Az alábbi, 4. ábrán a jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak kognitív frusztrációs szintjét láthatjuk, regionális bontásban.

4. ábra

Kognitív frusztráció, régiók szerint (csoportátlag a 100 pontos skálán)

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Régiók szerint vizsgálva elmondható, hogy a Nyugat-Dunántúlon élő, arányaiban jóval kevesebb inaktív az átlaghoz képest kiugróan pesszimista, kelet felé haladva közelíti az érték az országos arányuknak megfelelő szintet. Érdekes, hogy pont egy olyan régióban pesszimistábbak az emberek, amely jól prosperál. Feltételezhető azonban, hogy esetükben éppen ez lehet a frusztráció oka: a térségben volt munka a felvétel időpontjában, de mégsem tudtak/akartak elhelyezkedni.

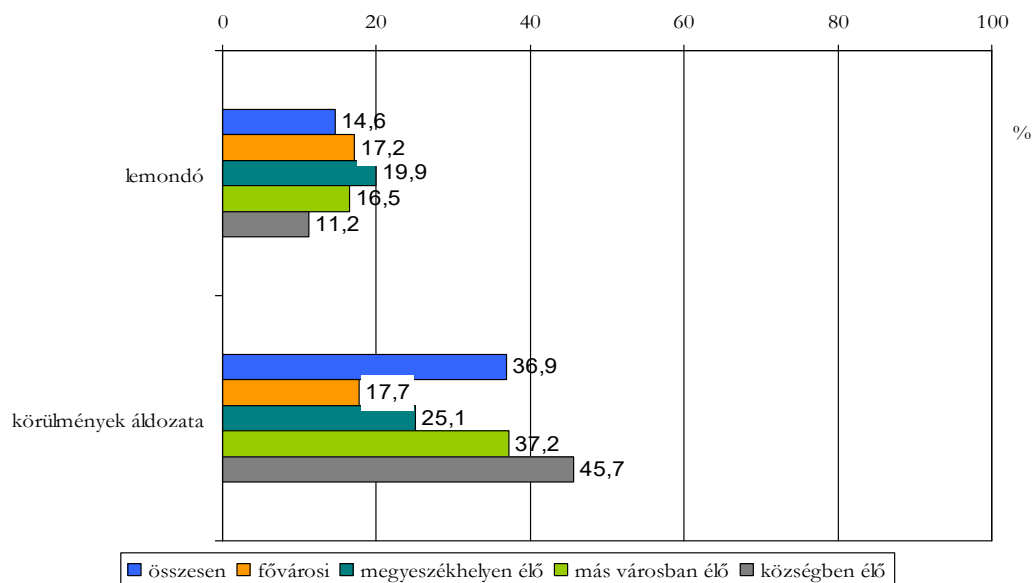
A *saját helyzet megítélésénél* a páronkénti korrelációk alapján két fő vélemény-klimát különíthettünk el. A „*lemondókat*”, akik úgy érzik, hogy semmi esélyük új állásra és, hogy már nem bírnák az elvárható munkatempót; és a „*külső körülmények áldozatait*”, akik családi körülményeik és a lakóhelyük környékének lehetőségeit tartják a munkanélküliség legfőbb okának. A lemondók aránya a teljes aktív korú inaktív csoportban 26,1%, ehhez képest alacsonyabb a célcsoportunk körében (14,6%). Az összes vizsgált inaktívnak csaknem 35

százalék azoknak az aránya, akik a körülmények áldozatainak tekintik magukat, a jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak között 36,9 százalék.

A következőkben ezen inaktív típusok összefüggését vizsgáljuk a településtípus és az iskolai végzettség változókkal.

5. ábra

A „lemondók” és „áldozatok” aránya lakóhely szerint szegmentálva (%)

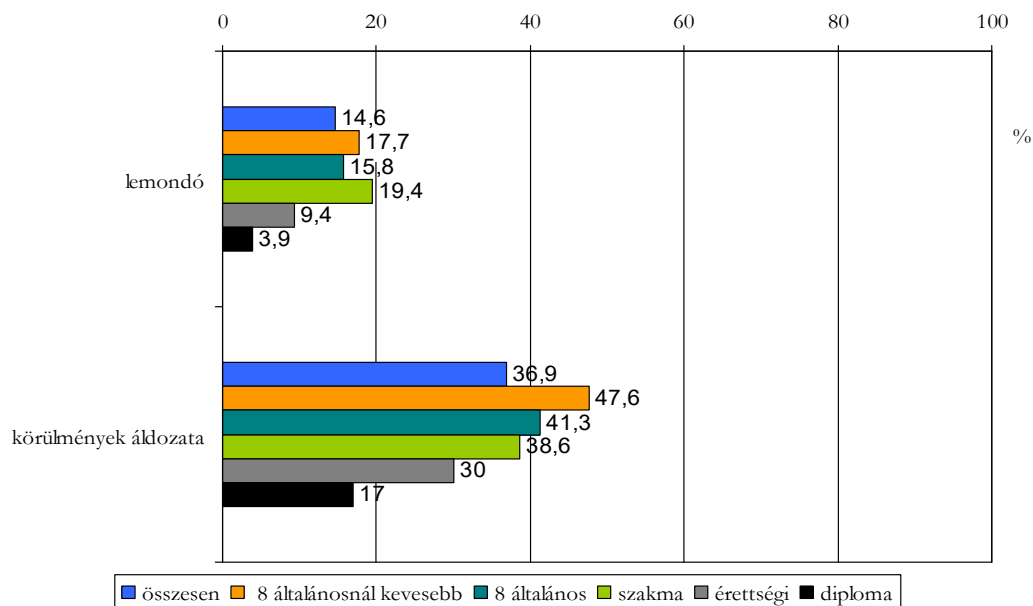
n= 429 748

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Mint látható, a lemondó típusba tartozók közül a legmagasabb arányban (19,9%) a munkacentrumoknak minősülő megyei jogú városokban élöket találjuk. Ugyanakkor a környezet áldozatainak közt az átlagot meghaladó mértékben fordulnak elő a kisvárosokban (37,2%) és községekben élők (45,7%).

6. ábra

A „lemondók” és „áldozatok” aránya végzettség szerint szegmentálva (%)

n = 429 748

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Mint arra számítani is lehetett, mind a lemondó, mind a körülmények áldozata típusú kategórián belül magas a maximum 8 általános végzettséggel rendelkezők aránya.

A szignifikáns modellben a „lemondóknál” a kulturális tőke erősebben magyaráz, mint a lakóhelyi környezet. Az „áldozatoknál” viszont a környezet meghatározóbb a saját helyzet tekintetében, mint az iskolai végzettség (a CramerV az iskolai végzettségnél 0,249, míg a településnél 0,157).

A nemi megoszlást tekintve a lemondók 38,1 százaléka férfi, 61,9 százaléka nő. Azaz a nők inkább beletörődőnek tekinthetők. A mélyinterjúk során tapasztaltak alapján azonban azzal számolhatunk esetükben, hogy a háztartás gazdálkodásába a saját vagy gyermeke jogán járó segélyek, támogatások szerepet játszanak ennek a helyzetnek az elfogadásában. Ezen felül szintén a mélyinterjúk kutatás során tapasztaltuk, hogy a munkavállalásnál is inkább a patriarchális tradíciók meghatározók általában az aktív korú inaktívak körében. Azaz a férfiak ritkábban, csak nagyon kivételes esetben vállalják a háztartásbeli szerepet. Még akkor sem tudnak azonosulni ezzel a szereppel, ha saját a munkalehetőségek híján a háztartás bevétele veszélyeztetve van.

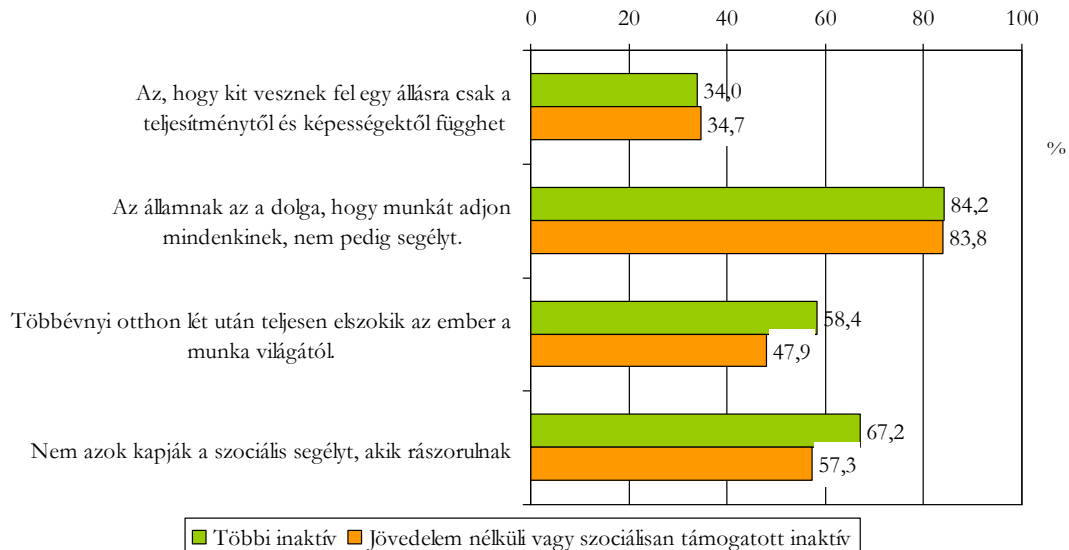
Ugyanakkor érdekes volt az a hártás és szerepeltetés, mely a férfiaknál jelentkezett. Érdekes arra figyelni, hogy az „áldozatok” 60,6 százaléka férfi volt! Öntudatosabbak lennének tehát a férfiak? Igen is, meg nem is. Feltehetően arról van szó, hogy ők kevésbé törődtek bele a sorsukba. A férfiak azok, akik a már fentebb említett patriarchális felfogásból kiindulva, főleg a gyerekszám emelkedésével és a saját kudarcűrő képességükkel arányosan próbálnak munkát keresni (ha más nincs, végül akár a feketegazdaságban).

Visszatérés a munkaerőpiacra – lehetőségek és elvárások

A következőkben a visszatérés lehetőségeivel, a korábbi tapasztalatok meglétével és az elvárásokkal foglalkozunk. A következő ábrán a primer felvétel alapján kapott eredményeket láthatjuk a munkaerő-piaci reintegráció korlátairól, a jövedelem nélküliek önmagukra vonatkoztatott lehetőségeiről.

7. ábra

Az állításokkal egyetértők aránya (%)

n=1 272 917; 429 748

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

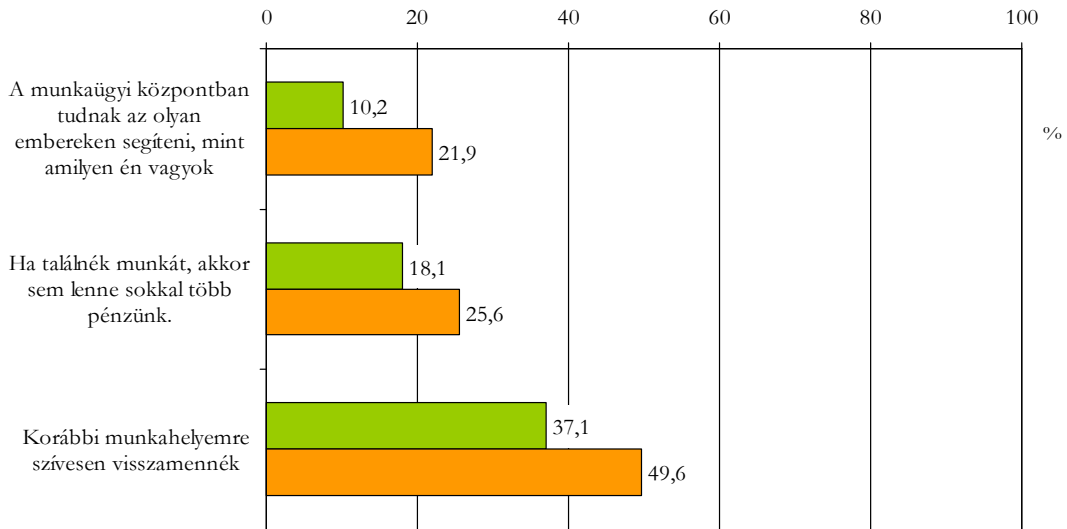
Mint látható, a csoport értékei idomulnak az összes 15-64 éves inaktív véleményéhez. Első ránézésre is szembeűnő a többség azon véleménye, miszerint egyetért azzal, hogy az államnak lenne a feladata a munkahelyek biztosítása. Ez a vélemény egy posztkádári rendszer paternalista utóéletéből és a rendszerváltással együtt járó változások feldolgozásának mai napig ható hiányából ered, ugyanakkor afelé mutat, hogy alapvetően a segélyek helyett esélye lehet a szociális gazdaság nyújtotta korrekt munkalehetőségeknek (és főleg kereseteknek) valamint az átgondolt reintegrációs programoknak és az aktív segélyezési lehetőségeknek.

Ugyanakkor az is érződik, hogy a segélyezéssel kapcsolatos negatív tapasztalatokra vagy kapott információkra alapozva a jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak 57 százaléka szerint nem a megfelelő emberekhez jut el a szociális segély vagy támogatás, így pont azok maradnak ki a redistributív intézkedésekből, akik arra leginkább rá lennének szorulva.

Minden inaktív szerint *az állam felelőssége kimagasló abban, hogy a társadalom tagjai munkához jussanak*, ugyanakkor az is kiderül, hogy *a munkaügyi kirendeltségeknek a szerepe a sikeres munkakeresésben mindössze 10 százalék szerint releváns*, míg a többi inaktívnál – igaz, ebben benne vannak a nyugdíjasok is – kétszer akkora a munkaügybe vetett hit.

8. ábra

Az igen válaszok aránya (%)

n=1 272 917; 429 748

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév

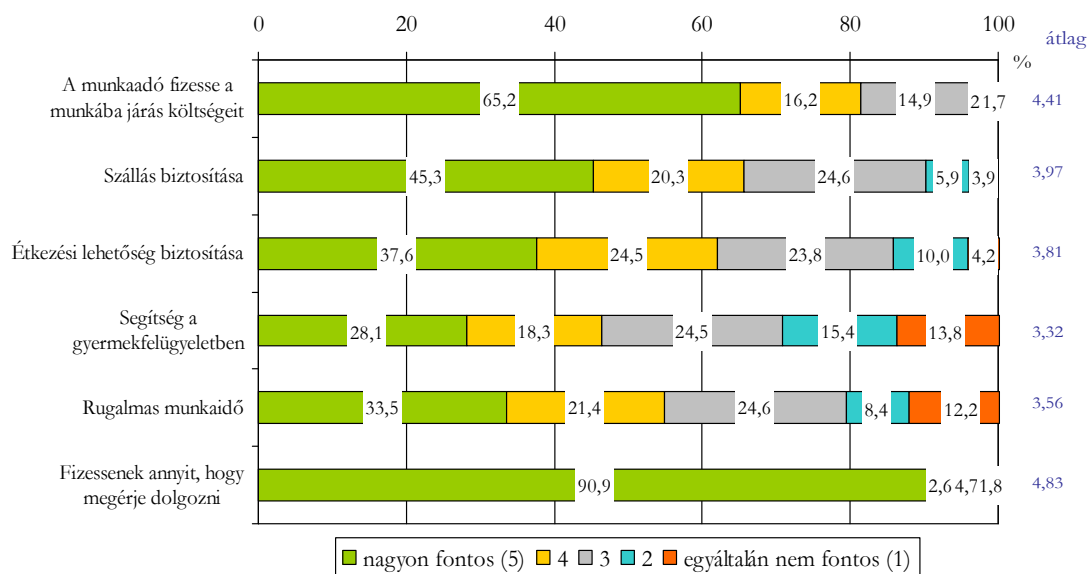
Míg az ellátásban részesülő munkanélküliek 29 százaléka gondolta, hogy tudnak segíteni neki a munkaügyi központban, e nagyobb inaktív csoportban csak minden tizedik. Ez az arány a nőknél némileg magasabb (13,8%), de még körükben is messze elmarad az átlagtól. Ez a mélyinterjúk tanulsága szerint nem csak a személytelen ügyintézésben, a felkínált állások gyérnek vélt számában, hanem az együttműködés kétoldalú hatékonyságában is keresendő. Minél hosszabb ideje munkanélküli valaki, annál inkább jellemző, hogy eltávolodik az állami segítségtől, s más csatornáktól kér és kap segítséget.

Azt viszont megnyugtatóan konstatálhatjuk, hogy a megkérdezettek 82 százaléka egyetért azzal, hogy a munka és a jelenleginél kedvezőbb anyagi helyzet összefügg egymással. A „nem lenne több pénzünk” válasszal egyetértők között a nők többen voltak. Ez feltételezhetően azzal magyarázható, hogy tisztában vannak vele: csak minimálbéres állást kapnának, amivel azonban elvesztenék jogosultságukat több rendszeres támogatástól, segélytől, mely jelen helyzetben sok családnál a stabil alapbevételek minősül.

A korábbi munkahellyel kapcsolatban, bár ugyan sokan a körülmények áldozatainak vélték magukat, de csak egyharmaduk menne vissza oda dolgozni. A korábbi munkatapasztalat, illetve az otthon töltött idő hossza is befolyásolhatja azt, hogy milyen igények és elvárások merülnek fel a jövőbeli munkavállaló részéről. A munkahellyel kapcsolatos elvárásokat az alábbiak szerint összegezzük és a többi aktív korú inaktív elvárásaihoz képest értelmezzük.

9. ábra

Elvárások a munkahellyel kapcsolatban (%)

n= 429 748

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH–HKF, 2007. második negyedév.

Mint minden szegmensben, a jövedelem nélküliek esetében is a legfontosabb elvárások a fizetések emeléséhez kapcsolódtak. Ez az igény a tanulmány elején az elvárt és a tényleges jövedelmek közötti különbségek esetében is megmutatkozott már. A jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívok ötfokú skálán adott átlagos pontértéke minden kategóriában egy-két tizeddel magasabb, ugyanakkor mértékében illeszkedik a teljes aktív korú inaktív értékeihez.

Földrajzi mobilitás és munkavállalás

Az a tény azonban, hogy a választható kategóriák közül szintén nagyon fontosnak érezték a megkérdezettek a munkáltatói útiköltség-térítést, arra enged következtetni, hogy a mobilitási hajlandóság nem túl magas, azonban a vállalható napi ingázásra fordított idő várhatóan magas lesz a csoporton belül. De lássuk a számokat.

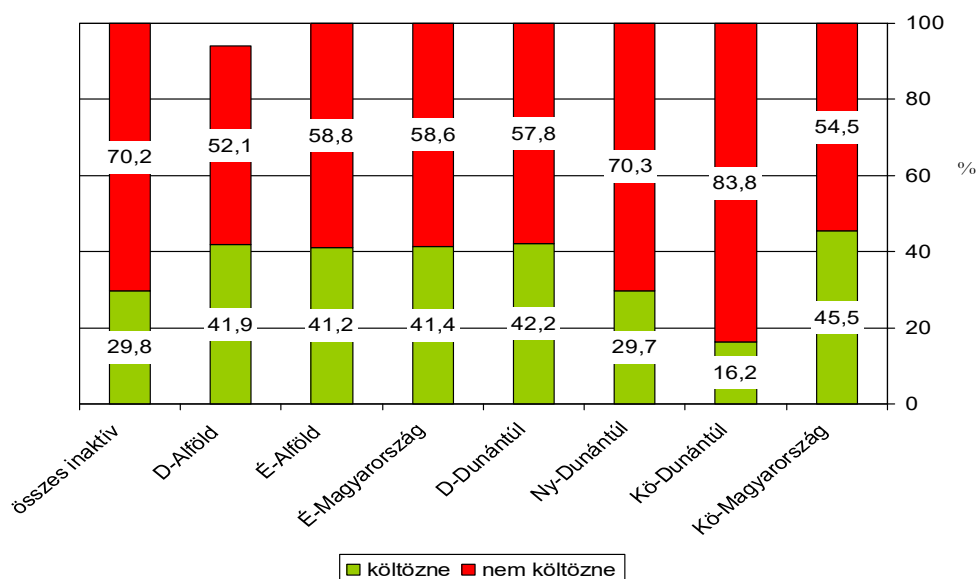
A zárványosodás kapcsán a jövedelem nélküli szegmens nem látja kritikusnak a helyzetét, azaz inkább pozitívnak ítéli a közlekedési lehetőségeit. A megkérdezettek mindössze 2,4 százalékának nagyon problémás az iskola, a munkahely vagy az orvos megközelítése (azaz rossz a tömegközlekedés, és saját autó sincs). Problémás a tömegközlekedés 36,7% szerint, ugyanakkor megoldást csak a saját autó jelent. A többség, 38,3% gyalog, 26,7% busszal (átszállással vagy anélkül) jutna el a legközelebbi számára potenciális munkahelyhez. A napi vállalható munkába járási időtartam (oda-vissza) a többségnél 20 és 90 perc közötti, azaz messzebbi munkahelyekre kevésbé hajlandók elmenni, s a jövedelem nélküli inaktívok mindössze 11,6 százaléka tartja elfogadhatónak a két vagy több órás utazást is.

A napi ingázási hajlandóság mellett a munka megszerzése érdekében hozott radikális megoldást is mértük, azaz a költözési hajlandóságra is kíváncsiak voltunk. A teljes aktív korú inaktív népességben egyharmados arányban vannak a migrációra is vállalkozók.

A vizsgált csoport 40 százaléka költözne el más településre is, hogy munkát találjon, a belső arányok a települési lejtőt követik, azaz a fővárosban lakók vannak kevesebben, és a falvakban élők nagyobb arányban. Az iskolai végzettség szerint a magasabb végzettségűek azok, akik inkább költöznének. A diplomások és érettségizettek közül minden második menne el másik településre, míg a 8 általános alatti végzettségűeknél ez az arány 16%.

10. ábra

A jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak költözési hajlandósága összevetve az összes 15–64 éves inaktíval, régiók szerint (%)

n= 429 748

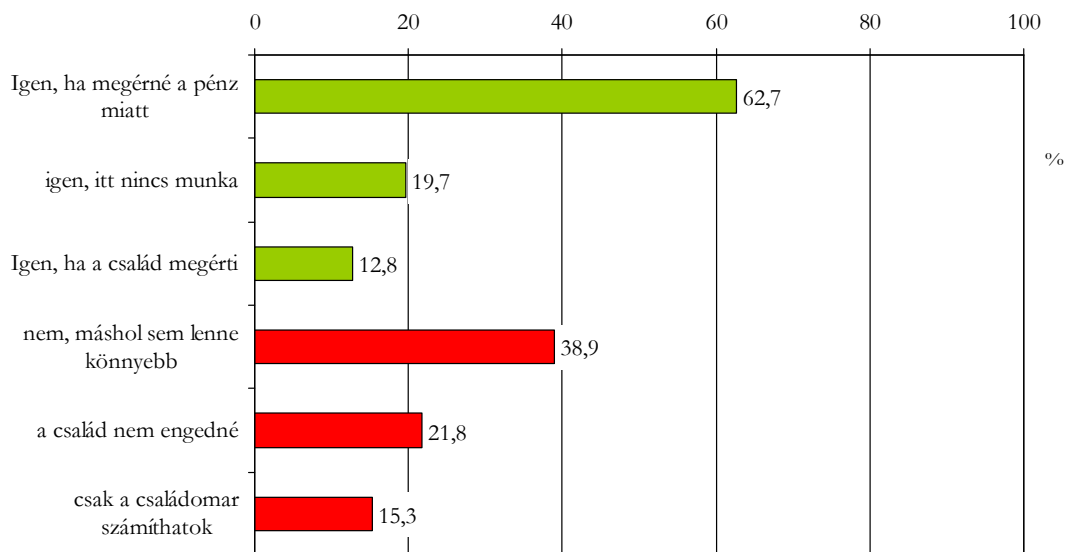
Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH-HKF, 2007. második negyedév.

Területi szempontból a nyugat-dunántúli és a közép-dunántúli régiót kivéve nagyjából mindenhol a csoportátlaghoz (40%) közeli mértékű a költözési hajlandóság.

A mobilizálhatóság mögött meghúzódó motivációk között rangsort állítottunk fel, mind a mobil, mind az immobil alszegmensben. Csoport-hovatartozástól, nemtől és kortól függetlenül a korábbi eredményekhez hasonlóan a pénz abszolút dominanciáját fedezhetjük fel a mobilitásra ható tényezők között is. Vagyis a kérdezettek 63 százaléka akkor költözne, ha az a háztartás anyagi helyzete szempontjából felemelkedéssel járna. Minden más szempont alárendelődik ennek. Azok körében, akik nem költöznének, a legnagyobb arányban (39%) úgy vélték, hogy hiába indulnának neki az ország bármely szegletének, máshol sem boldogulnának. Azaz lemondás és kiábrándultság érezhető a válaszok mögött.

11. ábra

A költözés/nem költözés 3-3 leggyakoribb motivációja a jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak körében (%)

n= 429 748

Forrás: OpenNetwork kiegészítő felvétele és KSH-HKF, 2007. második negyedév.

A *nem költözők* esetében érdemes odafigyelni a mikronetwork fontosságára. A mélyinterjúk során is érzékelhető volt egy olyan véleményáramlat, miszerint a mobilitást nem vállalók a kölcsönös segítség lehetőségének rendszerét rúgnák fel egy távoli településre való esetleges költözéssel. A kvantitatív eredmények szerint is a harmadik leggyakrabban felhozott ok ez volt. A lakás értékesítésének problémája az 50 év feletti inaktívknál jelenik meg ilyen domináns szempontként, a jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak 12,6 százalékánál fordult ez elő.

Jövedelem nélküli vagy szociálisan támogatott inaktívak leggyakoribb válaszkombinációi a költözni hajlandók esetében „*az anyagi felemelkedés, és a munkahely hiánya*”, míg a költözni nem hajlandók esetében „*a máshol sem lenne könnyebb, és nincs elég pénz az újrakezdéshez*”. Ez lényegében megegyezik a teljes aktív korú inaktív népesség által adott válaszkombinációkkal.

Összefoglalás

Azokat a főbb üzeneteket emelnénk ki, melyek *számunkra, a kutatást végző szociológusok számára elgondolkasztóak voltak*. Ebben az értelemben tehát *szubjektív a kiemelés és az összefoglalás*, de minden esetben primer adatokra és a terepkutatás során végzett megfigyeléseinkre, interjúinkra alapozott. *Négy témakör mentén fogalmaztunk meg általános üzeneteket az inaktívokról és nem foglalkoztatottakról, ezek a következők:*

1. Munkaattitűd

Fontos eleme a kutatásnak annak a ténynek a rögzítése, hogy a nem foglalkoztatottak zöme pozitívan áll a munkához, és lehetőségeinek megfelelően dolgozik is. Az inaktívak esetében alapvetően pozitív munkaattitűdről beszélhetünk, bár készségkészségük, lehetőségeik miatt ez a feketegazdaságra irányul.

A szegények megélhetési stratégiája sajátos és nagyon korlátozott munkaerő-piaci lehetőségeikhez igazodik, melynek jellemzői:

- tudomásul veszik a vagyoni helyzetükből adódó korlátokat (ez kemény mentális megpróbáltatás);
- belátják a mikrokörnyezetükre alapozott network, kapcsolati tőke szükségességét;
- mindez esetenként az eladósodottságból adódó gúzsba kötöttséggel is együtt jár.

2. Röghöz kötött örökség

A mobilitást visszafogja a mikronetwork biztonsága és a rossz anyagi lehetőségek. Mivel jelentősebb, a költözéshez szükséges, több dimenzióban hiányosságot mutató tartalékokkal nem rendelkeznek, így nincs megalapozva a hitelfelvétel, vagy lakáscsere: magyarán az újratekérés. (Például, ha egy borsodi kistelepülés 500-600 ezer forintot érő házat el is tudnák adni, az egy fejlettebb régióban jó esetben 10-12 havi albérleti díjat fedezne.)

A mobilitást gátló tényezők:

a) anyagi tőke hiánya

- nagyobbbrészt elmaradott térségekben, szegény településeken élnek
- egyetlen mozgósítható tőkájuk az otthonuk, mely keveset ér és sokszor eladhatatlan

b) kulturális tőke hiánya

- egyes szegmensekben alacsony iskolázottság jellemző
- többségüknek nincs piacképes szakmája

c) kapcsolati tőke hiánya

- kapcsolati hálójuk beszűkült (inkább homofiliás kapcsolatok)

3. Általános jövőkép

A szubjektív életpálya, ahogyan a bevételek is, csak hónapról hónapra történő túlélés mentén definiálódik, s nem komplex, átfogó tervekben.

Bár a saját sorsukat kilátástalannak érzik (ld. erőteljesen jelenorientált, túlélésre bázírozó tervek, főleg a kettős státuszú és a jövedelem nélküli szegmensekben), mégis a gyerekeikkel

kapcsolatban a jövőképük minden esetben nemcsak életviteli, hanem társadalmi alapértékek szerint telített (pl. tanulás, jobb élet, szakma, biztos munkahely).

4. A megélhetés rövid és hosszú távú érdekütközése

A munka nélkül lévők zöme csak rosszul fizető és bizonytalan foglalkoztatási keretek között végzett munkák közül választhat. Sajnos azt tapasztaltuk a terepkutatásunk során, hogy rövid távon biztosabb és kifizetődőbb a segély és az alkalmi munkák kombinációja, mint a rájuk váró minimálbéres foglalkoztatás, ugyanakkor a megkérdezettek többsége tisztában van azzal, hogy hosszabb távon megérné visszakerülni a legális foglalkoztatottsági keretek közé (vágyott munkaerő-piaci stratégia, valamint társadalombiztosítási, nyugdíj és egészségügyi biztosítékok miatt). De azzal is tisztában kell lenni, hogy nem várható el a hosszabb távú érdek előnyben részesítése akkor, amikor minden forint számít!

Gyarmati Andrea

Demensek a szociális ellátórendszerben

Bevezetés

Jelen tanulmány a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet Módszertani csoportján belül működő időügyi munkacsoport által koordinált demens-felmérés eredményeit összszegi.

Az összefoglalónak a célja a demencia társadalmi jelenségének, jelentőségének mint a szociális ellátórendszert egyre jobban érintő problémahalmaznak a bemutatása, szociális és egészségügyi, nemzetközi és hazai kontextusba helyezése, illetve jogszabály-módosítási ajánlások megfogalmazása.

A tanulmány középpontjában egy 2009-ben a szociális módszertani intézmények által készített adatgyűjtés áll, melyet 2010 áprilisában kiegészítettünk egy szakemberek bevonásával szervezett fókuszcsoporthoz interjúval. E köré próbáltunk meg fogalmi tisztázások, nemzetközi irányelvek, statisztikai adatok bemutatásával egy olyan kontextust megalkotni, melyben reményeink szerint jól elhelyezhetőek, értelmezhetőek az adataink és ajánlásaink.

A felmérés relevanciája többtényezős. Egyrészt hazai viszonylatban módszertanilag nincs egységes adatgyűjtés a demenciával rendelkezőkről. A betegek a szociális és az egészségügyi statisztikákban jelennek meg, illetve egy részük a statisztikákban egyáltalán nem szerepel. Így nincs valós képünk a betegség társadalmi-gazdasági terheiről, ezek növekedésének mértékéről. Adatok híján nehéz megalapozott döntéseket előkészíteni, stratégiákat alkotni az ellátórendszerek, azon belül is a demensellátás fenntarthatóságának biztosítására. A demencia igen jelentős terheket ró a betegre, annak közvetlen környezetére és az egész társadalomra. A demensellátás becsült költsége egy 2005-ös árat figyelembe vevő vizsgálat szerint világviszonylatban – a 29,3 millós demens-populációt alapul véve – 315,4 milliárd dollár, ennek 33%-át az informális ellátás teszi ki. A demenciában szenvedők éves kezelési költsége 2003-ban az Európai Unió országaiban betegenként 7500 és 30 000 euró között változott. (Érsek et al:2010, 176–177).

Emellett a demencia problémakörének felértékelődése, egyre hangsúlyosabbá válása illeszkedik a tartós gondozási szektor (long term care) mint új közpolitikai terület megszületéséhez, amely az unió idősödéspolitikájának fontos része. Jelenleg az uniós gyakorlatban két terület emelkedik ki, mely a tartós gondozási szektor fenntarthatóságát képes hosszú távon biztosítani: a migrációs politikák, a szociális és egészségügyi ellátások kapcsolódó területeinek koordinációja, illetve az infokommunikációs eszközökkel segített úgynevezett távgondozás, telemedicina területe (Rodrigues, R.: 2010). Itthon mindezekről azonban egyelőre még kevés szó esik.

A demencia orvosi meghatározása¹

A demencia tünetegyüttes és betegségcsoport, ez utóbbi értelemben a mentális viselkedészavarok közül az organikus és szimptomatikus mentális betegségekhez tartozik.

¹ A fejezet forrása főként: Egészségügyi Minisztérium szakmai protokoll: A demencia kórismézése, kezelése és gondozása. Pszichiátriai Szakmai Kollégium, 2008.

Másrészt a demencia a kognitív funkciók hanyatlásával járó, folyamatos leépülést okozó agyi tünetcsoport (Érsek et al., 2010, 176) A demencia definitív ismérveinek a BNO-10 meghatározását fogadják el.

A demencia súlyossága szerint három fokot különítenek el:

- Enyhe fok: jelentős deficittünetek mellett az önellátás képessége megtartott, a személyi higiéné kielégítő, az ítéletalkotás képessége a szükségletekhez képest megfelelő.
- Középsúlyos fok: az önálló életvitel részleges, nehézkes és veszélyes. A beteg életviteléhez rendszeres segítséget igényel, de az állandó felügyelet nélkülözhető.
- Súlyos fok: a beteg állandó felügyeletet igényel. A személyes higiénét elhanyagolja, a gondolkodása inkoherens.

A demencia tényének és mértékének megítélése klinikai vizsgálattal történik. A klinikai vizsgálatnak a részletes és célzott exploráción és betegvizsgálaton kívül ki kell terjednie a heteroanamnézis felvételére és a hozzáférhető egészségügyi adatok (dokumentumok) áttekintésére. Fontos a memória (azonnali, rövid és hosszú távú), a tájékozottság, a mindennapi aktivitás, életvitel és önellátás szintjének megállapítása, a korábban jellemző teljesítményszintnek és az esetleges depressziós tüneteknek dokumentálása, valamint a zavart epizódok, pszichotikus jelek, agresszivitás explorálása.

A demencia gyakrabban fordul elő az alacsonyabban iskolázott, rosszabb szocioökonómiai státuszú egyéneknél. A rendszeres agytorna a demencia prevenciójának hatékony és olcsó eszköze. A társadalom iskolázottsági szintjének emelése, az élethosszig tartó tanulás (lifelong learning), a nyugdíjasok egyetemei, a stimuláló szociális környezet (helyi kisközösségek) közvetve az aggkori szellemi hanyatlás elodázását is szolgálja.

A demencia leggyakoribb oka az Alzheimer-betegség (amerikai adatok szerint 50-70%-ban). A demencia szindróma legjelentősebb kockázati tényezője az életkor. A magas kort megéelő emberek abszolút és relatív számának gyarapodásával a demencia prevalenciája és incidenciája is exponenciálisan nő. Amerikai adatok szerint 90–95 éves kor közé becsülhető az az életkor, mely után a demencia fennállása nagyobb valószínűséggel állapítható meg, mint annak hiánya.

A demensek száma, aránya nehezen meghatározható. A szakellátásban a becsülhető lakossági előfordulási gyakoriság alapján várható összes demens betegek kevesebb mint ötöde kerül kivizsgálásra, ill. demensként egészségügyi gondozásba. Még kevesebb azok száma, akiknél demenciájuk jogi következményeit gondnokság alá helyezés elrendelésével is megállapítják. A demencia nem közvetlen halálok, ezért a halálozási statisztikákból sem lehet a gyakoriságára következtetni.

A hazai előfordulási gyakoriságra főként nemzetközi felmérések alapján következtetnek. Európában a 60 év feletti lakosság 6%-a szenved a demencia valamelyik típusában (a 90 éven felülieknél az arány közel 30%). 2000-ben Európa országaiban 7,1 millió volt a betegek száma, ami 2050-re várhatóan 16,2 millió főre emelkedik. Évente nagyjából 4 millió új beteggel kell számolni (Érsek et al., 2010, 176). Egy rotterdami lakossági felmérés szerint az ottani életkilátásokkal rendelkező 65 éves férfiak 16, a 65 éves nők 34,5%-a betegedik meg később demenciában. A hazai kockázat 60 éves kor felett a holland (65 éves és a feletti) értékek felénél nagyobbra, vagy a körülire (férfiak: > 8%, ill. nők: > 17%) becsülhető. Valószínű, hogy Magyarországon jelenleg 150 ezer főnél többen, de 300 ezer főnél kevesebben szenvednek különféle eredetű és súlyosságú demenciában.

A demens betegek az egészségügyi és szociális szolgáltatások különböző típusaiban jelenhetnek meg, ezek felsorolásszerűen a következők:

- házi orvosi ellenőrzés
- otthon gondozás/ápolás hozzátartozó által
- *házi segítségnyújtás*²
- *idősek nappali intézményi ellátása*
- *demens személyek nappali intézményi ellátása*
- *idősek otthona*
- *időskorúak gondozóháza*
- *pszichiátriai betegek lakóotthona*
- kórházak akut osztályai
- kórházak krónikus és rehabilitációs részlegei
- pszichiátriai és neurológiai osztályok, általános szakrendelések
- specializált gerontopszichiátriai osztályok
- geriátriai szakrendelések
- demencia centrumok

Nemzetközi kitekintés

Az Európai Unió kezdeményezései

2009-ben az Európai Bizottság közleményt adott ki az „Alzheimer-kórra és más demenciákra irányuló európai kezdeményezésről”, ebben négy kulcskérdést, problématerületet határoznak meg, melyben segíthet a közösségi fellépés:

1. Az emberek tevékenyen segíthetnek a demencia – különösen a vaszkuláris demencia és bizonyos mértékben az Alzheimer-kór – megelőzésében, a korai diagnózis pedig segíthet abban, hogy a beavatkozásokra akkor kerülhessen sor, amikor azok a leghatékonyabbak. A lakosság azonban EU-szerte nincs tudatában a megelőzés és a korai beavatkozás fontosságának. A megelőzésben a következő tényezők játszhatnak kulcsszerepet: érrendszeri rizikófaktorok (magas vérnyomás, magas koleszterinszint, dohányzás) rendszeres ellenőrzése, az egész életen át tartó tanulás ösztönzése, a korai helyes diagnózis gyakorlatának kialakítása, a nyugdíjazás rugalmasabbá tétele (foglalkoztatás ösztönzése, rugalmas kilépés a munkaerőpiacról), infokommunikációs eszközök fejlesztésének támogatása, ilyenek bevezetése (telecare, telemedicina).
2. Törekedni kell a demenciák jobb megértésére, különös tekintettel az Alzheimer-kórra és más idegrendszeri degeneratív válfajokra. Érdeklődésre számot tartó terület lehet pl. a betegség patopszichológiája, az egészségügy gazdasági vetületének kutatása, a társadalom- és bölcsészettudományok, amelyek segíthetnek megérteni a betegség pszichológiai és társadalmi aspektusait, valamint a szociális ellátási modellek kutatása, beleértve a demenciában szenvedőket gondozók képzése terén a helyes gyakorlatok átadását, azt a széles körű konszenzust tükrözve, miszerint a beteggondozásnak a gyógyszeres kezelésen túl ki kell terjednie a nem gyógyszeres megközelítésekre is.
3. Az unión belül néhol már kialakulóban vannak helyes gyakorlatok a diagnózissal, a kezeléssel és a terápiák finanszírozásával kapcsolatban, ám ezeket uniós szinten nem osztják meg egymással az országok. Mindezt súlyosbítja, hogy az Európai Unió

² A dőlt betűs felsorolás kiegészítés, illetve javítás az 1993. évi III. tv. (Szt.) alapján.

jelenleg és a jövőben is hiányt fog szenvedni hivatásos egészségügyi dolgozóknak, továbbá a nem hivatásos ápolóknak nyújtott támogatás hiányából is sok probléma adódik. Ezért fontos teret adni a jó gyakorlatoknak, képzéssel támogatni a hozzátartozó és nem hozzátartozó gondozókat, illetve fontos a minőségi keretek kialakítása a demenciában szenvedőknek szánt orvosi és ápolási szolgáltatások számára.

4. Az unió tagállamaiban jelenleg nem fordítanak kellő figyelmet a kognitív hiányosságban szenvedők jogaira. Emellett nem ismerik el az idős emberek szellemi tőkéjét, a nagyközönség nem ismeri az Alzheimer-kórt és nem érti, miben áll. A demenciák általában megbélyegzik az abban szenvedőket – ez pedig rossz hatással lehet a betegek állapotára. Másrészt az őket gondozók ugyancsak szembetalálhatják magukat a társadalmi kirekesztettséggel. A társadalmi kapcsolatok fenntartása és az aktivitás megőrzése mindazonáltal segít az autonómia és a fizikai-szellemi jólét hosszabb ideig tartó megőrzésében, csökkentve a segítségre szorulás mértékét és megelőzve a társadalmi elszigetelődést és a depressziót. (COM2009)

Adatbázisok, statisztikák

A nemzetközi adatbázisok közül a demenciáról, illetve annak egyik legfőbb okáról, az Alzheimer-kórról is külön gyűjt adatokat az OECD Health Data 2009-es adatbázisa. Az általunk vizsgált adatbázisok közül (Eurostat, WHO) az OECD adatbázisa tűnik a leginkább részletesnek és felhasználóbarátnak, így az alábbi ábrák forrását is ez az adatbázis adja.

Az unió tagországaira lekérdezve az idősoros adatokat, az 1. táblát kapjuk, mely alapján több megállapítást is tehetünk. A 2007-es adatokat nézve a demencia előfordulási gyakorisága véletlenszerűnek tűnik: legmagasabb arányban Finnországban, Magyarországon, Franciaországban található demencia kórképpel kórházból elbocsátottak. Másrészt feltűnő, hogy az általános, egész Európát érintő idősödési trend ellenére milyen nagyok az országok közti különbségek. Továbbá, hogy nem beszélhetünk egyértelmű időbeli trendekről, hiszen az adatok azt mutatják, hogy míg egyes országokban növekvő, máshol csökkenő a trend, illetve stagnál a demensek 100 000 főre eső száma.

Ezek az adatok ellentmondani látszanak annak az egészségügyi szakirodalomban hangoztatott hipotézisnek, mely szerint a fejlettebb társadalmakban az enyhébb fokú demenciát is hamarabb észlelik, s így ott nagyobb a demensek aránya.

1. táblázat

100 ezer főre eső demens kórházi esetek száma az Európai Unió országaiban (1998–2007)

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Ausztria				161	145	115	107	115		
Belgium			67	67	61	56	47	44	32	
Csehország			9					12	12	13
Dánia			29	28	28	27	24	24	22	21
Finnország	259	255	258	260	258	259	262	243	253	245
Franciaország	57	67	49	52	53	57	74	79	84	82
Németország			52	51	49	44	39	38	37	34

Magyarország							137	139	137	100
Írország	9	6	6	7	5	5	5	8	9	10
Olaszország				30	26	24	21	20	19	
Luxemburg	77	81	88	81	87	81	64	81	80	72
Hollandia					6	5	6	6	7	7
Lengyelország						8	7	7	7	7
Portugália			9	8	8	7	7	7	8	8
Szlovákia	39	36	39	39	40	36	44	54	55	54
Spanyolország	13	13	12	13	10	11	11	12	11	10
Svédország	60	54	49	42	41	38	38	36	51	36
Egyesült Királyság			48	47	47	46	45	40	37	33

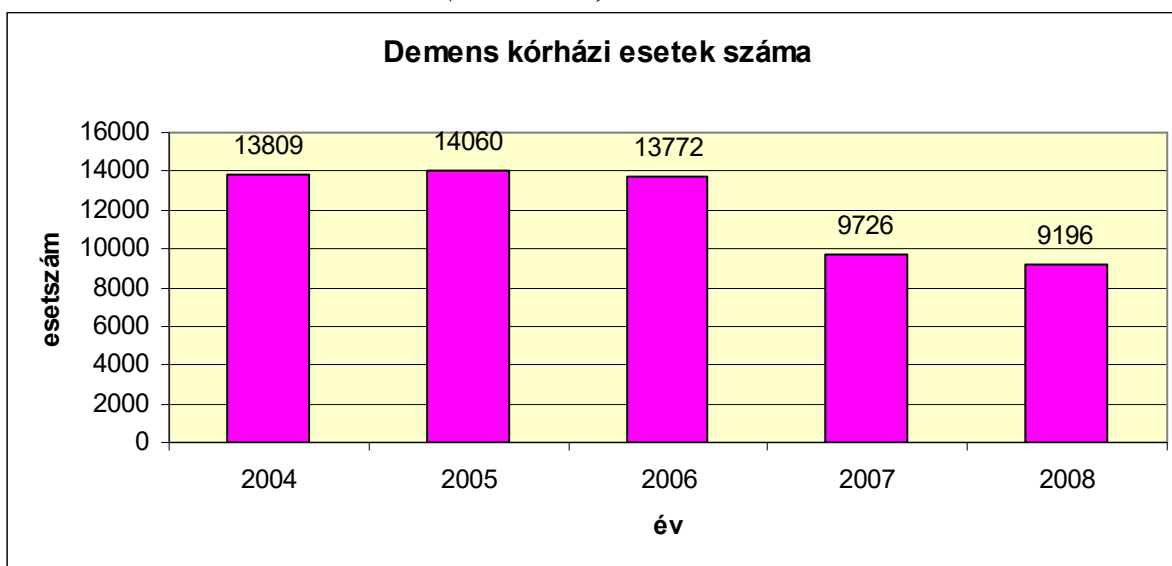
Forrás: OECD, Health data 2009.

Az OECD-adatok kapcsán felmerülhet, hogy az országok közti nagy eltérések mögött módszertani, adatgyűjtési különbségek is állhatnak.

Az OECD Magyarországra vonatkozó adatainak forrása az Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet (ESKI). Ez az intézet a különböző kórképpel rendelkező kórházi esetek számát gyűjti az OEP-től és továbbítja az OECD felé, a honlapjukon megtalálhatjuk az OECD adatbázisába még be nem került adatokat is. A 1. és 2. ábra azt mutatja, hogy a kórházi esetek száma – mind a demensek, mind az Alzheimer-kórral kezelték esetén – 2005 óta jelentősen csökkent. Természetesen ezeknek az adatoknak is kérdéses a megbízhatósága, hiszen esetleges, hogy a kórházba bekerült időseket milyen kórképpel bocsátják el.

1. ábra

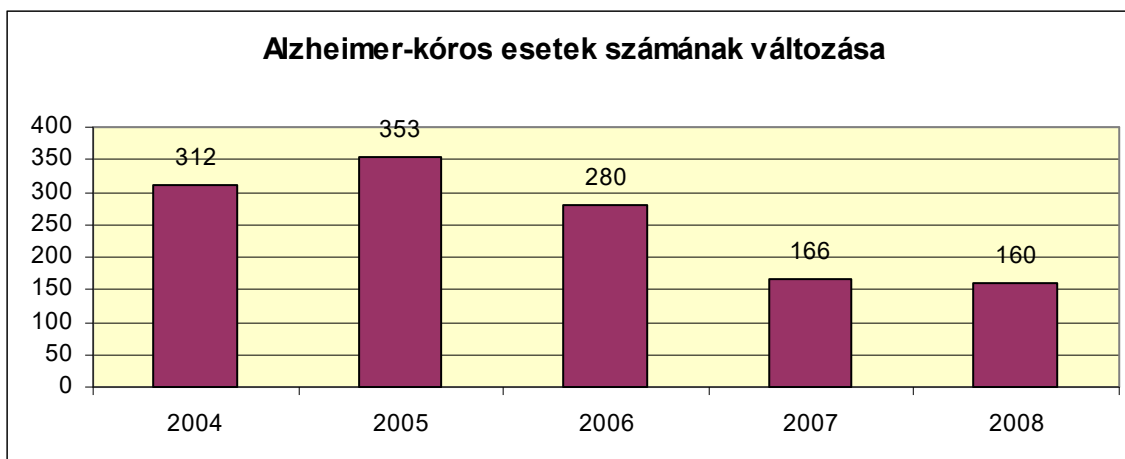
Demens kórházi esetek száma (2004–2008)

Forrás: ESKI, <http://www.ecosante.org/questionnaire/351000.html>

2. ábra

Alzheimer-kóros kórházi esetek számának változása (2004–2008)

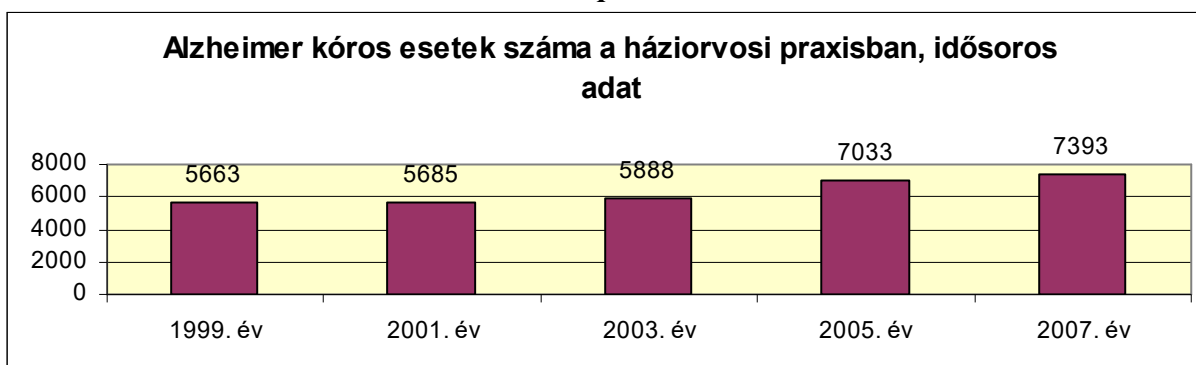
Forrás: ESKI, <http://www.ecosante.org/questionnaire/351000.html>

Ezzel szemben a KSH által gyűjtött adatok egészen más képet mutatnak. Igaz ugyan, hogy a KSH egészségügyi adatbázisa nem gyűjt adatot a demencia kórképpel rendelkezőkről, így csupán az Alzheimer-kórképpel rendelkezőket tartalmazza, azonban a 3. ábra alapján két fontos megállapítási is tehetünk. Egyrészt a háziiorvosi praxisban nagyságrendekkel több az Alzheimer-kóros eset, mint a kórházakban, másrészt ez a trend egyértelműen növekedést mutat. Ugyanakkor sok kérdés merül fel az adatok a megbízhatósága, érvényessége szempontjából: „Problémát jelent az adat interpretációja is, hiszen az Alzheimer-kór differenciáldiagnosztikája és megkülönböztetése nem háziiorvosi kompetencia, ez a szakorvosok számára is jelentős kihívás. Tehát amellett, hogy a KSH által közölt szám a valóság jelentős alábecslése, szakmai tartalma is kérdéses.” (Érsek et al., 2010, 181)

Az idézett szerző és munkatársai által készített becslés szerint a demensek száma hazánkban „valahol a nemzetközi adatok alapján számolható 100 ezer és a saját hazai adataink alapján számolt intervallum alsó értéke 530 ezer között van, a pontos érték ismeretlen” (Érsek, i. m., u. o.). Bár fontos lenne a kapacitások, a költségvetés tervezhetősége miatt, az adatokból az időbeli trendekre vonatkozóan becslések sem állnak rendelkezésre. Azonban a növekedési arány prognosztizálásával a legtöbb szakirodalom egyetért.

3. ábra

Alzheimer-kóros esetek száma, háziiorvosi praxis

Forrás: KSH, Statinfo.

A KSH háziiorvosi praxisból nyert adatai regionális bontásban is rendelkezésre állnak az Alzheimer-kóros esetekre vonatkozóan. Ezen adatok alapján a legnagyobb szükséglet messze a Közép-Magyarországi régióban realizálódik (4. ábra). Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy

ennyivel több az Alzheimer-kóros a Közép-Magyarországi régióban, utalhat egyszerűen arra, hogy itt a legjobb a betegség diagnosztikája.

4. ábra

Alzheimer- kóros esetekre vonatkozó regionális adatok

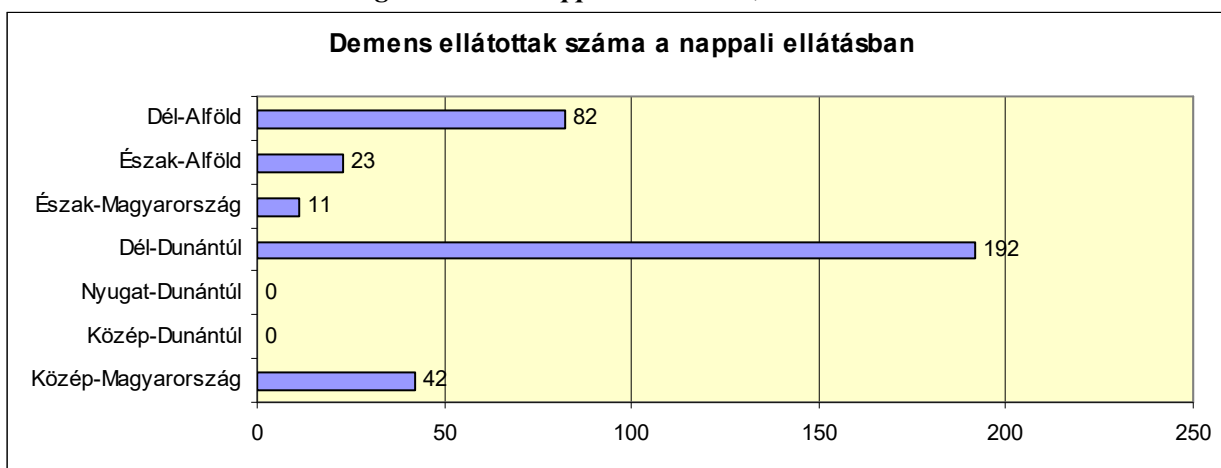
Forrás: KSH, Statinfo.

A KSH-nak létezik egy másik, a szociális ellátásokra vonatkozó adatgyűjtése is, ennek azonban nem minden adata nyilvános³. Az 1202-es sorszámú kérdőív (OSAP) demens ellátottakra vonatkozó adatai egyelőre csak regionális bontásban állnak rendelkezésre, 2008-tól.

A nappali ellátásban nyilvántartott demensek száma elenyészően kevés: országosan összesen 350 fő volt 2008-ban. Az adatok szerint Nyugat- és Közép-Dunántúl régióban egyáltalán nem volt nappali ellátásban ilyen klubtag, míg Dél-Dunántúlon közel 200 főt regisztráltak (5. ábra).

5. ábra

Demens ellátottak száma regionálisan a nappali ellátásban, 2007.

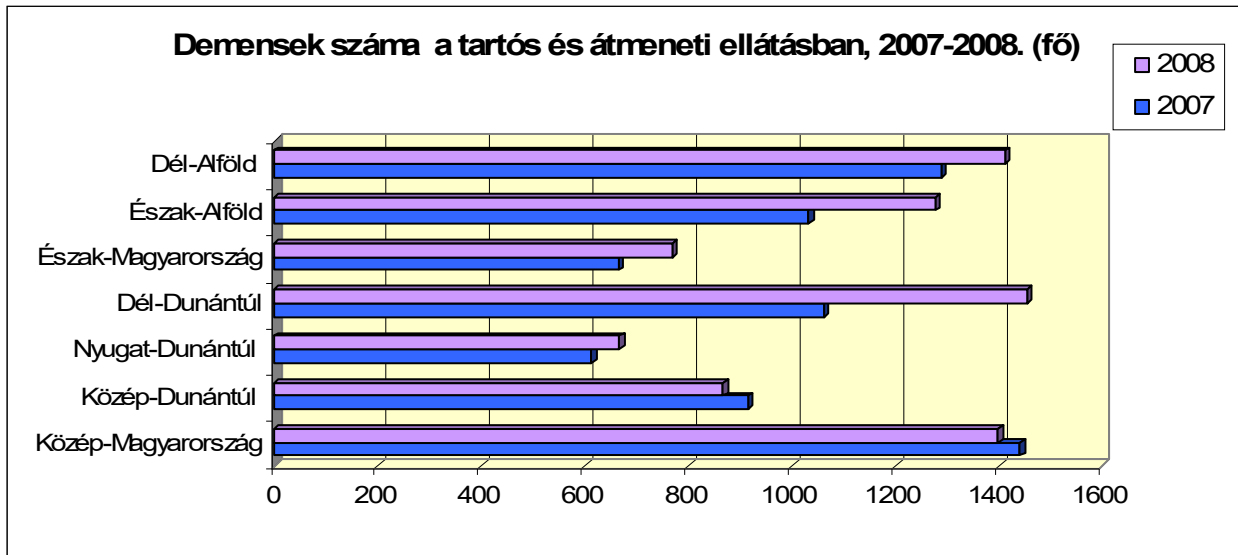
Forrás: KSH, Szociális statisztikai évkönyv, 2008.

³ A nappali ellátásra vonatkozó adatok nyilvánosak, a tartós és átmeneti ellátásra vonatkozóak csak a VÁTI SZÁIR adatbázisán keresztül.

Abszolút számban országosan 7022-ről 7849-re nőtt egy év alatt az átmeneti és tartós ellátásban a demensek száma. A regionális szintű változást a 6. ábra mutatja. Látható, hogy bár országosan nőtt a demenssé nyilvánítottak száma 2007 és 2008 között a szociális átmeneti és tartós bentlakásos ellátásokban, ez nem egyformán érintett minden régiót. Közép-Magyarországon és Közép-Dunántúlon csökkenést látunk, a többi régióban növekedést. A legjelentősebb gyarapodást a dél-dunántúli régióban figyelhetjük meg.

6. ábra

Demensek számának változása a tartós és átmeneti ellátásban regionális bontásban

Forrás: KSH. Kimutatás a tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó intézmények működési adatairól (1202-s OSAP), ill. Váti, Teir, Száir adatbázisa.

A bentlakásos ellátásban lévő demenciában szenvedő gondozottak számára a költségvetési adatokból is következtethetünk. A 2. táblában évek szerint szerepel régiós bontásban az Államkincstár által utalt bentlakásos demens normatíva összege. Ebből, illetve a költségvetési törvények normatíva adataiból számítottuk ki az ellátásban lévő súlyos demensek számát (mivel a középsúlyos demensek után nem igényelhető normatíva). Ez tábla annyiban mond többet a korábbiaknál, hogy jól mutatja a demencia költségvetési terheinek jelentős növekedését- párhuzamosan a demensek számának növekedésével. A súlyos demensek száma a 2006-os 1500 főről 2009-re 3025-re nőtt, azaz 4 év alatt megduplázódott! A költségvetési kiadások pedig annak ellenére duplázódtak meg, hogy az igénybe vehető normatíva 2006 óta folyamatosan csökken.

2. táblázat

Demens bentlakásos normatíva, utalt összegek regionális és éves bontásban

Régiók	2006 (millió Ft)	2007 (millió Ft)	2008 (millió Ft)	2009 (millió Ft)
Dél-Alföld	136,07	202,867	220,04	240,57
Dél-Dunántúl	170,96	321,6	434,99	349,63
Észak-Alföld	70,99	243,051	396,72	359,33
Észak-Magyarország	61,13	63,136	82,07	110,00

Közép-Dunántúl	164,51	209,6	234,47	220,45
Közép-Magyarország	515,1	465,896	628,88	1044,53
Nyugat-Dunántúl	96,49	115,752	129,6	65,84
<i>Összesen</i>	<i>1215,24</i>	<i>1621,9</i>	<i>2126,76</i>	<i>2390,34</i>
Fő*	1500	2028	2659	3025
Növekedés az előző évhez képest (fő)		528	631	366

Forrás: VÁTI, TEIR, szociális ágazati adatok, MÁK-adatok.

* Becsült adat: az utalt összeg/adott évi normatíva.

Összegezve a statisztikákat megállapíthatjuk, hogy a különböző céllal készülő adatgyűjtések eltérő módszertannal dolgoznak, így mindenhol más-más adatok szerepelnek a demensek számára, megoszlására, a növekedés mértékére vonatkozóan. Így ha a demensekről beszélünk, tudnunk kell, hogy a rendelkezésünkre álló adatok a valóságnak csak egy töredékét jelenítik meg, illetve hogy ugyanaz a szám egész mást jelent a különböző adatbázisokban. A valós számok nyilvánvalóan csak egy reprezentatív adatfelvétel keretében lennének megismerhetők. Az azonban már a költségvetési adatokból is egyértelműen látszik, hogy a súlyos demens betegek ellátása csak a szociális ellátórendszerre szorítkozva is jelentős költségvetési kiadással jár. A növekedés üteme pedig a megszorítások ellenére is rendkívül gyors: négyévente megdupázódik. Ezért már rövid távon is számolnunk kell az ebből fakadó következményekkel. A jelenleg alkalmazott gyakorlat, azaz a normatívacsökkentés nem teszi fenntarthatóvá a finanszírozást, viszont ronthatja az ellátások színvonalát. Ugyanez mondható el a demencia fokának megállapítási eljárásáról is, amely jelenleg fékezi a költségvetési kiadásokat azáltal, hogy az intézményi felvételhez elégséges ORSZI-szakvélemény nem állapíthat meg súlyos demenciát. Így mire az intézmények beszerzik a demencia centrum súlyos demenciát megállapító szakvéleményét fél, egy év is eltelhet. Ez a látszólag adminisztratív probléma éves szinten nagyjából 20-30%-os normatívamegtakarítást eredményez a költségvetésnek.

Jogszabályi környezet a szociális ellátásokra vonatkozóan⁴

Demens személyek szociális ellátásának jogi szabályozása/szabályozatlansága

A 2001. évi LXXIX. törvény 24. §-a iktatta be a szociális törvény 68.§-ának (4) bekezdését, mely először nevesíti a demens betegek ellátását a következőképpen: „Ha az idősek otthona ellátását igénybe vevő személy esetében demencia kórkép kerül megállapításra, ellátásáról az intézményen belül intenzív gondozást biztosító részleg vagy gondozási csoport kialakításával, különállóan kell gondoskodni.” A rendelkezés 2003. január 1-jétől lépett hatályba, azonban az Szt-hez tartozó végrehajtási rendeletekben nem jelent meg ennek a kibontása⁵.

A 2005. évi CLXX. tv. módosította a fent idézett bekezdést, mely 2006. január 1-jétől jelenleg is hatályban van. E szerint: „Az idősek otthonán belül külön gondozási egységben vagy csoportban kell ellátni azt a személyt, akinél a külön jogszabályban meghatározott szerv a demencia körébe tartozó közép súlyos vagy súlyos kórképet állapít meg.”

⁴ A fejezet Rózsavölgyi Anna munkája.

⁵ Ennek az az oka, hogy a jogalkotó a demens betegeket a pszichiátriai betegeket közé sorolta.

Ezzel egy időben a Magyar Köztársaság 2006. évi költségvetése már külön normatíva igénybevételeit teszi lehetővé azok számára, „...akik az Szt.-ben meghatározott módon demens betegek ellátását biztosítják és a demencia kórkép súlyos fokozatát a Pszichiátriai Szakkollégium által befogadott demencia centrum szakvéleményével igazolják.”

Az Szt. középsúlyos és súlyos demencia kórkép esetén írja elő a külön gondozási egységet, az emelt finanszírozás azonban csak a súlyos demenciában szenvedők ellátására vonatkozik. Ezért szakmailag indokoltnak tartanánk a demens-normatíva kiterjesztését a középsúlyos demencia kórképpel rendelkezőkre is. A másik ilyen, a finanszírozást érintő probléma az időskorúak gondozóházával kapcsolatos: egymásnak ellentmondó állásfoglalások születtek ugyanis arra vonatkozóan, hogy ezek az intézmények igényelhetnek-e demens normatívát vagy sem⁶.

Fokozta a feszültséget, hogy a demenscentrumok nem voltak felkészülve, nem rendelkeztek megfelelő kapacitással a szociális intézmények részéről megjelenő igények kielégítésére. Gondot jelentett az is, hogy az idősek otthonaiban élő súlyos demens személyek vizsgálatra történő elszállítása megoldható-e, illetve a helyszínen elvégezhető-e a vizsgálatok. Mindezek miatt az emelt összegű normatíva igénybevétele szinte lehetetlenné vált 2006-ban. 2008. január 01-től már az Országos Rehabilitációs és Szociális Szakértői Intézet is kiadhatta a demenciára vonatkozó szakvéleményt, de a mai napig sem mondható gördülékenynek és gyorsnak az eljárás.

A normatíva összege csökkenő tendenciát mutat (3. táblázat). Megállapítható, hogy 2009. és 2010. évben nagyobb arányban csökkent a demens-normatíva mind az előző évhez, mind az átlagos normatívához képest.

3. táblázat

Normatív állami támogatás és a demencia kórkép súlyos fokozatára vonatkozó támogatás

Normatíva megnevezése	2006	2007	2008	2009	2010
Átlagos szintű ápolás	730 000	700 000	700 000	689 000	635 650
Átlagos szintű ápolási Normatíva csökkenése	39 200	30 000	0	11 000	53 350
Demens betegek ápolása	815 000	800 000	800 000	787 450	710 650
Demensnormatíva csökkenése az előző évhez képest	0	15 000	0	12 550	76 800

Forrás: Adott évi költségvetési törvények.

A demens személyek nappali ellátására vonatkozóan az Szt. a jogalkotói szándékok szerint csak általánosan, a pszichiátriai betegek vonatkozásában fogalmaz meg előírásokat. Az 1/2000. (I.7.) SzCsM 84./A. §-a tartalmazza az erre az ellátási formára vonatkozó különös szabályokat, melyet a 9/2006. (XII.27.) SzMM rendelet 8. §-a iktatott be, és 2007. január 1-jétől lépett hatályba. Ez főleg a szakmai munkára vonatkozóan ír elő elvárásokat, bár van utalás a biztonságos tárgyi környezet kialakítása iránti elvárásra is. A személyi feltételek tekintetében a többletlétszám iránti igényt, a speciális képzettségi elvárásokat az 1/2000. SZCSM rendelet 2. sz. m. II. F) pontja, illetve a 3. sz. m. 4. pontja határozza meg.

⁶ A rendelkezésünkre álló minisztériumi állásfoglalás szerint igényelhető demens-normatíva, míg a Magyar Államkincstár szerint nem.

A költségvetési törvény emelt szintű normatívát biztosít 2007-től, melynek igénybevételét ugyancsak a demencia centrum szakvéleményéhez köti, ennél az ellátási formánál azonban elfogadja mindhárom demencia-fokozatot.

A normatíva összege demensnek nappali ellátása esetén is csökkenő tendenciát mutat. *Azonban ha összevetjük az összegeket az időskorúak nappali intézményének normatíváival, akkor jól látszik, hogy a különbség még így is több mint négyszeres.* (4. táblázat)

4. táblázat

Nappali ellátás normatívái (demens személyek, időskorúak nappali intézményi ellátása) 2007–2010

Év	Demensnek nappali ellátása (Ft/fő)	Időskorúak nappali intézményi ellátása (Ft/fő)
2007	465 100	150 000
2008	465 100	150 000
2009	454 110	146 200
2010	405 600	88 580

Forrás: adott évi költségvetési törvények.

A demens személyek ellátása során különösen nehezen kezelhető az igénybevételi eljárás speciális szabályainak hiánya.

A szociális ellátások igénybevétele önkéntes, ám az intézményekbe bekerülő demens személyek csak korlátozottan képesek saját ügyeik vitelére. Felmerül a kérdés, hogy egy súlyos demencia kórképről szóló szakvéleménnyel rendelkező személy képes-e önállóan dönteni az intézménybe történő bekerülésről. Sokan az érintettek közül még sincsenek gondnokság alatt, mert a család nem szívesen teszi ki ennek az idős hozzátartozót, és a folyamat is hosszadalmas (az intézményvezető ugyanakkor kezdeményezheti a gondnokságot, erre lehetőséget ad az 1/2000. SZCSM rendelet 3 §).

A demens személyek biztonságos ellátása érdekében nagyon fontos lenne a fenti kérdések konkrét szabályozása a szolgáltatást igénybe vevők és szolgáltatást nyújtók szempontjából egyaránt. Az Szt-ben nem szabályozott tárgyi és személyi feltételekre vonatkozóan a szabályozási folyamatot segítő a közeljövőben az idősügyi munkacsoport ajánlásokat kíván megfogalmazni.

A módszertani intézmények által végzett felmérésről

Kvantitatív adatok

A szociális módszertani intézmények által készített adatgyűjtés célja elsősorban helyzetfeltárás volt, azaz szerettük volna a jelenleg elérhető statisztikákat friss adatokkal kiegészíteni a szociális ellátó rendszerben lévő demensekről.

Az adatgyűjtés a 2009. augusztus 10-étől 2009. augusztus 31-éig terjedő időszakban zajlott, email-ben kiküldött adatlap segítségével. A minta alapegysége a működési engedéllyel rendelkező szolgáltatás. Ez azt jelenti, hogy külön elemzési egységet alkot az idősök klubja, az átmeneti ellátás és a tartós ellátás, még abban az esetben is, ha ugyanazon a címen

találhatóak. A lekérdezést a kijelölt regionális módszertani intézmények végezték. Nagyjából⁷ hatszáz szolgáltatást kerestünk meg az adatlappal.

Ebből a teljes listából összesen 486 szolgáltatás töltötte ki a kérdőívet. A visszaküldési arány 85%-os volt. A kérdőív kitöltőinek regionális megoszlását mutatja az 5. táblázat. Láthatjuk, hogy a közép-magyarországi régióban található a legtöbb, kérdőívünket kitöltő idősokkal foglalkozó szolgáltatás, míg a legkevesebb kérdőívet Észak-Alföld idősokkal foglalkozó szolgáltatásaitól kaptuk vissza. Hat esetben nem tudtuk beazonosítani a régiót.

5. táblázat

A kérdőívet visszaküldő szolgáltatások regionális megoszlása

Régiók	Szolgáltatások száma	Valid %	Teljes elemszám
Dél-Alföld	80	16,67	na
Dél-Dunántúl	55	11,46	96
Észak-Alföld	39	8,12	84
Észak-Magyarország	43	8,96	61
Közép-Dunántúl	60	12,5	74
Közép-Magyarország	146	30,42	157
Nyugat-Dunántúl	57	11,89	93
Összesen	480	100	565
Adathiány	6		

na = nincs adat

Ellátástípus szerint a megkérdezettek közel 2/3-a idősök otthona, 1/4-e nappali ellátást nyújt, míg 13%-a átmeneti ellátást (6. táblázat).

6. táblázat

A megkérdezett szolgáltatások ellátástípus szerinti megoszlása

Ellátástípus	N	Valid %
Nappali ellátás	130	26,75
Átmeneti ellátás	65	13,37
Idősök otthona	291	59,88
Összesen	486	100

Fenntartótípus (gazdálkodási forma) szerint legnagyobb a települési önkormányzatok száma és aránya, őket másodikként követik a sorban az egyházi fenntartók, majd a megyei önkormányzatok. A társulások (önkormányzati, illetve többcélú kistérségi) fenntartóként való megjelenése kevésbé gyakori (6-8%).

7. táblázat

A megkérdezett szolgáltatások fenntartótípus szerinti megoszlása

Fenntartótípus	N	Valid %
Települési önkormányzat	173	35,6
Magyarországi önkormányzat	51	10,5
Önkormányzati intézményfenntartó	28	5,8

⁷ Szervezési problémák miatt nem kaptuk meg minden regionális módszertantól az általa használt címlistát, így csak körülbelüli szolgáltatásszám állt rendelkezésünkre.

társulás		
Többcélú kistérségi társulás	37	7,6
Egyház	113	23,3
Nonprofit kft.	53	10,9
Alapítvány	23	4,7
Közalapítvány	2	0,4
Egyesület	3	0,6
Társas vállalkozás	3	0,6
Összesen	48	100,0
	6	

Forrás: SZMI

A fenntartó típusa és az ellátások típusa a mintánkra vonatkozóan statisztikailag szignifikánsan függ össze, ez azt jelenti, hogy bizonyos ellátástípusok bizonyos fenntartókhoz nem véletlenszerűen kapcsolódnak. A 8. táblázat alapján jól látszik, hogy a nappali ellátásokat főként települési önkormányzatok tartják fenn, illetve ugyanez mondható el az átmeneti ellátásokról is, azonban az idősek otthona leggyakoribb fenntartói az egyházak. Mivel ez az összefüggés az alapsokaságnak tekinthető KSH-adatok esetén nem áll fenn (9. táblázat), ezért levonhatjuk azt a következtetést, hogy az egyházi fenntartók felülreprezentáltak a mintánkban.

8. táblázat

Ellátástípusok fenntartótípussal való összefüggése (oszlop%)

Fenntartótípus	Nappali ellátás		Átmeneti ellátás		Idősek otthona	
	N	%	N	%	N	%
Települési önkormányzat	86	66,2	29	44,6	58	19,9
Megyei, fővárosi Önkormányzat	1	0,8	2	3,1	48	16,5
Önk. int.fenntartó társulás	12	9,2	3	4,6	13	4,5
Többcélú kistérségi társulás	10	7,7	3	4,6	24	8,3
Egyház	12	9,2	12	18,5	89	30,6
Nonprofit kft	4	3,1	10	15,4	39	13,4
Alapítvány	4	3,1	5	7,7	14	4,8
Közalapítvány	0	0	0	0	2	0,7
Egyesület	0	0	0	0	3	1,0
Társas vállalkozás	1	0,8	1	1,5	1	0,3
Összesen	130	100	65	100	291	100

Forrás: SZMI

9. táblázat

Fenntartók és ellátástípusok

Fenntartótípus	Tartós bentlakásos		Átmeneti ellátás		Nappali ellátás	
	N	%	N	%	N	%
Települési önkormányzat	219	27,5	78	45,1	733	60,7
Megyei, fővárosi önkormányzat	124	15,5	4	2,3	1	0,1
Önkormányzati intézményfenntartó	33	4,1	11	6,6	171	14,2

társulás						
Többcélú kistérségi társulás	78	9,8	21	12,1	194	16,1
Egyház	174	21,8	20	11,6	56	4,6
Közhasznú társaság	87	10,9	18	10,4	23	1,9
Egyesület	10	1,3	6	3,5	19	1,6
Alapítvány	66	8,3	13	7,5	2	0,2
Közalapítvány	2	0,3	1	0,6	7	0,6
Társas vállalkozás	3	0,4	1	0,6	1	0,1
<i>Összesen</i>	<i>796</i>	<i>100</i>	<i>173</i>	<i>100</i>	<i>1207</i>	<i>100</i>

Forrás: KSH, 0202 OSAP

Férőhelyek

Az engedélyezett férőhelyek száma nagy változatosságot mutat. Nulla⁸ és 646 közötti férőhelyszámokat látunk a teljes mintában, magas szórás mellett. Az átlagos engedélyezett férőhelyszám 71, ebből betöltött átlagosan 65. A két adatból kihasználtsági mutatót képeztünk, így elmondható, hogy az átlagos kihasználtság a megkérdezett szolgáltatások esetén 89%-os. A várakozók száma átlagosan egy szolgáltatásra vetítve 13 fő volt 2009 július 31-én. A várakozók közül átlagosan kettő rendelkezett demencia diagnózissal. A demens ellátottak száma egy és 247 fő között szórt egy-egy szolgáltatás esetén, az egy szolgáltatásra jutó átlag 12 fő. Középsúlyos demencia diagnózissal szolgáltatásonként négy fő rendelkezett, míg súlyos demencia diagnózissal átlagosan kilenc ellátott. 2008. évre átlagosan szolgáltatásonként 8 fő után igényeltek demens normatívát, ez 2009 I. félévére 8,5-re nőtt. (10. táblázat).

10. táblázat

Férőhelyszámokra, ellátottakra vonatkozó alapadatok

Férőhelyek, ellátottak	Minimum	Maximum	Összesen	Átlag	Szórás
Engedélyezett férőhely száma	0	646	34661	71,32	84,56
Betöltött férőhelyek száma 2009. július 31-én	0	626	31392	64,59	76,340
Kihasználtság mutató	0	150	-	89,42	20,67
Várakozók száma 2009. július 31-én	0	267	6132	12,70	32,15
Várakozók közül demencia diagnózissal rendelkező	0	118	793	1,68	8,17
Demens ellátottak száma 2009. július 31-én	0	247	5644	11,83	22,19
Középsúlyos demencia diagnózissal rendelkező	0	86	1715	3,60	8,59
Súlyos demencia diagnózissal rendelkező	0	93	4202	8,85	15,74
Demensek aránya (betöltött férőhelyszámon belül, %-ban)	0	100	-	16,56	22,33
2008. évre hány fő után igényelt lehívható demensnormatívát	0	362	3794	8,14	21,83
2009. I. félévben hány főre változott a demensnormatíva-igény	0	92	3912	8,45	15,99

Forrás: SZMI

Ellátástípus szerinti bontás

Ellátástípus szerint bontva az adatokat, megfigyelhető egy lépcsőzetesség. A legalacsonyabb egy szolgáltatásra jutó átlagokat a nappali ellátásban találjuk, ezt követi az átmeneti ellátás, míg legmagasabbak az átlagok a tartós ellátásban. Egy kivétellel: *az átmeneti ellátásban az egy intézményre jutó engedélyezett férőhelyszám jóval alacsonyabb, mint a másik két ellátásban (mindössze 17 hely/szolgáltatás), annak ellenére, hogy itt a legmagasabb a kihasználtság (125%).*

Jól látható, hogy az idősök otthonaiban a legmagasabb az engedélyezett férőhelyek száma, itt a legtöbb az egy intézményre jutó várakozó (19 fő), a demens várakozók száma (3 fő),

⁸ Hét szolgáltatás esetén nulla az engedélyezett férőhelyszám, ők valószínűleg még nem rendelkeznek működési engedéllyel.

továbbá a legmagasabb a demens ellátottak száma is (19 fő). *Idősek otthonaiban az összes ellátotthoz viszonyított demens arány 22%.*

11. táblázat

Átlagok, összegek ellátástípus szerint

Férőhelyek, ellátottak	Nappali ellátás		Átmeneti ellátás		Idősek otthona	
	Összesen	Átlag	Összesen	Átlag	Összesen	Átlag
Engedélyezett férőhely száma	7777	59,82	1100	16,92	25784	88,60
Betöltött férőhelyek száma 2009. július 31-én	6289	48,38	1112	17,11	23991	82,44
Kihasználtság mutató	-	84,14	-	124,5	-	92,64
Várakozók száma 2009. július 31-én	88	0,69	392	6,03	5652	19,42
Várakozók közül demencia diagnózissal rendelkező	13	0,10	45	0,70	735	2,60
Demens ellátottak száma 2009. július 31-én	226	1,78	136	2,13	5282	18,47
Középsúlyos demencia diagnózissal rendelkező	103	0,81	78	1,20	1534	5,40
Súlyos demencia diagnózissal rendelkező	85	0,67	155	2,42	3962	13,95
Demens aránya (betöltött férőhelyszámán belül, %-ban)	-	7,39	-	10,31	-	21,98
2008. évre hány fő után igényelt lehívható demensnormatívát	106	0,86	93	1,45	3594	12,88
2009. I. félévben hány főre változott a demensnormatíva-igény	169	1,39	114	1,82	3628	13,05

Forrás: SZMI

Regionális bontás

A régiós bontásból kitűnik, hogy a legmagasabb egy szolgáltatásra jutó férőhelyszámokkal a közép-magyarországi régió rendelkezik, a legalacsonyabbal viszont a közép-dunántúli. *Ugyanakkor a közép-magyarországi régióban bár sok a férőhely, mégis kiugróan kevés az egy intézményre jutó demens átlagos száma és aránya* (Mindössze 6 fő, szemben az országos 12 fős átlaggal). Az összes ellátotthoz viszonyított demensarány pedig mindössze 8%, miközben ugyanez az arány a többi régióban 15%). Különösen annak fényében érdekes ez az összefüggés, hogy Közép-Magyarország régióban a legmagasabb országos szinten a demensok száma. Nem arról van szó, hogy eleve több lenne az egy intézményre eső összes ellátott, hiszen a betöltött férőhelyek száma nem magasabb Közép-Magyarország régió intézményeiben, mint bárhol máshol az országban.

Másrészt arra sem találunk magyarázatot, hogy ebben a régióban miért van olyan nagy eltérés az összesített demensellátotti létszám, illetve a külön kérdezett súlyos, illetve középsúlyos demensok száma között. Azaz, míg a többi régióban, ha összeadjuk a súlyos és középsúlyos demensok számát, ez nagyjából megegyezik az összes ellátott demenslétszámmal, addig Közép-Magyarország régió esetén az összes ellátott demens száma 854 fő, míg a két demenscsoporté összesítve 1215 fő. A különbség jelentős (361 fő).

A várakozók száma Nyugat-Dunántúl régióban kiugró (18fő/szolgáltatás), közülük 5 fő (a negyedük!) rendelkezik demencia diagnózissal. A súlyos demencia diagnózis körülbelül kétszer, háromszor gyakoribb, mint a középsúlyos.

11. táblázat

Átlagok, összegek regionális bontásban

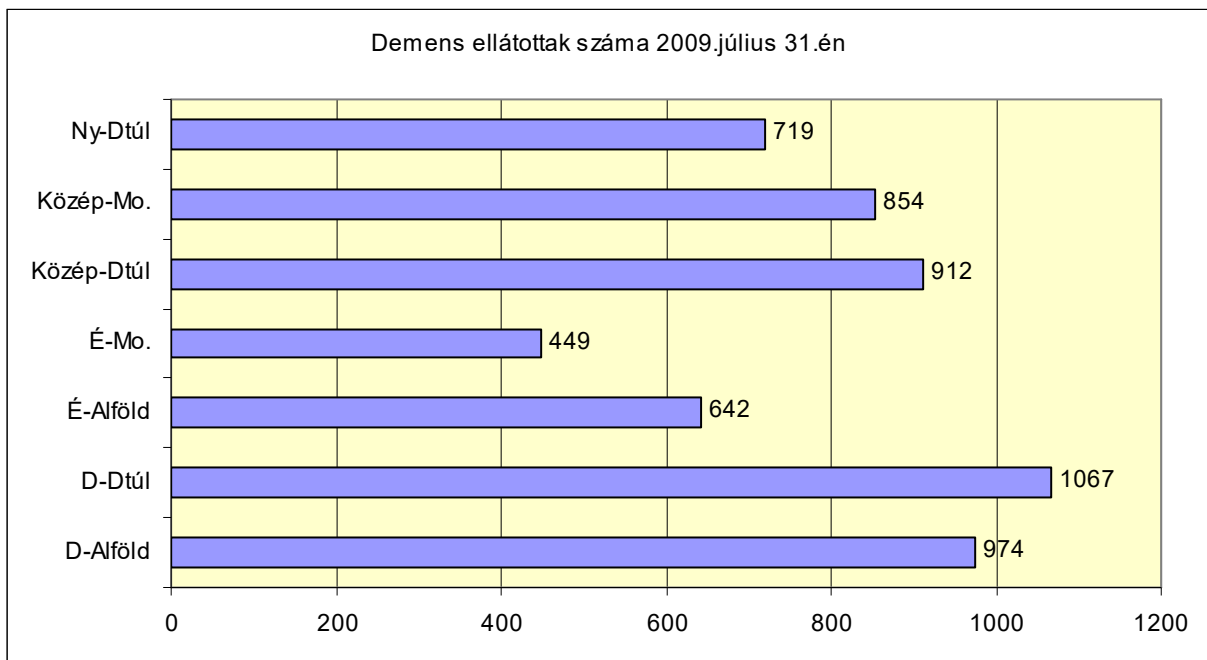
Dél-Alföld	Dél-Dunántúl	Észak-Alföld	Észak-Magyarország	Közép-Dunántúl	Közép-Magyarország	Nyugat-Dunántúl
------------	--------------	--------------	--------------------	----------------	--------------------	-----------------

	Ö		Á		Ö		Á		Ö		Á		Ö		Á	
	Ö	Á	Ö	Á	Ö	Á	Ö	Á	Ö	Á	Ö	Á	Ö	Á	Ö	Á
Engedélyezett férőhely száma	5841	73,0	3713	67,5	2936	75,3	2963	68,9	3674	61,2	11173	76,5	4118	72,2		
Betöltött férőhelyek száma 2009. július 31-én	5548	69,4	3481	63,3	2801	71,8	2820	65,6	3370	56,2	9485	65,0	3672	64,4		
Várakozók száma 2009. július 31-én	743	9,3	726	13,2	479	12,3	589	14,7	613	10,2	1978	13,5	996	17,5		
Várakozók közül demencia diagnózissal rend.	12	0,2	47	0,9	62	1,6	52	1,4	83	1,4	281	1,9	255	4,7		
Demens ellátottak száma 2009. július 31-én	974	12,3	1067	19,4	642	16,5	449	11,5	912	15,2	854	6,0	719	12,6		
Középsúlyos demencia diagnózissal rendelkező	148	1,9	260	4,7	194	5,0	182	4,8	356	6,0	446	3,1	112	2,0		
Súlyos demencia diagnózissal rendelkező	740	9,4	807	14,7	436	11,2	287	7,8	555	9,4	769	5,3	598	10,9		
Demenszek számának növekedése	235	4,3	342	6,3	245	7,7	103	4,1	121	2,2	302	2,1	212	8,8		
2008. évre hány fő után igényelt lehívható demensnormatívát 2009. I. félév demensnorm. igény vált.	636,6	8,1	649,6	11,8	383	10,1	442,5	13,8	555,6	9,3	684	4,7	436,5	8,6		
Kihasználtságmutató (fhely-ellátottak száma)		89,4		93,6		96,4		96,0		88,9		100,9		92,2		
Demenszek aránya %		14,5		28,2		27,8		14,6		18,2		7,8		21,0		

Forrás:SZMI

7. ábra

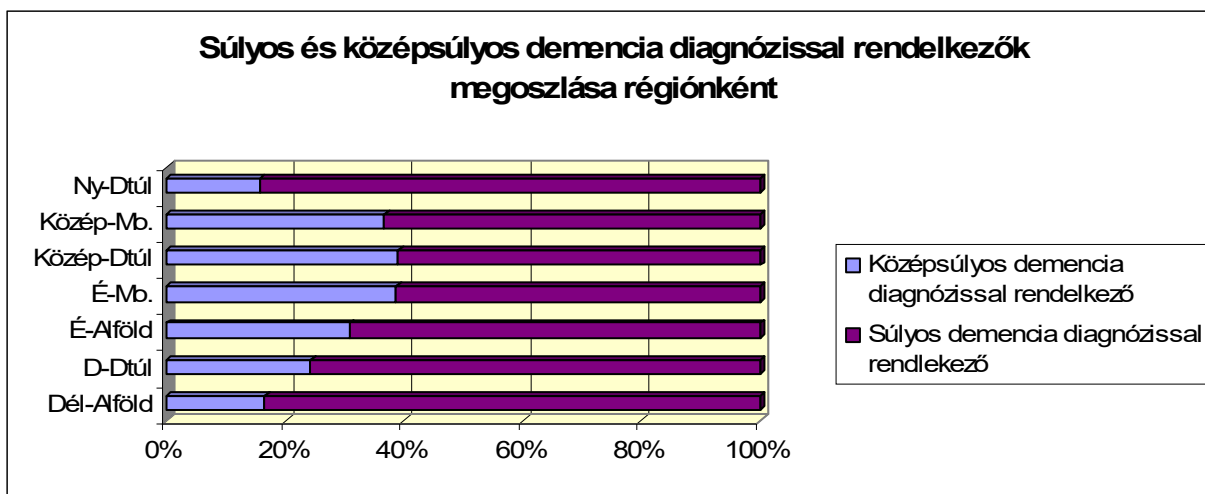
A demens ellátottak teljes száma régiónként

Forrás:SZMI

8. ábra

Súlyos és középsúlyos demencia régiónként

Forrás: SZMI

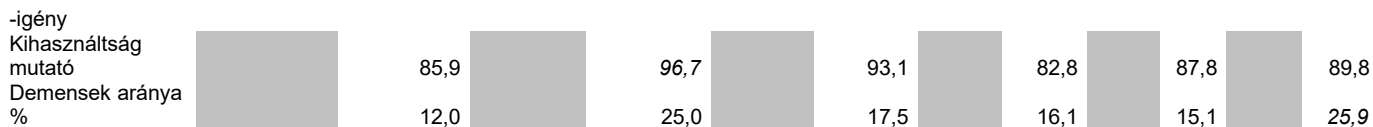
Fenntartótípus szerinti bontás

Fenntartótípus szerint a legmagasabb átlagokkal a megyei önkormányzatok által fenntartott szolgáltatások rendelkeznek, míg a legalacsonyabb férőhely- és egyéb átlagokat általában az önkormányzati intézményfenntartó társulások esetén találjuk. Kevés nonprofit kft. került a mintánkba, ugyanakkor ezekben az intézményekben meglepően magasnak találtuk a demensek arányát (26%).

12. táblázat

Fenntartótípus szerinti összegek, átlagok

	Települési önkormányzat		Megyei önkormányzat		Önkormányzati int. fenntartó társ.		Többcélú kistérségi társ.		Egyház		Nonprofit kft.		A
	Fő	Átlag	Fő	Átlag	Fő	Átlag	Fő	Átlag	Fő	Átlag	Fő	Átlag	
Engedélyezett férőhely száma	9802	56,7	9121	178,8	1337	47,8	3013	81,4	6378	56,4	3547	66,9	12
Betöltött férőhelyek száma 2009. júl. 31-én	8549	49,4	8683	170,3	1256	44,9	2744	74,2	5664	50,1	3242	61,2	10
Várakozók száma 2009. július 31-én	1758	10,3	2300	46,0	191	6,8	567	15,3	891	7,9	354	6,7	
Várakozók közül demencia diagnózissal rendelkező fő	308	1,8	266	5,7	18	0,7	34	0,9	86	0,8	63	1,2	
Demens ellátottak száma 2009. július 31-én	1087	6,4	1963	40,1	137	4,9	502	13,6	847	7,8	868	16,4	1
Közepsúlyos demencia diagnózissal rendelkező	349	2,0	601	12,5	34	1,2	156	4,3	310	2,8	195	3,7	
Súlyos demencia diagnózissal rendelkező	688	4,1	1437	29,3	102	3,6	328	8,9	702	6,4	758	14,3	1
Demensnek számának növekedése 2008. évre hány fő után igényelt lehívható demensnormatívát	653	4,0	1543	33,5	26	1,0	239	6,5	540,1	5,0	582	11,0	1
2009. I. félévben hány főre változott a demensnormatíva	686,9	4,2	1307	30,4	65	2,5	259	7,0	668,9	6,2	651	12,3	2

Megjegyzés: az egyesületek, társas vállalkozások, közalapítványok az alacsony elemszám miatt maradtak ki a táblából

Forrás: SZMI

Kvalitatív adatok

2010. április 26-án fókuszcsoportot szerveztünk a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézetben szociális szakemberek részvételével, melynek célja egyrészt az adatok mögötti összefüggések feltárása, másrészt ajánlások megfogalmazása volt. Mivel csak egy ilyen típusú beszélgetés megtartására volt lehetőségünk, ezért a beszélgetés főbb témáinak itt szereplő összefoglalása inkább csak jelzésértékű és iránymutató. Ugyanakkor mégis fontosnak tartjuk a szakemberek gondolatait közvetíteni, hiszen minőségi információkkal egészítik ki, világítják meg a fenti mennyiségi adatokat.

A demencia meghatározása, a lakosság tájékozottsága. A szakemberek elmondása szerint többféle gyakorlatot alkalmaznak a demencia felmérésére, ebből csak a legsúlyosabb esetben használják a mini mentál tesztet. Az intézményekbe jelentkező hozzátartozók gyakran már az ORSZI-szakvéleménnyel a kezükben kérik az intézményes ellátást. Az első információk a gondozotról a hozzátartozóktól származnak – ezt nevezik az egyik intézményben nulladik előgondozásnak. Ilyenkor feltárul a gondozott múltja, melyre a gondozás során nagyban építenek. A teljes gondozási terv felállításához azonban legalább 48 óra megfigyelés is kell, amikor a napi tevékenységekben mérik fel a szakemberek a gondozási szükségleteket.

Mindenki egyetértett azzal, hogy a lakosság keveset tud a demenciáról. Gyakran szégyellik a hozzátartozók a demens beteget, nem értik a viselkedését. A házi orvosoktól, pszichiátriától kevés információt, tanácsot kapnak. Az intézményes ellátásba a hozzátartozók általában akkor adják be a betegeket, mikor már a tűrőképességük határán vannak, de így is gyakran éreznek lelkiismeret-furdalást. Ezért is lenne fontos a lakosság tájékoztatása mellett a hozzátartozók mentális gondozása.

Az alapszolgáltatások megítélése, funkciója. Az alapszolgáltatásokban az interjúalanyok szerint alig kaphatnak a családok a szükségleteikhez mérhetően megfelelő óraszámú segítséget. Annak ellenére van ez így, hogy a diagnózis felállítása után legalább fél év várakozási idő telik el, míg a beteg bekerül a kiválasztott intézménybe. Az átmeneti gondozásban gyakran kényelmi okokból utasítják el a demenseket, de a házi segítségnyújtó szolgálat se tud számukra megoldást biztosítani erre a várakozási időre. Nappali ellátás keretében a jogszabály megengedi a demensellátást, és ez nagyon fontos ellátás lehetne a családok tehermentesítésében, ugyanakkor a szakemberek szerint ez a jelenlegi formájában nem ér célt, mivel a gyakorlatban a fenntartók integráltan nyújtják a szolgáltatást. Az idősek klubjában az egészséges időseket zavarja a demensek jelenléte, az önkormányzatnak viszont nincs pénze arra, hogy külön demensrészelet alakítsanak ki. Ugyanakkor ez szakmai dilemma is egyben, hiszen az integráció mellett is felsorakoztathatók érvek.

Tendenciák. A szakemberek által az utóbbi 10 évben érzékelt trend a demensek számának, a súlyosság mértékének erőteljes növekedése. „Tíz évvel ezelőtt nem volt demens várakozó, most már ez is külön sor a várólistán.” – mondta el egyikük. A növekedés nemcsak a bekerülésre igaz, hanem a már bentlévők esetén is megfigyelhető. A gondozottak az egyik

interjúalany szerint körülbelül 10%-ban úgy lettek demensek, hogy már bent voltak az otthonokban. Ezt a változást az intézmények belső statisztikáiból is ki lehetne mutatni véleménye szerint.

Adatok, adatgyűjtések. Az adatgyűjtések kapcsán kiderült, hogy az intézmények sokféle jelentenek adatot (FSZH, KSH, MÁK, ÁNTSZ, fenntartó), sok az átfedés, ugyanakkor mégsem hozzáférhetőek az adatok. A demencia súlyossága mértékének megállapítását a szakemberek szerint egységesíteni kellene, és erre kijelölni egy illetékes szervet. Jelenleg az ORSZI csak közép súlyos demenciát állapíthat meg (szerintük a nyomtatványon eleve nincs súlyos demencia), ugyanakkor a normatíva leihívásához ez nem elég. Ez utóbbihoz külön kell a demencia centrum megállapítása. A centrum munkatársai viszont éppen ezért nagyon leterheltek. Sok időbe telik és sok pénzbe kerül a diagnózis megszerzése.

Megoszlások, okok. A demencia a szakemberek véleménye szerint gyakoribb a nők között, illetve a 65–75 éves korcsoportban. A demencia okaira vonatkozóan az intézmények nem gyűjtenek adatot, tudomásuk szerint nincs is olyan szerv, amely ezt megállapítaná.

Változások az intézményi gyakorlatban. Nagyobb változást a demensellátásban a demensnormatíva megszületése hozott. Eleinte jelentős különbség volt a demens- és a normál normatíva között, de mára ez elolvadt. Nemcsak az arányok, de az összegek is csökkennek évről évre. A másik fontos változás a demensrészlegek kialakítása volt, mely bekerült a szociális törvénybe. A dolgozók oktatásában megjelent a demensellátás képzése. Ez fontos és jó, „ma már jobbnál jobb tanfolyamok vannak”. A demensellátás az utóbbi öt évben került kicsit előtérbe a megkérdezettek szerint. 2010-ben lejtmenet kezdődött a normatíva nagyobb arányú csökkentésével és a megvonásokkal. Nehezményezték, hogy az 1/2000-es minisztériumi rendeletről kikerült a foglalkoztatásszervező, mint kötelezően alkalmazandó szakember, véleményük szerint ez nagyon negatívan hat a szakmaiságra. A másik fontos negatívum az OPNI megszüntetése volt, mivel ezzel a demensekkel foglalkozó intézmények elvesztettek egy jól bejáratott szakmai-fejlesztési kapcsolatot. Ez utóbbi veszteségen úgy próbálnak meg segíteni, hogy például demenciaműhelyeket szerveznek, konferenciákra járnak, egymás jó gyakorlatait igyekeznek megismerni és átvenni.

Jó és kevésbé jó gyakorlatok. Külföldi fejlesztéseket is láttak a szakemberek, ezek közül kiemelték, hogy a demensek fokozott mozgásigénye miatt nagyon fontos lenne a közösségi terek kialakítása az otthonokban, akár a férőhelyek kárára is; a „megfigyelésen alapuló demensellátás” mint módszer átvétele szintén jó gyakorlatnak tűnik, illetve mindehhez a megfelelő finanszírozás biztosítása. Jelenleg az intézmények többségében a demensrészlegek általában a felső emeleteken vannak – ajtókkal lezárva. Sok a hosszú, sötét folyosó, a sokágyas szoba. A finanszírozásból fakadó problémákat jól mutatja, hogy jogszabályban korlátozzák a napi pelenkamennyiséget. Mindenki egyetértett azzal, hogy ezek a körülmények negatívan hatnak a gondozottak állapotára. A demensekkel való foglalkozásnak számtalan jó példáját sorolták fel a szakemberek: a zeneterápiától az emlékidézésen, állatterápián át a mozgásterápiáig.

Munkatársak együttműködése, mentális segítése. A képzések fontossága mellett többen kiemelték, hogy fontos a munkatársak együttműködése, egymás munkájának megértése (takarítók, ápolók, mentálhigiénés munkatársak). Az egyik intézményben erre külön felkészítő, orientációs programot is szerveznek. Emellett a kiegészítés megelőzésére is van saját gyakorlatuk.

Főbb gondolatok, továbblépési irányok

A demencia előfordulási gyakorisága hazánkban magasabb, mint a környező országokban. Pontos adataink azonban egyelőre még nincsenek az eltérő módszertannal gyűjtött adatok miatt. Becslések szerint a hazai demensek száma 100 ezer és 500 ezer fő közé tehető, melynek csak egy töredéke kerül egészségügyi és/vagy szociális alap-, illetve szakellátásba. Az egészségügyi gazdasági szakemberek véleménye szerint a demencia betegségterhe az egyik legmagasabb: mind az állam, mind a családok számára rendkívüli terhet jelent egy-egy demens beteg ellátása. Mivel a demencia előfordulási gyakorisága az európai lakosság előregedésével várhatóan gyorsuló ütemben fog nőni, ezért már az Európai Bizottság is kezdeményezte a minél előbbi közösségi fellépéseket a demensellátás fenntarthatósága érdekében.

Jelenleg itthon ezekkel a kérdésekkel kevés szociális szakember foglalkozik. Pedig az általunk bemutatott adatok egyértelműen azt mutatják, hogy az évek óta alkalmazott normatívacsökkentő és adminisztratív gyakorlatok nem értek célta, hiszen a bentlakásos ellátásokba felvett demensek száma és az intézmények által lehívott normatíva összege négy év alatt megduplázódott. A nappali ellátás területén ugyanakkor tartalékok fedezhetők fel: egyrészt nagyon kevesen hívnak le ilyen normatívát a jelentős összegek ellenére, másrészt szükség lenne ennek a szolgáltatástípusnak a szakmai megerősítésére, ajánlások megfogalmazására, amivel jelentős terhet lehetne levenni mind a családokról, mind a bentlakásos ellátásokról. Szintén ilyen tisztázandó kérdés az átmeneti ellátás szakmai szerepe a demensek gondozásában, illetve a finanszírozás gyakorlatának egyértelművé tétele.

A felmérésünkből kiderült továbbá, hogy a szociális szolgáltatásokban jelenleg az összes ellátott 22%-a demens, akiknek nagyjából 70%-a rendelkezik súlyos demencia diagnózissal, míg a többiek közép súlyos demencia diagnózissal vették fel az intézményekbe. Ez utóbbi csoport után jelenleg nem jár állami normatíva, amit szakmai érvek nem indokolnak. Tovább lépésként fontosnak tartunk elkészíteni egy olyan módszertani ajánlást, mely konkrétumokat tartalmaz a szociális törvényből hiányzó személyi és tárgyi feltételekre vonatkozóan. Hasonlóan fontosnak tartanánk a demensellátásra vonatkozóan jó gyakorlatok összegyűjtését és disszeminációját.

Irodalom

COM2009. 380. A Bizottság közleménye az európai parlamentnek és a tanácsnak az Alzheimer-kórra és más demenciákra irányuló európai kezdeményezésről.

Rodrigues, R.: Setting the scene, Long term care challenges and the role of ICT and migrants. Ppt. <http://is.jrc.ec.europa.eu/pages/EAP/documents/SettingtheScene.pdf>

Dementia in Europe yearbook 2008. with a focus on social support, socio-economic cost, psycho-social interventions and prevention, Including the Alzheimer Europe Annual Report 2007. letöltve: 2010. május 30.

http://ec.europa.eu/health/ph_information/reporting/docs/2008_dementiayearbook_en.pdf

Érsek Katalin et al.: A demencia epidemiológiája Magyarországon.

http://elitmed.hu/upload/pdf/a_dementia_epidemiologiaja_magyarorszagon-5711.pdf
(letöltve: 2010. 06. 01.)

Egészségügyi Minisztérium szakmai protokoll: A demencia kórismézése, kezelése és gondozása. Pszichiátriai Szakmai Kollégium, 2008.

Dr. Illés Ivett¹

A fiatalok bűnelkövetőkkel szemben alkalmazható elterelési lehetőségekről, és a kiszabható speciális magatartási szabályokról

„Egyetlen ismeret van, a többi csak toldás: Alattad a föld, feletted az ég, benned a létra.”
(Weöres Sándor)

Előszó

Már az ókori Kínában az a felfogás uralkodott, hogy az ember fejlődési szakaszai közt a gyerekkor a lélek békéje, ez a tökéletes állapot. Az ifjúság azonban indulatteli, ereje féktelen, vágy és gond között ingadozik, támadják, és védekezésében elveszti tökéletességét.

A fiatal lélek még tapasztalatlan, képlékeny, könnyebben befolyásolható. A személyiség fejlesztése, formálása nem kizárólag a szülő feladata, hanem összetársadalmi, kölcsönösen segítő tevékenység.

Témaválasztásom oka *egyrészt* a személyes szociális érzékenységem az elhanyagolt, rossz útra tért gyerekek, fiatalok iránt. *Másrészt* úgy gondolom, hogy a fiatalok bűnözés nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon központi kérdés, a fiatalok egyre súlyosabb bűncselekményeket követnek el, ezért kiemelkedően fontos hogy foglalkozunk a témával. A felnőtt bűnelkövetők nagy része már fiatalokként is követett el bűncselekményt, emiatt lényeges, hogy a megfelelő orvoslást már ebben a korban elkezdjük.

A fiatalokkal szembeni büntetőeljárás során elsődlegesnek tartom az elterelés lehetőségét, és azt, hogy szabadságuk megvonása tényleg csak a legvégső eszköz legyen. Hiszek a nevelés erejében, hiszem azt, hogy lehet segíteni a megbotlott fiatalokon, és a bennük lévő „létrát” stabilá tehetjük, ha inog, kipótolhatjuk a fokokat, ha hiányos, és ha letörik alattuk, segíthetünk újból felállni.

Természetesen az is fontos, hogy szembesítsük őket tetteikkel, annak következményeivel, és a helyreállító igazságszolgáltatás elve alapján az áldozatnak és a megsértett közösségnek a bűncselekménnyel okozott sérelmei mérséklődjenek.

Célom a fiatalok bűnelkövetőkkel szembeni büntetőeljárás során alkalmazható elterelési lehetőségek bemutatása, valamint hiteles képet adni a fiatalok elkövetőkkel szemben elrendelhető egyedi, konkrét külön magatartási szabályok hatékonyságáról és arról, hogy a gyakorlatban mennyire szolgálják az áldozat és a megsértett közösség kiengesztelését. Ez utóbbi érdekében felkerestem a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazságügyi Hivatal Pártfogó Felügyelői Szolgálatát. A pártfogó felügyelőkkel itt folytatott beszélgetések során szerzett információk az elméleti megfontolások fontos adalékául szolgálnak.

A fiatalok devianciájának legfőbb okai

A bűnözés a társadalom működésének és az emberi természetnek szükségképpeni velejárója, és mint ilyen, az emberiség történetének mindvégig kísérője marad. Az elmúlt években Magyarországon erős polarizáció ment végbe, amelynek eredménye a szegénység és a munkanélküliség növekedése. A rendszerváltás után nagymértékű intragenerációs mobilitás kezdődött, a családok egy része elvesztette korábbi anyagi biztonságát, miközben az ország és a gazdaság fokozott nyitottsága miatt a korábban ismeretlen veszélyek (prostitúció, kábítószer) is elkezdtek fenyegetni a lakosságot (Perge, 2003, 145). A társadalomnak szembesülnie kellett az egyén biztonságérzetének megingásával és a rázúduló bűnözön hatásaival. Az elmúlt évtized bűnözésének egyik legfontosabb jellemzője a vagyon elleni bűncselekmények magas száma. A bűnözés 80-as évek közepén bekövetkező robbanásszerű növekedése 1995-ig tartott. Megállapíthatjuk, hogy ugyan a bűnözés alapvetően továbbra is emelkedő tendenciát mutat, ám 1995-től csillapodni látszik a növekedés intenzitása.²

A fiatalok³ devianciája szorosan összefügg *az adott ország gazdasági, politikai, oktatási, kulturális helyzetével és morális állapotával*. A létbizonytalanság nyomasztóan hat a családokra, és egyre kevesebb figyelem jut a gyerekekre, akik a társadalmi hatásokat családjuk pozíciójának változása révén érzékelik leginkább (Gibicsár, 1996). Fontos azonban megjegyezni, hogy a társadalmi feszültségek, szegénység, nélkülözés nyomató, de nem meghatározó tényezők, nem vonják maguk után szükségszerűen deviáns cselekedetek elkövetését. Másfelől manapság egyre gyakoribb a viszonylag jó, sőt gazdag családból származó fiatalok bűnelkövetése pusztán kalandvágyból, figyelemfelkeltés céljából.

Az ország keleti régiói olyan területek, ahol az országos átlagnál magasabb a gyermek- és fiatalok általi bűnelkövetések gyakorisága. Ezekben a megyékben (például Borsod-Abaúj-Zemplén megyében) a bűncselekményt elkövető fiatalok többnyire többszörösen is hátrányos helyzetűek, akik *súlyos anyagi gondokkal küszködő* családokból származnak (Lajtár, 2007). A fiatalok bűnözésének struktúráját illetően a vagyon elleni bűncselekmények dominanciája jellemző, de gyakori a motiválatlan rongálás (pl.: graffity), a rablás, a testi sértés és a közterületen elkövetett garázda jellegű magatartás is a fiatalok körében.

A fiatalok veszélyeztetettsége nem csupán a család anyagi helyzetéből, hanem a családon belüli egyéb káros hatásokból is adódhat. A család ugyanis a gyermek számára az első értékrend-közvetítő, és az marad az értékrendjét már kialakító fiatalok számára is.

„A gyermek erkölcsi nevelésének és szocializált, humánus lényé válásának alapját a családi életben kell keresnünk. A szülői nevelés alapvető kritériuma, hogy a gyermek társadalmi fogalmi és értékrendszere tiszta, világos és objektív legyen.” (Nagy F., 1980, 235.)

A bűncselekmények elkövetésének oka gyakran a *rossz baráti körben* keresendő. A fiatalok csoportos, szervezett jellegű bűnelkövetéseire jellemző az agresszió, a brutalitás, a felnőtt bűnözőkkel kialakított bünszövetségi kapcsolat, ami halmozott veszélyt jelent. Az erőszakos bűnözés speciális okaival több kutatás is foglalkozik. A *családon belüli erőszak* élménye, a *család szociálisan hátrányos helyzete* és a fiatalok *alacsony iskolai végzettsége* közül legalább kettő együttes fennállása esetén jelentősen megnő a fiatalok erőszakos magatartás kialakulásának veszélye (Csemáné Dr. Váradi, 2001).

Az utóbbi időben növekedett a fiatalok körében az *alkohol* és a *kábítószer* hatása alatt elkövetett bűntettek száma, az elmúlt években többszörösére emelkedett a kábítószerekkel való visszaélés bűncselekményét elkövető fiatalok száma.

Fontos megemlíteni, hogy néhány új típusú bűncselekmény is megjelent a fiatalok körében. Előfordul, hogy a számítógép segítségével számlákat, okiratokat hamisítanak, esetenként jogtalanul megszerzett jelszavak felhasználásával számítógépes rendszerekbe lépnek be (Sárik, 2001). Napjainkban egyre gyakrabban kerül sor a pénzhamisítás büntetnének megvalósítására is.

Az említett veszélyek hatásának mérséklése csak társadalmi összefogással érhető el. Hatékony intézkedések megtétele szükséges, amelyek célja a bűncselekmények számának csökkentése és a visszaesések számának mérséklése.

A szabadságvesztést kiváltó alternatív szankciók

Az új büntetőpolitika megjelenése

Kondorosi Ferenc államtitkár szavait idézve: „Az állam a világon sehol sem szabadította meg a társadalmat a bűnözéstől. Az állam képes ugyan egyes bűnök megtorolására, de gyenge ahhoz, hogy megjavítsa a közmorált. A büntetés-végrehajtás nem lehet az egyetlen válasz a bűnözéssel szemben. A Magyar Köztársaság Kormánya ezért kiemelt szerepet szán az olyan büntetőpolitikának, amely nem korlátozódik a büntetendő magatartások meghatározására, hanem a büntető igazságszolgáltatás korszerűsítése keretében egyaránt törekszik az igazságszolgáltatás tehermentesítésére, a büntetés-végrehajtási költségek csökkentésére, a bűncselekmények áldozatainak segítésére és kártalanítására, valamint a megsértett közösség kiengesztelésére.”⁴

A polgári államok többsége az 1980-as évektől *kettős nyomtávú büntetőpolitika* megvalósítására törekszik. Ennek az a lényege, hogy eltérő eszközrendszert kíván érvényesíteni a társadalomra kiemelkedő veszélyt jelentő súlyos, és a kisebb súlyú (általában 3 évnél kevesebb szabadságvesztéssel fenyegetett) bűncselekményben megnyilvánuló bűnözéssel szemben. A súlyosabb bűncselekményt elkövetőkkel szemben az államnak kellő szigorral kell fellépnie, és alkalmaznia kell a végrehajtandó szabadságvesztést. A társadalomra kevésbé veszélyes bűncselekmények elkövetőivel szemben viszont a hagyományos büntető igazságszolgáltatás rendszeréből elterelő eszközöket kíván alkalmazni. Ilyenkor élnek a szabadságvesztés kiváltására alkalmas alternatív szankciókkal, illetve a büntető igazságszolgáltatás rendszeréből elterelő ún. diverziós eszközökkel (Liget, 2006).

A szabadságelvonással nem járó szankciók kérdésével a nemzetközi szervek már több mint ötven éve foglalkoznak. Alapszabályai, és az ilyen szankcióval sújtott személyek védelmének elvei az ENSZ Közgyűlés által 1990. december 14-én elfogadott *Tokiói Szabályokban*⁵ fogalmazódtak meg. Az ENSZ kiemelte, hogy a szabadságelvonással nem járó szankciók a büntető igazságszolgáltatás bármely szakaszában alkalmazhatók. Megállapítja, hogy a jogi feltételek megteremtésében igazodni kell az elkövetett bűncselekmény súlyához, az elkövető személyi körülményeihez, valamint a társadalom védelmi szükségleteihez (Kerecsi, 2006a, 211).

Magyarországon 2002-ben kezdődött az a büntetőpolitikai reform, amely a bűnözés elleni fellépés új, korszerű eszközeinek bevezetését célozza. A jogalkotás és a kormányzati intézkedések arra irányulnak, hogy bővüljön a bűnözés és a bűnisméltés megelőzésének, valamint a bűnözéssel okozott károk enyhítésének az eszköztára.

Amióta világossá vált, hogy a börtönbüntetés a vele szemben támasztott elvárásoknak nem felel meg, nem tart vissza, *új büntetési nemek* kidolgozása vált szükségessé. Napjainkban világszerte központi kérdéssé vált, hogy milyen eszközök alkalmasak a bűnözés csökkentésére, és melyek tudják mérsékelni a büntető igazságszolgáltatás rendszerére háruló terheket. A börtönbüntetés hátránya, hogy szétszakítja a családi és a közösségi kapcsolatokat, és gyakran csökkenti az elkövető szándékát és képességét arra, hogy felelősséget vállaljon tetteért. Nem utolsósorban drága is, s a magas költséget a társadalom fizeti meg.⁶ A fejlett országok egyre határozottabban érvényesítik azt az elvet, hogy a bűnözés kezelésére fordított költségek nem lehetnek magasabbak, mint a bűnözéssel okozott kár (Barabás A. T., 2004). A szabadságvesztés kiváltására szolgáló megoldások keresésében ezért nagyon fontos szerepet játszik a költségek csökkentésének szándéka. Douglas Hurd, volt angol belügyminiszter híres szlogenjét idézve: „A börtön arra jó, hogy rossz embereket drága pénzen még rosszabbá tegyünk.”

Az új megoldások keresésében a börtönnépeség növekedése is közrejátszott. Az alternatív szankciókkal kapcsolatos nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szabadságelvonással nem járó szankciók csak akkor csökkentik a börtönnépeséget, ha egy átfogó, szélesebb börtönpolitika keretei közé illeszkednek, amely egyéb eszközöket is használ a csökkenés elérésére (Kerecsi, 2006a, 178).

Véleményem szerint fiatalok esetében a büntetés-végrehajtási intézetbe kerülés fokozottan veszélyes, még jobban növeli a társadalmi kirekesztődés esélyét. A szabadulást követő reintegrációjukat nagymértékben nehezítik a börtönszocializáció következményei, az elszigeteltség, valamint az előítéletek.

Szabó Máté ombudsman, a fiatalok börtöneinek általa elrendelt vizsgálatából arra a következtetésre jutott, hogy Tökölön és Szirmabesenyőn a fiatalok fogvatartottak elhelyezése közvetlenül veszélyezteti az élethez és az emberi méltósághoz, az állami védelemhez és gondoskodáshoz való, a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődésükhöz szükséges alkotmányos jogait. A zárkák túlszűfoltak, rossz állapotban vannak, kevés és túlterhelt a személyzet. Egyre több súlyos és erőszakos bűncselekmény történik a börtön falain belül.⁷

Mindezen felismerés hatására 1995. évben jelentős változások történtek a fiatalokkal kapcsolatos büntetőeljárások szabályozásában. A törvénymódosításokat részben a nemzetközi egyezményekből fakadó kötelezettségek, részben a jogalkalmazás során felhalmozódott tapasztalatok indokolták. Az Országgyűlés a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban 1989. november 20.-án kelt Egyezményt az *1991. évi LXIV. törvénnyel* kihirdette. Az Egyezmény 37. cikkének *b)* pontja értelmében gyermekkel (fiatalokkal) szemben szabadságvesztés kiszabása csak végső eszközként és a lehető legrövidebb időtartammal alkalmazható. Ezért a Btk.-t módosító törvény⁸ kimondja, hogy az intézkedések és a büntetések közül előnyben kell részesíteni azokat, amelyek nem eredményeznek szabadságelvonást (Gibicsár, 1996), tekintettel arra, hogy a fiatalokkal szemben alkalmazott büntetés vagy intézkedés célja elsősorban az, hogy a fiatalok helyes irányba fejlődjenek, és a társadalom hasznos tagjává váljanak.

Az egyes alternatív szankciók

Hazai büntetőjogunk büntetések és intézkedések kiszabását teszi lehetővé az elkövetőkkel szemben. Fiatalokkal szemben kiszabható *büntetés* a szabadságvesztés, közérdekű munka, pénzbüntetés, közügyektől eltiltás, valamint – amennyiben nem megfelelő családi környezetben él – kilitálás.

A fiatalokkal szemben *intézkedésként* – megrovás, próbára bocsátás, kényszergyógykezelés, elkobzás, vagyonekobzás és pártfogó felügyeleten kívül – javítóintézeti nevelés is alkalmazható.

Az alternatív szankciók általános értelemben a végrehajtandó szabadságvesztés büntetés alternatívájaként szolgáló szankciókat jelentik, melyeket elsősorban a kisebb súlyú bűncselekmények esetében alkalmaznak.

Az alternatív szankciókat tehát az különbözteti meg a szabadságvesztéstől, hogy nem szabadságelvonást, hanem szabadságkorlátozó elemeket tartalmaznak. Az alternatív szankciók végrehajtásában kiemelkedő szerepe van a pártfogó felügyelőnek, mivel ők szervezik és ellenőrzik a közérdekű munka büntetés végrehajtását, valamint a próbára bocsátással, felfüggesztett szabadságvesztéssel, feltételes szabadítással és javítóintézetből történő ideiglenes elbocsátással, továbbá a vádemelés elhalasztásával egyidejűleg elrendelt pártfogó felügyeletet.

Közérdekű munka olyan fiatalokkal szemben alkalmazható, aki az ítélet meghozatalakor betöltötte tizenhatodik életévét. Célja, mint az elnevezés mutatja, hogy az elítélt a köz érdekében dolgozzon. A büntetés végrehajtása során a pártfogó felügyelő feladata az, hogy pártfogó felügyelői véleményben tegyen javaslatot a munkahely kijelölésére, és ellenőrizze az elítéltet a kötelezettség teljesítése során. Közérdekű munkát az esetek elenyésző százalékában szabnak ki a bíróságok. Ezt bizonyítja az is, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 2009-ben mindössze 23 esetben rendelt el a bíróság fiatalokkal szemben közérdekű munkát.⁹

Próbára bocsátásnak – fiatalokkal elkövetőknél – bármely bűncselekmény esetén helye van, de a vagyoni elleni és a közrend elleni bűncselekmények elkövetése esetén a legjellemzőbb. A próbaidő 1-2 évig terjedhet; ezt években és hónapokban kell meghatározni. Pártfogó felügyelő elrendelése kötelező. 2009-ben Borsod megyében 496 esetben rendelt el a bíróság pártfogó felügyeletet próbára bocsátás miatt.

Fiatalokkal szemben különleges intézkedésként lehetőség van *javítóintézeti nevelés* elrendelésére, amennyiben a fiatalokkal eredményes nevelése, jövője érdekében szükség van arra, hogy őt eredeti környezetéből kiemeljék, és intézetbe helyezték el. Egy év elteltével – egyéb feltételek fennállása esetén – a fiatalokkal *ideiglenesen elbocsátható*. Ilyenkor vele szemben pártfogó felügyeletet rendelnek el. 2009-ben javítóintézetből történő ideiglenes elbocsátás miatt 4 alkalommal került sor Borsod megyében pártfogó felügyelet elrendelésére.

Alternatív szankció a *feltételes szabadságra bocsátás* is, aminek megadása a büntetés-végrehajtási bíró mérlegelésétől függ. Fontos szempont az elítélt viselkedése az intézményben, illetve körülményeinek a bűnisméltés szempontjából történő értékelése. Fiatalokat akkor lehet feltételes szabadságra bocsátani, ha a fiatalokkal börtönében végrehajtandó büntetésének legalább háromnegyedét, vagy a fiatalokkal fogházában végrehajtandó büntetésének legalább kétharmad részét kitöltötte. A büntetés-végrehajtási bíró a feltételes szabadság tartamára pártfogó felügyelet alá helyezi a szabadulót, valamint magatartási szabályokat írhat elő (Kerecsi, 2006b, 679). 2009-ben 18 esetben rendeltek el pártfogó felügyeletet feltételes szabadságra bocsátás miatt.

Az ítélező bíró a kiszabott *szabadságvesztés végrehajtását felfüggesztheti*, ilyenkor is kötelező fiatalokkal szemben pártfogó felügyelet elrendelése, és kiszabható külön magatartási szabály.

Borsod megyében 2009-ben felfüggesztett szabadságvesztés miatt 247 esetben rendeltek el pártfogó felügyeletet.

Pénzbüntetést csak akkor lehet alkalmazni, ha a fiatalkorúnak önálló keresete, jövedelme vagy megfelelő vagyona van. Ennek minősül, ha rendszeres bevételeit saját munkájából vagy tevékenységéből származtatja, attól függetlenül, hogy teljes egészében fedezik-e létfenntartását. Ha a fiatalkorút szülei vagy nagyszülei tartják el, a tőlük kapott támogatás nem szolgálhat alapul a főbüntetés igénybe vételéhez. A gyakorlatban ritkán kerül sor pénzbüntetés kiszabására ezen elkövetői kör esetén.

Kiemelném tehát, hogy a *pártfogó felügyelet célja a fiatal rendszeres figyelemmel kísérése és támogatása*, ezért felfüggesztett szabadságvesztésre ítéelés esetén, a próbára bocsátáskor, a feltételes szabadságra bocsátáskor, a vádemelés elhalasztásakor, illetve a javítóintézetből történő ideiglenes elbocsátáskor is kötelező.¹⁰ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazságügyi Hivatal Pártfogó felügyelői Szolgálatának fiatalkorúakra vonatkozó 2009. évi adataiból az is kiderült, hogy a tárgyévben 647 fiú és 95 lány, azaz 742 pártfogolt került nyilvántartásba.

A diverziós eszközök gondolatának megjelenése, előnyei

A diverzió lehetősége először a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható eljárásként merült fel. Az ENSZ VII., 1985-ös kongresszusán alkották meg az ún. *Pekingi alapelveket*, amelyek kimondták, hogy fiatalkorúak esetében, ahol lehet, ott alkalmazni kell az elterelést (Nagy F, 1991, 73). Hasonló szellemű volt az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának *R(87)20. számú Ajánlása*, amely szintén a fiatalkorúak esetében javasolta az ügyészi szintű diverziós eljárás kiépítését. Az *R(87)18. számú Ajánlás*: „A büntetőeljárás egyszerűsítéséről” részletesen foglalkozott a vádemelésről való lemondás lehetőségével, kiemelve, hogy ez valamilyen feltétellel kapcsolódjon össze, pl. a sértett kártalanításával (Kelemen, 1991, 744–745).

A diverzió, vagy más szóval elterelés a büntetőeljárás rendes menetétől való elterelést jelenti. Feltételez egy olyan többletcélt (az eljárás gyorsításán kívül), amely az elkövető megváltoztatására és a további bűnelkövetési hajlandóság mérséklésére irányul, ezért nem véletlen, hogy első formái a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatási rendszerében alakultak ki (Csemáné Dr. Váradi-Lévay, 2001, 11). Az ügy a nyomozati szak után nem folytatódik a bíróság előtt, ha a terhelt bizonyos kötelezettségek teljesítését vállalja.

A már említett ún. kettős nyomtávú büntetőpolitika érvényesülése miatt a kisebb súlyú bűncselekmények esetén az alternatív szankciók és a diverziós eszközök túlsúlya jellemző. A diverzió *előnye*, hogy alkalmazásával csökken a bíróságok munkaterhe, a büntetőeljárás költsége, a büntető igazságszolgálat rendszerébe való bekerülés stigmatizációs hatása, enyhül a kriminalitással járó szenvedés, és alkalmas a bűnözőkarrier kialakulásának megfékezésére.

A magyar jogrendszerben a diverziós eszközök elsősorban a *vádemelés elhalasztása* jogintézményhez kapcsolódnak, amelyet az *1995. évi XLI. törvény* vezetett be a büntetőeljárás törvényünkbe. Fiatalkorúak esetében az ügyész a vádemelés feltételeinek fennállása esetén az ötévi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetéssel büntetendő cselekmény miatt a vádemelést elhalaszthatja, de előtte el kell rendelnie pártfogó felügyelői vélemény beszerzését. Az ügyész a vádemelés elhalasztásáról szóló határozatában a fiatalkorút magatartási szabályok megtartására, vagy más kötelezettségek teljesítésére kötelezheti.¹¹ 2009-ben, Borsod-megyében 139 esetben rendeltek el pártfogó felügyeletet vádemelés elhalasztása miatt.

Diverziós eszköz továbbá a *tevékeny megbánás* – nem büntethető a fiatalkorú, ha a személy elleni, közlekedési vagy vagyon elleni vétség, vagy ötévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűntett elkövetését a vádemelésig beismerte, és közvetítői eljárás keretében a sértett által elfogadott módon és mértékben a bűncselekménnyel okozott sérelmet jóvátette –, valamint a *közvetítői eljárás* is. Hivatalból¹² az ügyésznek van lehetősége a büntető ügy közvetítői eljárásra utalásának, ha fennállnak a törvényi feltételek. Ilyenkor legfeljebb hat hónapra felfüggesztheti az eljárást, ez időtartam alatt lehet lefolytatni a mediációt.¹³ A törvényes képviselőnek mindig jelen kell lennie. Ha a fiatalkorú a közvetítői eljárás eredményeként létrejött megállapodás teljesítését megkezdte, az ügyész az öt évet meg nem haladó szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény miatt egy évtől két évig terjedő időre a vádemelést elhalaszthatja. Ha pedig eleget tett a közvetítői eljárás során vállalt kötelezettségeinek, akkor vele szemben az eljárást megszünteti. 2009-ben Borsod-megyében 23 esetben történt közvetítői tevékenység végzése fiatalkorú elkövetők esetében, amelyből 18 esetben a megállapodás teljesítésére került sor.

A diverziós eszközök bemutatásánál említést érdemel az egyes drogbűncselekmények elterelésének lehetősége is. Nem büntethető kábítószerrel visszaélés miatt az a kábítószerfüggő személy, aki az elsőfokú ítélet meghozataláig okirattal igazolja, hogy legalább hat hónapig folyamatos kábítószer-függőséget gyógyító kezelésben, kábítószer-használatot kezelő más ellátásban részesült, vagy megelőző-felvilágosító szolgáltatáson vett részt. Ebben az esetben a nyomozás felfüggesztésének, a vádemelés elhalasztásának, illetve az eljárás felfüggesztésének lehet helye.¹⁴

Mindezekből jól látható, hogy meg kell győzni a jogalkalmazókat és a közvéleményt arról, hogy az alternatív szankciók képesek kiváltani a rövid tartamú szabadságelvonást. Ez nemcsak azért szükséges, mert kisebb terhet jelent az államnak és az adófizetőknek, hanem azért is, mert a közösségben alkalmazott kontroll hatékonyabb megoldást jelenthet a bűnismétlés megelőzése szempontjából. Azonban meg kell jegyezni, hogy minden szabadságelvonással nem járó szankció mögött ott áll a szabadság elvesztésének lehetősége, tehát ha nem teljesíti az elkövető a meghatározott feltételeket, büntetése átváltoztatható szabadságvesztésre vagy egyéb jogkövetkezésre.

A resztoratív (helyreállító) igazságszolgáltatás és a jóvátétel intézménye

A helyreállító igazságszolgáltatási eszközök ma már többnyire diverziós eszközként integrálódtak a formális igazságszolgáltatás rendszerébe, lehetővé téve a sértettek érdekeinek fokozottabb érvényesülését a büntetőeljárás folyamán.

A helyreállító igazságszolgáltatás főbb ismérvei

A jóvátétel és a kártalanítás kérdésével már részletesen foglalkozott az ENSZ 1985. decemberében elfogadott, „A bűncselekmények és a hatalommal való visszaélés áldozatai számára nyújtandó igazságszolgáltatás alapelveiről” szóló deklarációja, valamint az Európa Tanács 1985. júniusában „Az áldozatok büntetőjogi és büntetőeljárásbeli helyzetéről” szóló ajánlása, amely az addig méltánytalanul háttérbe szorított sértettek eljárásbeli helyzetének és a kompenzációjának kérdését próbálta rendezni (Barabás A. T., 2004, 81).

A helyreállító igazságszolgáltatás¹⁵ szemlélete a bűncselekményt elsősorban emberek, közösségek és kapcsolatok megsértéseként értelmezi. E felfogás szerint nem az állam büntető hatalmának érvényesítése, hanem a sértett sérelmének orvoslása, kárának megtérítése élvez prioritást. A középpontba a megsérült közösségi kapcsolatok helyreállítása és a bűncselekmény által okozott sérelmek jóvátétele kerül, a jogi elemek helyett a pszichológiai elemekre¹⁶ helyezi a hangsúlyt. Kulcsfogalma a felelősség és a kötelezettségvállalás: „a bűncselekmény elkövetése kötelezettséget keletkeztet a következmények helyreállítására” (Braithwaite, 2005, 283). A tapasztalat szerint az elkövető nem gondol az áldozat sorsára, amikor elköveti a bűncselekményt, ezért az eljárás célja, hogy tudatosítsa az elkövetőben az áldozat szenvedését, jogos felháborodását, valamint saját tettének elítélését (Vigh, 1998, 331). A konfliktus megoldásában az elkövető, az áldozat, illetve a közösség¹⁷ érintett tagjai is aktívan részt vesznek.

A jóvátétel többféle módon is megvalósulhat. A materiális jóvátételtől (anyagi károk megtérítése) meg kell különböztetni az immateriális jóvátételt¹⁸ (nem anyagi károk megtérítése). Nagy jelentősége van az ún. szimbolikus, erkölcsi jóvátételnek is (bocsánatkérés, a közösség számára végzett munka stb.), ha egy harmadik személynek okoz a bűncselekmény kárt, vagy a sértett ismeretlen, illetve jóvátételre nem tart igényt.

Egy ENSZ-anyag megállapítja, hogy a helyreállító igazságszolgáltatás teljes egészében nem alkalmas arra, hogy helyettesítse a hagyományos büntető igazságszolgáltatást, mivel továbbra is ez utóbbit kell alkalmazni súlyos bűnök kezelésére, ugyanakkor enyhe súlyú bűncselekmények esetén egyre elterjedtebb lesz (UN CCPJ, 2002). Módszerei a jövőben mindinkább formális módon fognak beépülni a büntetőeljárás folyamatába, különösen azért, mert ezek a módszerek új tartalommal tölthetik meg a közösségi szankciókat. Tény viszont, hogy bár a helyreállító igazságszolgáltatás számtalan formája létezik a világban, ezek marginális helyzetük miatt elhanyagolható mértékű hatást gyakorolnak a formális büntető igazságszolgáltatás működésére. Ezen programok közös jellemzői, hogy mindegyik az állam csökkentett szerepét tükrözi a bűncselekménnyel felmerült konfliktus kezelésében, és mindegyik a megegyezésre épül, a civiljogi konfliktus-megoldási eszközöket alkalmazza (Kerezsi, 2006a, 260–262). Meg kell azonban jegyezni, hogy a közvéleményben távolról sincs akkora vonzódás a helyreállító igazságszolgáltatás eszközei iránt, mint azt feltételezzük. Garland (1995) úgy gondolja, hogy a resztoratív igazságszolgáltatás módszereit a hagyományos büntető igazságszolgáltatás rendszere csak addig képes befogadni, ameddig azok a fő trend mellett kisebbségben vannak. A formális igazságszolgáltatás végig figyelemmel kíséri a diverziós eljárásokat, s amennyiben azok nem nyújtanak megnyugtató megoldást, „visszaveszi” az ügy elbírálását, és lefolytatja a formális eljárást. Ebből arra lehet következtetni, hogy a helyreállító igazságszolgáltatás eszközzrendszere sokkal inkább a hagyományos büntető igazságszolgáltatási rendszer megújítására, szemléletalakítására szolgál, semmint a hagyományos megoldások helyettesítésére (Kerezsi, 2006a, 262–263).

Véleményem szerint, ha az elkövető megbánja, amit tett, és jóváteszi az okozott kárt, sérelmet, akkor a közösség rosszallásának enyhülnie kellene. Vissza kell fogadni (rehabilitálni) a fiatalot ahhoz, hogy ne sodródjon a társadalom peremére. Jelenits István gondolatát idézve: „Néha szavak nélkül kell megbocsátani. Értetni a szavakban ki nem fejezett bánat és a jóvátételre igyekvő szándék apró jeleit, s jelekkel felelni a jelekre. Felejtetni ott, ahol feledésre van szükség, megróni máskor azt, akinek szüksége van megrovásra.”¹⁹

A pártfogó felügyelet speciális magatartási szabályai

A pártfogó felügyelő tevékenysége nagyon sokrétű, átfogja az egész büntetőeljárást. Nyomozati szakaszban környezettanulmányt készít, vádemelés elhalasztása esetén, vagy ha az ügyész szükségesnek látja, pártfogó felügyelői véleményt; bírósági szakaszban szintén pártfogó felügyelői véleményt, ha a bíróság szükségesnek tartja. Végrehajtási szakaszban feladata a terhelttel való kapcsolattartás, általános és különös magatartási szabályok ellenőrzése és a segítségnyújtás (Vaskuti, 2006, 32).

A pártfogó felügyelet sajátossága a magatartási szabályok javaslatának lehetősége. A magatartási szabályok egy része jogszabályban meghatározott, azonban a jogszabály lehetőséget ad arra, hogy a bíró vagy az ügyész ettől eltérő magatartási szabályt írjon elő.

A kötelező és az általános magatartási szabályokról

A pártfogó felügyeletnek vannak jogszabályban rögzített ún. *kötelező, általános és külön (speciális)* magatartási szabályai is. A kötelező magatartási szabályokat minden pártfogoltnak be kell tartania. A 2005. évi XCI. törvénnyel módosított 1978. évi IV. tv. 82.§ (4) bekezdése értelmében a pártfogolt köteles a jogszabályban és határozatban előírt magatartási szabályokat megtartani, a pártfogóval rendszeres kapcsolatot tartani, és részére az ellenőrzéshez szükséges felvilágosítást megadni.

A Bv. tvr.²⁰ 96. §-a szerinti *általános* magatartási szabályok a következők:

- A pártfogó felügyeletet elrendelő határozat jogerőre emelkedése, illetve a szabadságvesztésből szabadulása után a pártfogolt köteles a jogszabályban meghatározott időben, az állandó lakóhelye szerint illetékes rendőrkapitányságon és pártfogó felügyelőnél jelentkezni;
- ha munkaképes – a jogszabályban meghatározott kivétellel, a lehetőségekhez képest – munkaviszonyba állni vagy egyéb kereső foglalkozást folytatni (a munkavégzési kötelezettség nem vonatkozik arra a fiatalkorú pártfogoltra, akinek eltartása családon belül, vagy otthont nyújtó ellátás keretében biztosított és nevelési-oktatási intézmény nappali tagozatának tanulója, vagy foglalkoztatást elősegítő képzésen vesz részt);
- a munkahelyének és lakóhelyének megváltoztatására irányuló szándékát a pártfogó felügyelőnek előzetesen bejelenteni;
- A pártfogó felügyelőnek a magatartási szabályok megtartására és ellenőrzésére vonatkozó rendelkezéseit teljesíteni;
- a jogszabályban vagy a bíróság határozatában előírt egyéb kötelezettséget megtartani;
- a pártfogó felügyelet tartama alatt a pártfogó felügyeletet elrendelő határozatot magánál tartani, és ha a rendőrség igazoltatja, a határozatot a személyazonosító igazolvánnyal együtt bemutatni.

Ezek a magatartási szabályok, mint látjuk, nem személyre szabottak, hanem a jog oldaláról határozzák meg a követendő magatartási szabályokat. Azonban – mint már említettem – a bíróság, illetve az ügyész más magatartási szabályokat is előírhat, különös tekintettel a bűncselekmény jellegére, az okozott kárra és az elkövető társadalmi beilleszkedésének esélyeire.²¹

Törvényben meghatározott külön magatartási szabályok

A külön magatartási szabályokat a *Btk. 82.§ (5) bekezdése* tartalmazza, amely felsorolás nem taxatív. A bíróság, illetve az ügyész elrendelheti, hogy a pártfogolt:

- a bűncselekmény elkövetésében részt vett, meghatározott személlyel ne tartson kapcsolatot;
- a bűncselekmény sértettjétől, illetőleg annak lakásától, munkahelyétől vagy attól a nevelési-oktatási intézménytől, ahová a sértett jár, tartsa távol magát;
- meghatározott jellegű nyilvános helyeket ne látogasson;
- nyilvános helyen ne fogyasszon szeszes italt;
- meghatározott helyen és időközönként, meghatározott szervnél vagy személynél jelentkezzen;
- vegye fel a kapcsolatot a megyei munkaügyi központtal vagy az önkormányzatnál közmunkára jelentkezzen be;
- meghatározott tanulmányokat folytasson;
- (hozzájárulása esetén) meghatározott gyógykezelésnek vagy gyógyító eljárásnak vesse alá magát;
- vegyen részt a pártfogó felügyelő által szervezett csoportos foglalkozáson vagy a Pártfogó felügyelői Szolgálat közösségi foglalkoztatójának programja szerinti más foglalkozáson.

A vádemelés elhalasztásának esetében alkalmazható speciális magatartási szabályokról a *Be. 225. §-a* rendelkezik, amely kimondja, hogy az ügyész a vádemelés elhalasztásáról szóló határozatában a gyanúsítottat magatartási szabályok megtartására kötelezheti vagy más kötelezettségeket írhat elő:

1. részben vagy egészben térítse meg a sértettnek a bűncselekménnyel okozott kárt;
2. más módon gondoskodjék a sértettnek adandó jóvátételről;
3. meghatározott célra anyagi juttatást teljesítsen vagy a köz számára munkát végezzen (a köz javára teljesített jóvátétel);
4. pszichiátriai vagy alkoholfüggőséget gyógyító kezelésben vegyen részt.²²

Az ügyész és a bíró az itt felsorolt külön magatartási szabályokon kívül más magatartási szabályt vagy más kötelezettséget is megállapíthat. Bármilyen magatartási szabály, amit a bíróság vagy az ügyészség hasznosnak lát abból a szempontból, hogy a későbbi bünelkövetést megakadályozza.

A pártfogó felügyelői véleményről

A pártfogó felügyelők a bíróság és az ügyészség felkérésére elkészített pártfogó felügyelői véleményben tehetnek javaslatot a terhelttel szemben alkalmazandó magatartási szabályokra.

A 2003. évi II. törvény az új Be.-t a pártfogó felügyelői véleményről szóló 114/A. paragrafussal egészítette ki. Az új szabályozás lehetővé, egyes esetekben pedig kötelezővé teszi a bíróságok, illetve az ügyészség számára a pártfogó felügyelői vélemény beszerzését.

- *Kötelező* az ügyésznek, ha vádemelés elhalasztása mellett magatartási szabályok megállapítását vagy kötelezettség előírását látja szükségesnek²³, valamint a büntetés-végrehajtási bírónak a közérdekű munka helyszínének kijelölését megelőzően.²⁴
- *Kérheti* a büntetés-végrehajtási bíró a *Bv. tvr. 8. § (1)* bekezdése szerinti feltételes szabadságra bocsátás esetén a határozat meghozatala előtt, amennyiben a feltételes szabadságra bocsátás lehetséges időpontjáiig rendelkezésre álló idő legalább kettő hónap²⁵, valamint kérheti a *Bv. tvr. 11/A. § (6)* bekezdése értelmében a közérdekű munka helyébe lépő szabadságvesztés megkezdésére fontos okból halasztást engedélyező határozathozatal előtt.

A *Bv. tvr. 100. §-a* szerint a bíróság a határozatban előírt magatartási szabályokat a pártfogolt magatartásától és életvezetésétől függően módosíthatja. A módosításokat a pártfogó felügyelő is javasolhatja, illetve a pártfogolt is kérheti. Ilyen ügyben a bíróság pártfogó felügyelői vélemény beszerzését rendelheti el.

A *Bv. tvr. 101. §-ának (2)* bekezdése szerint, ha a magatartási szabályok megszegése miatt a szabadságvesztés végrehajtását lehet elrendelni, ezt az ügyész indítványozhatja, a döntést pedig a bíróság fogja meghozni. Indítványa megtételéig az ügyész, azt követően a bíróság rendelheti el a pártfogó vélemény beszerzését.

A *Be. 114/A § (1)* bekezdése kimondja, hogy „a bíróság és az ügyész a büntetés vagy intézkedés alkalmazása, illetőleg a vádemelés elhalasztása előtt pártfogó vélemény beszerzését rendelheti el.”

A *9/2002. (IV.9.) IM rendelet 105. §-a* kimondja, hogy a pártfogó felügyelői véleményt a kegyelmi eljárásban is felhasználják.

A pártfogó, a pártfogó felügyelői véleményben:

- javaslatot tesz a terhelttel szemben egyedi magatartási szabály vagy kötelezettség előírására;
- bemutatja, hogy a terhelt a kilátásba helyezett magatartási szabályok vagy kötelezettségek teljesítését vállalja-e, és képes-e teljesíteni;
- leírja, hogy a terhelt hajlandó-e részben vagy egészben megtéríteni a sértettnek a bűncselekménnyel okozott kárt, illetve más módon gondoskodna-e a sértettnek adandó jóvátételről;
- tájékoztat, hogy a sértett hozzájárul-e a részére adandó jóvátételhez;
- bemutatja, hogy a terhelt vállalja-e és képes-e meghatározott célra anyagi juttatást teljesíteni, vagy a köz számára munkát végezni (a köz számára teljesített jóvátétel);

- javaslatot tesz a terhelt pszichiátriai, alkohol- vagy kábítószer-függőséget gyógyító, illetve más egészségügyi kezelésben, ellátáson vagy szolgáltatáson való részvételére;
- javaslatot tesz a terhelt életvezetési tanácsadó, illetve más felvilágosító programon való részvételre.²⁶

Ki kell azonban emelni, hogy a pártfogó felügyelői véleménybe foglaltak nem kötik a bírót döntése során.

A pártfogó felügyelők a pártfogó felügyelői véleményben jelezhetik azt is, hogy a pártfogó szolgálat milyen speciális programokkal vagy együttműködési megállapodással rendelkezik, ami figyelembe vehető a magatartási szabályok meghatározásánál.

A speciális magatartási szabályok megjelenése a gyakorlatban

A speciális magatartási szabályok elrendelésénél csak a bírók és az ügyészek kreativitása szab határt. Kutatásom során azonban azt tapasztaltam, hogy a bírók szinte kizárólag a törvényben meghatározott külön magatartási szabályokat írják elő, az ügyészek pedig elsősorban a pártfogó felügyelői véleményben, a pártfogók által javasolt magatartási szabályokat rendelik el.

A fiataloknál ezek a magatartási szabályok jellemzően a segítő beavatkozás eszköztárába tartoznak, de nyilvánvaló, hogy a segítő elem mellett a kontroll is érvényesül, hiszen „bármennyire is segítő elem pl. a gyermekjóléti szolgálattal vagy a nevelési tanácsadóval történő kapcsolatba kerülés előírása, abban – éppen a kapcsolatfelvétel miatt – tagadhatatlanul vannak kontroll elemek is” Kerecsi–Kó, 2006, 15–44).

A pártfogó felügyelőkkal folytatott beszélgetések nagy segítséget nyújtottak számomra abban, hogy jobban átlássam a külön magatartási szabályok előírásának, végrehajtásának, ellenőrzésének gyakorlatát. Elmondásuk szerint a speciális magatartási szabályok alkalmazása a vádemelés elhalasztása esetén a legjellemzőbb, és leggyakrabban első büntényesek esetében kerül rá sor. A gyakorlatra sajnos az jellemző, hogy az ügyészek, de főként a bírák ritkán élnek a külön magatartási szabályok előírásának lehetőségével.

Az azt firtató kérdésre, hogy az ügyész vagy a bíró mennyire veszi figyelembe a speciális magatartási szabályok meghatározásakor a pártfogó felügyelői véleményben megfogalmazottakat, azt válaszolták, hogy az ügyészség az utóbbi időben majdnem szó szerint az általuk javasolt magatartási szabályokat írja elő. A pártfogók már a környezetanulmányok során is javaslatot tesznek egyedi magatartási szabály meghozatalára. Az ügyész a vádemelés elhalasztása előtt határozatban rendeli el a pártfogó felügyelői vélemény elkészítését, melyben konkrétan utal az egyedi magatartási szabály előírásának körülményére.

A pártfogó felügyelet sikeres végrehajtása érdekében fontos tehát, hogy a fiatal elkövető számára egyedi, személyre szabott külön magatartási szabály kerüljön meghatározásra. Ennek megvalósítását pedig a környezetanulmány és a pártfogó felügyelői vélemény elkészítése segíti, amely az ügyész, a bíró döntésének fontos motiválója, ugyanakkor garancia a megvalósításra.

A speciális magatartási szabályok kategorizálása

A külön magatartási szabályokat sokféle szempontból lehet csoportosítani. Az általam elvégzett kategorizálás a 2009. évben, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében előírt külön magatartási szabályok négy nagy csoportba sorolása alapján történt, nevezetesen: erkölcsi és büntetőjogi szabályok; korlátozó szabályok; egészségügyi és szociális jellegű szabályok; egyéb jóvátétel.

1. *Erkölcsi és büntetőjogi szabályok*: ide tartoznak az általános viselkedési szabályok, pl.: különböző személyes kapcsolatok rendezése, tisztelettudó magatartás előírása, iskolai házirend maradéktalan betartása stb.; a jogellenes tevékenységtől eltiltás – ez rendre bizonyos bűncselekményeket megvalósító magatartásoktól tiltja el a pártfogoltat; valamint a jogkövető, pozitív magatartásra ösztönzés. Ebbe a kategóriába sorolható külön magatartási szabályok, amiket 2009-ben, Borsod megyében hoztak: rendezze kapcsolatát szüleivel; a házirendet tartsa be; tartózkodjon erőszakos cselekményektől; köteles betartani az emberi együttélés szabályait; tanáraival és osztálytársaival szemben ne tanúsítson agresszív magatartást. Ezen szabályok betartásának ellenőrzése nehéz, de a pártfogónak legtöbbször megvannak az eszközei (családlátogatás, intézménylátogatás, az ott élőkkel, dolgozókkal beszélgetés).
2. *Tevékenységet, magatartást korlátozó, ill. előíró szabályok*: a mozgás korlátozásától a magatartás korlátozásáig, illetve valamilyen tevékenység végzésének a korlátozásáig terjednek, továbbá ide sorolható a valamilyen tevékenység vagy feladat elvégzésére való kötelezés, meghatározott személyekkel való kapcsolattartás tilalma, illetve különböző intézményekkel való kapcsolatba kerülési vagy kapcsolattartási kötelezettség is.
 - a. Mozgást korlátozó szabályok leggyakrabban a szórakozóhelyekkel vannak kapcsolatban. Például a pártfogolt nem mehet szórakozóhelyre; este otthon kell tartózkodnia; havonta kétszer mehet diszkóba; 23 óra után nyilvános helyen nem tartózkodhat; 20 óra után otthon kell tartózkodnia; 21 óra után nyilvános helyen csak szülői felügyelettel tartózkodhat, stb. Ilyen jellegű magatartási szabályt általában akkor írnak elő, ha a fiatal éjszaka, nyilvános helyen követte el a bűncselekményt. Ide sorolhatók az ún. „távoltartó” magatartási szabályok is, amik megtiltják például, hogy a pártfogolt 10 méterrel közelebb menjen a sértetthez.
 - b. Feladat vagy tevékenység elvégzésének előírásával kapcsolatos magatartási szabályok, pl.: adókételem elkészítése, személyi igazolvány beszerzésének kötelezettsége. Ugyancsak a sértettel kapcsolatos magatartási szabály, amely a pártfogolt kötelezettségévé teszi, hogy kérjen bocsánatot a sértettől. Ez történhet szóban vagy írásban. 2009 első felében, 5 esetben írták elő a bocsánatkérést. Külön magatartási szabályként előírható, hogy az elkövető, az elkövetett bűncselekménnyel kapcsolatban készítsen fogalmazást, és vagy olvassa fel osztályfőnöki órán, vagy a faliújságra tűzze ki, vagy egyéb módon mutassa be. Lopás vétsége esetén írta elő az ügyészség, hogy a magántulajdon tiszteletben tartásáról írjon fogalmazást a fiatalok számára.
 - c. A tanulmányokkal kapcsolatos szabályok a leggyakoribb előírások közé tartoznak, mivel a fiataloknál alkalmazott magatartási szabályok jellemzően a képzettség növelését, az oktatási hiányosságok pótlását szolgálják. Ilyen szabályok: folytassa általános iskolai tanulmányait; magántanulónaként köteles általános iskolai tanulmányait befejezni; folytassa középiskolai tanulmányait; rendszeresen járjon iskolába; ellenőrző könyvét havonta, bizonyítványát félévente köteles bemutatni a pártfogó felügyelőnek; legjobb tudása szerint

tanuljon; bukása ne legyen; ennek igazolására az ellenőrzőjét, illetve bizonyítványát a pártfogó felügyelőnek mutassa be; igazolatlan hiányzása ne legyen stb.

- d. Számos elkövető számára írták elő a szabadidő eltöltéséről, baráti körről való beszámolást a pártfogónak. Sok esetben alkalmazzák azt az előírást, hogy a fiatal szakítsa meg a kapcsolatot bűntársaival. Véleményem szerint ez meglehetősen nehéz feladat, hiszen a fiatalok életében különös jelentősége van a baráti körnek, életkori csoportoknak. Bármilyen hihetetlennek tűnik is, ezek a fiatalok fontosnak gondolják magukat a társaságukban, úgy érzik, tartoznak valahová, és ott elismerik őket. Főleg akkor van ez így, ha otthon nem kapják meg a törődést és a szeretetet. A családból kisodródott fiatalok vonzza a közel azonos helyzetű fiatalok közössége, könnyen azonosul velük (Kisida, 1999), ezért nagyon nehéz kiszakítani ebből a környezetből. Ben Carson gondolatait idézve: „Érdemes lemenni a halpiacra, és megnézni a rákokkal teli hordókat. Soha nem kell fedelet tenni rájuk, mert ha az egyik rák megpróbál kimászni, a társai belekapaszkodnak, és visszahúzzák. A rossz társaság is pontosan így hat a gyerekekre.”
 - e. Külön csoportba sorolhatóak azok a magatartási szabályok, amelyek hivatalos intézményekkel történő kapcsolatfelvételt vagy kapcsolattartást rendelnek el. Leggyakrabban a gyermekjóléti szolgálattal, a nevelési tanácsadóval, a családgondozóval, a munkaügyi központtal történő kapcsolatfelvételt vagy kapcsolattartást írják elő a jogalkalmazók. A pártfogóval történő kapcsolattartás előírása szükségtelen külön magatartási szabályként, mivel szerepel az általános magatartási szabályok között is. Azonban nem felesleges olyan formában történő megfogalmazása, ahogy ezzel két esetben találkoztam is, hogy az átlagosnál gyakoribb és intenzívebb legyen a pártfogolt és a pártfogó kapcsolattartása.
3. *Egészségügyi és szociális jellegű szabályok*: ide sorolható a gyógykezelésre, terápiára kötelezés, ami elsősorban pszichiátriai vagy pszichoterápiás kezelés igénybevételének kötelezettségét tartalmazza, de ilyen jellegűek a drogkezelő programon, egészségügyi felvilágosító programon, életvezetési tanácsadáson, agresszió kezelési tréningen való részvétel magatartási szabályai is. Ezekben az esetekben, jellemzően elengedhetetlen a pártfogolt együttműködése, beleegyezése.
 4. Külön kategóriába soroltam a sértett irányába történő *egyéb jóvátételt*, amelyre például szolgál annak a két fiúnak az esete, akik a MÁV-vagonokat graffityvel megrongálták. Azon túl, hogy anyagi kártérítést írtak elő számukra, a sértett által felajánlott takarítási és a vasútállomás környékén a tisztán tartási munkálatokban is részt kellett venniük a nyári szünetben, szabadidejük terhére, két alkalommal, napi négy órán keresztül.

Ami az előzőekben ismertetett külön magatartási szabálytípusok előírásának gyakoriságát illeti, a pártfogó felügyelők beszámolója szerint leggyakrabban korlátozó jellegű szabályokat állapítanak meg, de nem ritka az egészségügyi és szociális jellegű magatartási szabály elrendelése sem. Egyéb jóvátételt ritkán írnak elő, ettől valamivel gyakoribb az erkölcsi jellegű szabály megfogalmazása.

A jogalkalmazók a speciális magatartási szabályok elrendelésénél nem mindig veszik figyelembe, hogy a törvény által meghatározott általános magatartási szabályok minden pártfogoltra vonatkoznak, tehát szükségtelen speciális magatartási szabályként előírni. Például több esetben olvastam, hogy „vegye fel a kapcsolatot a munkaügyi központtal, a jelentkezésről szóló igazolást a pártfogó felügyelőnek mutassa be”. A Btk. 82.§ (4) bekezdése szerint minden

pártfogolt köteles a pártfogó felügyelő részére az ellenőrzéshez szükséges felvilágosítást megadni. Lehet persze, hogy a jogalkalmazó úgy gondolja, hatásosabb, ha megismétli, nyomatékosítja az adott magatartási szabályt.

Előfordulnak olyan külön magatartási szabályok is, amelyek véleményem szerint nem egyértelműek, pl.: „szabadidős tevékenységét hasznosan válassza meg”. Azt, hogy mi minősül hasznosnak, a pártfogolt, a fiatalok szülője, a bíró vagy a pártfogó eltérően ítélni meg, nem beszélve arról, hogy ellenőrzése is problémákat vet fel. Tehát mindenképpen arra kell törekedni, hogy ezek a magatartási szabályok megfelelően konkrétak, alkalmazhatók és ellenőrizhetőek legyenek.

Bűncselekmények, amelyeknél legjellemzőbb a speciális magatartási szabályok alkalmazása

A pártfogó felügyelővel készített interjúk során feltettem azt a kérdést is, hogy általában milyen bűncselekményekkel kapcsolatosan alkalmazzák a külön magatartási szabályokat. J. Kamilla pártfogó felügyelő azt válaszolta, hogy általában kisebb értékre elkövetett lopásnál, garázdaságnál, rongálásnál, könnyű testi sértésnél, de munkája során találkozott már olyan esettel is, amikor a pártfogolt súlyos testi sértés büntetését követte el, és az ő esetében is vádelhalasztással élt az ügyészség, pedig ilyen súlyú bűncselekménynél nem jellemző.

A pártfogó felügyelővel folytatott beszélgetések és az általam átvizsgált 2009. évi külön magatartási szabályok azt jelzik, hogy leggyakrabban három bűncselekményi kategória körében alkalmazzák a külön magatartási szabályokat fiatalok esetében: vagyon elleni, közrend elleni és személy elleni bűncselekmények esetén.

1. A *vagyon elleni bűncselekmények* körében a lopás elkövetésénél alkalmaznak leggyakrabban speciális magatartási szabályt, de jelentős mértékű rongálás esetén is.
2. A *közrend elleni bűncselekmények* körében a garázdaság elkövetésénél a leggyakoribb az előírása, de egyre több alkalommal kerül sor a különböző okirat-hamisítási cselekményeknél is.
3. A *személy elleni bűncselekményeknél* két bűncselekménytípus elkövetésénél kerül sor legtöbbször speciális magatartási szabály alkalmazására, ezek: a testi sértés és a magánlaksértés.

Kiemelnék további két bűncselekményi kategóriát, amelyeknél egyre növekszik a külön magatartási szabályok előírása:

4. A *házasság, család, ifjúság és nemi erkölcs elleni bűncselekmény* körében talán a megrontás mutat értékelhető nagyságrendet,
5. Az *államigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közélet tisztasága elleni bűncselekmények* körében a hamis vád bűncselekménye miatt alkalmazott speciális magatartási szabályok száma növekszik (Kerezsi–Kó, 2006, 40).

Egyes vélemények szerint a speciális magatartási szabályok előírása bármilyen bűncselekmény esetén alkalmazható, hiszen ha a büntetés-végrehajtási bíró akkor rendeli el, amikor valaki feltételesen szabadul, már nem számít, hogy az illető milyen bűncselekmény miatt került börtönbe. Azt fogják szem előtt tartani, hogy milyen szabályt kell előírni ahhoz, hogy ténylegesen vissza tudjon illeszkedni a társadalomba a fiatal.

A speciális magatartási szabályok végrehajtása, ellenőrzése és megsértésének következményei

A pártfogó szolgálatnak biztosítani kell, hogy a jogalkalmazó hatóság által előírt büntetőjogi jogkövetkezmény hatékony megoldás legyen. A pártfogó feladata, hogy a bíróság és az ügyészség elegendő információval rendelkezzen az elkövetőről a magatartási szabályok meghatározásához. Ugyanakkor a pártfogó felügyelői szolgálat hatékonysága sem csak a jogi kereteken és a szervezeti formán múlik. Szüksége van a különböző intézmények (pl.: gyermekjóléti szolgálat, iskola stb.) információira, valamint nélkülözhetetlen a szoros együttműködés a rendőrséggel, az ügyészséggel és a bírósággal. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek az információk nem mindig pontosak, ami nehezítheti a pártfogók munkáját. Pl. a terhelt lakóhelyével/tartózkodási helyével kapcsolatos pontatlan adatközlés eredményezheti azt, hogy a pártfogónak nem sikerül határidőre elkészíteni a környezettanulmányt.

Az arra a kérdésemre nyújtott válaszokban, hogy a külön magatartási szabályok alkalmazása jelent-e többletfeladatot a pártfogói munkában, megoszlottak a vélemények. Vannak, akik nem érzik pluszmunkának, mert iskolákhoz egyébként is járnak, szülőkkel egyébként is beszélnek, a gyermekjóléti szolgálattal, rendőrséggel egyébként is tartják a kapcsolatot. Mindig kérik a fiataloktól, hogy regisztráljanak a munkaügyi központba, hogy járjanak iskolába, tartsák a gyermekjóléti szolgálattal a kapcsolatot, javasolják mindig az agressziókezelő tréninget – mindezt ha kötelező, hamarabb megteszik.

„Sajnos Borsod megyében nem gyakori a speciális magatartási szabályok előírása. Mi örülnénk annak, ha több lenne, hiszen ellenőrizhetőbb, és jobban számon kérhető, mint az általános magatartási szabályok.” (P. Gyuláné pártfogó felügyelő, IH BAZ megye)

Vannak olyan pártfogó felügyelők is, akik érzik a munkateher növekedését, hiszen, mint mondják, a magatartási szabályok teljesítését még fokozottabban kell ellenőrizni. Igaz, hogy az iskolával egyébként is tartják a kapcsolatot fiatalok esetében, de ha konkrétan az iskolával van összefüggésben a külön magatartási szabály, akkor jóval gyakrabban keresik fel az osztályfőnököt vagy a gyermek és ifjúságvédelmi felelőst.

A szabályok betartásának ellenőrzése nagyban függ az alkalmazott külön magatartási szabálytól, hiszen, mint ahogy korábban említettem, egy általánosan megfogalmazott magatartási szabály nehezebben ellenőrizhető. Az esetek döntő többségében a pártfogó más szereplőket is bevon az ellenőrzésbe. Jellemzően az iskola és az osztályfőnök segítségét veszi igénybe, de gyakori, hogy a szülők, rendőrség segítségére épít.

Ha a fiatalok nem teljesítik a külön magatartási szabályként előírtakat, akkor a pártfogó jelzéssel él az ügyészség felé, amelyben javasolja, hogy szabjon ki büntetést. A magatartási szabályok betartásának valószínűségét a családi, szociális háttér rendezettsége alapvetően befolyásolja. A kedvezőbb körülmények között élők nagyobb arányban tartják be a szabályokat, még a büntetett előéletű ismerős, rokon előfordulása szignifikánsan rontja az együttműködő viselkedés valószínűségét.

A magatartási szabályok megszegése az elrendelés körülményeitől függően eredményezheti a feltételes szabadság megszüntetését, a próbára bocsátás próbaidejének meghosszabbítását, a próbára bocsátás megszüntetését, a felfüggesztett szabadságvesztés végrehajtását, vagy a vádemelést.

Azt a kérdést illetően, hogy megfelelően szolgálják-e külön magatartási szabályok a visszaesés elkerülését, a pártfogó felügyelők úgy vélekedtek: ha a fiatalok komolyan veszik a magatartási szabályokat, nem szegik meg azokat, akkor pl. egy agressziókezelő tréning sokat tud segíteni, vagy a kötelező iskolába járás megakadályozhatja, hogy a fiatal napközben az utcán csellengjen.

Hogy a későbbiekben fog-e jogellenes cselekményt elkövetni, nagymértékben függ a közvetlen környezetétől is. Megállapíthatjuk azonban, hogy ha a pártfogoltak betartják a magatartási szabályokat, sikerül velük betartatni – fiatalkorúaknál jellemzően betartatható a külön magatartási szabály –, akkor azok elősegíthetik azt, hogy ne kövessenek el újabb bűncselekményt.

Utószó

Bízom benne, hogy vizsgálódásaim nyomán egyértelművé vált: az alternatív szankciók szélesebb körű alkalmazása és a helyreállító igazságszolgáltatás kiterjesztése az egész közösség érdekében áll. Arra kell törekedni, hogy a társadalom egésze elismerje hasznosságát. Nemcsak az áldozat válik az igazságszolgáltatás szenvedő alanyává, hanem az elkövető is, hiszen az eljárás során megbélyegzik, társadalmilag stigmatizálják, megnehezítik vagy ellehetetlenítik a társadalmi beilleszkedését a bűncselekmény elkövetése után. Az elterelés célja tehát egyértelműen a büntetőeljárás és végrehajtás káros hatásainak csökkentése.

Fontos, hogy a közösség ne rekessze ki, ne bélyegezze meg a fiatalokat az elkövetett bűncselekmény miatt, hanem adjon lehetőséget számukra, hogy helyreállítsák közösségi kapcsolataikat, hogy a lelkiismeret-furdalásától, a pszichés terhektől megszabadulva bocsánatot kérhessenek, cselekményeiket jóvátegyék, az áldozat szerepét átélve újraértékeljék viselkedésüket. Véleményem szerint egy embernek csak akkor van joga lenézni egy másikat, amikor segítenie kell neki felállni.

Az előírt egyedi, konkrét és személyre szabott magatartási szabályok betartása a fiatalkorú elkövetőkben egyfajta kötelességtudatot ébreszt, ezért mindenképpen fontos lenne több ilyen szabály előírása, hiszen nagyon jó eredménnyel járhatnak. A pártfogó felügyelő rengeteg dologban tud a pártfogoltaknak segíteni, irányt mutatni, gyakorlati javaslatokat tenni, hogy hogyan változtathatják meg az életüket, de csak akkor, ha ők is akarják. Az, hogy a későbbiekben ezek a fiatalok fog-e újabb bűncselekményt elkövetni, nagymértékben függ a fiatal személyiségétől, családi háttérétől is.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az alternatív szankciók szélesebb körű alkalmazásának együtt kell járnia a végrehajtásban szerepet játszó intézményi, humán, pénzügyi stb. keretek meghatározásával és a garanciák beépítésével is, hiszen amennyiben a végrehajtás garanciáinak kijelölése elmarad, a valódi célját nem töltheti be, csupán kijátszható formalitássá válik.

Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy ha a pártfogoltat szembesítjük tetteivel, azzal, hogy valakinek kárt okozott, ő pedig betartja a speciális magatartási szabályokat, akkor javul annak az esélye, hogy nem követ el újabb jogellenes cselekményt.

„Ha valakit olyannak látsz, amilyen éppen most, ezzel visszatartod őt fejlődésében. De ha olyannak látodm, amilyenné lehetne, ezzel előresegíted őt életútján.” (Goethe)

Felhasznált irodalom

Barabás A. Tünde (2004): Börtön helyett egyezség? Mediáció és más alternatív szankciók Európában. Budapest.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazságügyi Hivatal Pártfogó felügyelői Szolgálatának fiatalokúakra vonatkozó 2007. évi adatai.

Braithwaite, J. (2005): Between Proportionality & Impunity: Confrontation Truth Prevention. Sutherland Award Presentation to American Society of Criminology Meeting. Nashville, November, 2004. Criminology, Vol. 43 Issue 2. p. 283.

Csemáné Dr. Váradi Erika (2001): A gyermek- és fiatalokú bűnözés – tendenciák, elméletek, okok. Kriminológiai Közlemények, 59. sz.

Csemáné Dr. Váradi Erika – Lévy Miklós (2001): A fiatalokúakra vonatkozó rendelkezések az új Büntető Törvénykönyvben.

Dr. Gibicsár Gyula: A gyermek- és a fiatalokúak devianciájának okai és főbb jellemzői. Magyar Jog, 1996, 9. sz.

Dr. Lajtár István: A kiskorúak bűnözésének és a fiatalokúak igazságszolgáltatásának egyes kérdéseiről. Ügyészek Lapja, 2007, 6. sz.

Dr. Mikula Márta: A pártfogó felügyeletről. Ügyészek Lapja, 2007, 6. sz.

Dr. Vaskuti András (2006): A pártfogó felügyelő szerepe az alternatív szankciók kiválasztásánál. In: Kriminológiai Közlemények 62. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest.

Dr. Vigh József: A kárhelyreállító (restoratív) igazságszolgáltatás. Magyar Jog, 1998, 6. sz.

Garland D. (1995): Penal modernism and postmodernism. In: Blomberg T. – Cohen S.: Punishment and social control: Essays in honour of Sheldon Messinger. New York: Aldine de Gruyter.

Gönczöl Katalin – Kerezi Klára – Korinek László – Lévy Miklós (szerk.) (2006): Kriminológia – Szakkriminológia. Complex, Budapest.

Kelemen Á.: Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának ajánlása és a Magyarázó Megjegyzések a büntetőeljárás egyszerűsített tárgyában. Magyar Jog, 1991, 12. sz.

Kerezi Klára – Kó József: A pártfogó felügyelet speciális magatartási szabályai. In: Kutatási beszámoló, Igazságügyi Minisztérium Országos Bűnmegelőzési Bizottság Titkársága, Budapest, 2006.

Kerezi Klára (2006a): Kontroll vagy támogatás: az alternatív szankciók dilemmája. Complex, Budapest.

Kerezi Klára (2006b): A közösségben végrehajtott büntetések; a helyreállító igazságszolgáltatás. In: Gönczöl Katalin – Kerezi Klára – Korinek László – Lévy Miklós (szerk.): Kriminológia- Szakkriminológia, Complex, Budapest.

Kisida Erzsébet: A fiatalok veszélyeztetettsége. Új Pedagógiai Szemle, 1999, 4. sz.

Ligeti Katalin (2006): Kriminálpolitika és pönológia. In: Gönczöl Katalin – Kerezi Klára – Korinek László – Lévy Miklós (szerk.): Kriminológia- Szakkriminológia, Complex, Budapest.

Nagy Ferenc: A büntetéssel fenyegetett cselekményt elkövető gyermekek helyzete és a velük szemben alkalmazható eszközök Magyarországon. Acta Universitatis Szegediensis, Tomus XXVII. Fasc. 110. Szeged, 1980, 235. o.

Nagy Ferenc: Javaslatok a Btk. egyes büntetési neveinek módosítására. Magyar Jog, 1991/12.

Nyerges Kálmán – Kóta Tünde: Fiatalok pártfogó felügyelete a gyermekvédelemben, a közigazgatásban és a büntetés-végrehajtásban. Magyar Közigazgatás, 2003, 12. sz.

Perge Bertalanné (2003): Gyermek- és ifjúságvédelem rendőri feladatai; In: Bűnmegelőzési ismeretek. Szakmai kiadvány, Miskolc.

Sárik Eszter: A gyermek- és fiatalkori bűnözés napjainkban. Belügyi Szemle, 2001, 2. sz.

UN CCPCJ (2002): Reform of the criminal justice system: achieving effectiveness and equity. Restorative justice. Report of the Secretary-General. E/CN.15/2002/5 Commission on Crime Prevention and Criminal Justice. Eleventh session, Vienna, 16-25 April.

¹Jegyzetek

A szerző jogász.

² Ld. Dr. Kacziba Antal: Magyarország bűnügyi helyzete a század végén. www.police.hu/magyarrendorseg/MoBunugyiHelyzet.html (utolsó letöltés: 2008. 12. 12.)

³ A Btk. 107. § (1) bekezdése alapján fiatalkorú az, aki a bűncselekmény elkövetésekor tizennegyedik életévét betöltötte, de a tizennyolcadikat még nem.

⁴ Dr. Kondorosi Ferenc államtitkár előadása a „PÁRTFOGÁS NAPJA” alkalmából rendezett konferencián. Budapest, 2007. szeptember 6. www.kih.gov.hu/alaptev/partfogo/aktualis/prog_partf_napja_07_09_6.html (utolsó letöltés: 2008. 10. 01.)

⁵ Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures (The Tokyo Rules), UN 68th plenary meeting 14, December 1990.

⁶ A hazai adatok szerint egy új börtönfőrehely létesítése 11,7 millió forint. A szabadságvesztés végrehajtása több mint hatezer forintba kerül naponta, évente tehát 2 millió Ft a fogva tartás költsége személyenként.

⁷ www.delmagyar.hu/belfold_hirek/embertelen_megalazo_banasmod_a_fiatalkoruk_bortoneiben (utolsó letöltés: 2008.09. 11.)

⁸ 1995. évi XLI. törvény 1. §.

⁹ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazságügyi Hivatal Pártfogó felügyelői Szolgálatának fiatalkorúakra vonatkozó 2009. évi adatai, amelyek a későbbiekben is forrásul szolgálnak.

¹⁰ Btk. 119. §.

¹¹ 1998. évi XIX. törvény 459. § (1)-(2) bekezdés.

¹² Mediációra nemcsak hivatalból, hanem a felek indítványára, és a bírósági szakban is van lehetőség.

¹³ Igazságügyi Hivatal hivatalos honlapja: www.kih.gov.hu/alaptev/partfogo/gyik/altalanos#faq_257161 (utolsó letöltés: 2008. 10. 12.)

¹⁴ 42/2008. (XI.14.) EüM–SzMM rendelet.

¹⁵ Szinonimái a kárhelyreállító, kárjótételi, resztoratív igazságszolgáltatás fogalmak.

¹⁶ A „lelkiismereti/pszichológiai elemet” erősíti a büntetésben, bízva abban, hogy fel lehet kelteni a tettesben a bűnbocsánat elnyerésének őszinte szándékát.

¹⁷ A közösség többféle módon is képviseltetheti magát az eljárásban. Pl.: társadalmi bíraskodás útján, munkahelyi fegyelmi eljárásban, mediációs eljárásban vagy más módon is.

¹⁸ A legegyszerűbb eset az eredeti állapot helyreállítása, de legtöbbször ez nem lehetséges, ilyenkor egy azonos értékű pótlás jöhet számításba.

¹⁹ Forrás: www.citatum.hu

²⁰ 1979. évi 11. törvényerejű rendelet a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról.

²¹ Btk. 82. § (6) bekezdés.

²² Az 1. és 2. pontban írt kötelezettségek a gyanúsított és a sértett hozzájárulásával, a 3. és 4. pontban szereplő kötelezettségek a gyanúsított hozzájárulásával írhatók elő.

²³ Be. 224. § (1) bekezdése alapján.

²⁴ Bv. tvr. 60. § (1) bekezdése alapján.

²⁵ Ebben az esetben a pártfogó felügyelői vélemény arra vonatkozik, hogy a büntetési, nevelési célok elérhetőek-e a szabadságvesztés további végrehajtása nélkül.

²⁶ 17/2003. (VI.24.) IM rendelet a Pártfogó Felügyelői Szolgálat tevékenységéről, valamint ehhez kapcsolódóan egyes igazságügy-miniszteri rendeletek módosításáról.

**Berlingerné Sashegyi Katalin – Klézliné Teffner Gabriella – Bucher
Erika – Tölösi Kálmán**

Nyári tábor nevelőcsaládokban élő gyermekeknek

Intézményünk, a Tolna Megyei Gyermekvédelmi Igazgatóság egy komplexumon belül működteti a megye területi gyermekvédelmi szakszolgálatát, összes gyermekotthonát (nyolc gyermekotthont, ezen belül tizenegy lakásotthont) és egy nevelőszülői hálózatot. A program idején, 2008. július végén 160 nevelőcsalád 319 gyermeket és fiatal felnőttet látott el, ebből különleges szükségletű 96 gyermek.

A program előzményei

A program megszervezését alapos szükségletfelmérés előzte meg. Egy 2008 áprilisában tartott munkaértekezleten a nyári szabadidős programok tervezése során a nevelőszülői tanácsadók jelezték, hogy területükön több olyan gyermek van, aki nem volt még iskolai táborban, nem tapasztalhatta meg a táborozás adta közösségi élményt.

A gyermekek és a nevelőszülők körében kérdőíves módszerrel végzett felmérés értékelése után felszínre kerültek ennek okai is:

Egyrészt a 7–10 éves, a magatartás-problémás és a speciális nevelési igényű gyermekek valamilyen indokkal „kimaradtak” az oktatási intézmények által szervezett táborokból. Másrészt az iskolai táborokat korosztályonként szervezik (1–4. osztályosok, ill. 5–8. osztályosok részére), emiatt nehéz megoldani az egy családból érkező 10 év alatti és 10 év feletti gyermekek együttes – vagyis a testvérek közös – nyaraltatását.

A felmérés világossá tette, hogy a nevelőcsaládokban élő, átmeneti vagy tartós nevelt, életkoruk, egészségi és mentális állapotuk miatt az iskolai táborokból „kimaradt”, azaz a különleges szükségletű, tartós beteg, magatartásproblémás, speciális nevelési igényű 7–17 éves korú gyermekek számára szervezendő táborral valós igényeket elégítünk ki, és hiányt pótolunk a szabadidő értelmes és hasznos eltöltése, valamint a közösségi élményszerzés terén.

A szervezőmunka mindezek figyelembevételével 2008 májusában kezdődött meg.

Első lépésként a megyében élő nevelőszülők és az érintett gyermekek számára találkozót szerveztünk, ahol a közös játékok, a kötetlen beszélgetések során beigazolódott, hogy a gyermekek szívesen vannak együtt a velük azonos helyzetben lévő társaikkal.

A táborozási helyszín kiválasztásában fontosnak tartottuk az előzetes személyes látogatást, a hálóhelyek, a közösségi helyiségek, a vizesblokk és a környezet „feltérképezését”.

A programok kidolgozása során mindenképp a célcsoport jellemzőit vettük figyelembe, így a tervek közt szerepelt szervezett mozgás, közösségi játékok, kézműves

foglalkozás, ami után az elkészített tárgy hazavihető, otthon megmutatható. A környék kulturális, történelmi és földrajzi nevezetességeinek megtekintésével a gyermekek ismereteit kívántuk bővíteni. A turistajelek és a gyógynövények megismertetésével, a gyalogtúrán való helyes viselkedés megtanításával a gyermekek környezettudatos magatartásának kialakítását és fejlesztését tűztük ki célul.

A tervezőmunkába bevontuk a nevelőszülői és a gyámi, gondozói tanácsadókat, a nevelőszülőket és a gyermekeket is.

A program megvalósítása

A táborban 45 gyermek, a hálózatban élők 14%-a vett részt, az alábbi összetételben:

10 év alattiak	12 fő	27 %
10 év felettiak	33 fő	73 %
Speciális nevelési igényűek	6 fő	13 %
Diagnosztizált magatartás-problémások	15 fő	33 %
Nagycsaládból (3-nál több gyermek) érkezettek	35 fő	78 %
Nagyobb testvérrel együtt érkezett gyermekek	21 fő	47 %

Kísérőként négy felnőtt volt velük, mindannyian a nevelőszülői hálózatot működtető szervezet közalkalmazottai: 2 fő szociális munkás, 1 fő szociális asszisztens, 1 fő pedagógus, 1 fő jogi szakokleveles családvédelmi tanácsadó, aki alapvégzettségét tekintve általános iskolai tanító.

A részletes program:

Nap	Program
2008. július 27.	A szálláshely elfoglalása Ismerkedés a környezettel, a tábor rendjének kialakítása, a heti program ismertetése
2008. július 28.	Délelőtt gyógynövény-ismertető foglalkozás Délután strandolás, akadályverseny a tó körül
2008. július 29.	Délelőtt mozgásos közösségi játékok Délután a pécsváradi vár látogatása, környezetvédelmi foglalkoztató program
2008. július 30.	Egész napos gyalogtúra a Zengőre, a turistajelzések használata Este közösségi játékok, TOTO a turistajelzésekkel kapcsolatban, kenyérsütés kemencében

2008. július 31.	Dél előtt kézműves-foglalkozás Délután közös vacsorakészítés, tábortűz, táborzárás
2008. augusztus 1.	Hazaindulás, útközben a pécsi Állatkert megtekintése

A tábor részletes költségvetése:

Szállásköltség (1500 Ft/ fő/ éjszaka)	367 500 Ft
Étkezési költség (1200 Ft/fő/nap)	294 000 Ft
Kézműves foglalkozás (600 Ft/fő)	27 000 Ft
Belépődíjak (950 Ft/fő)	46 550 Ft
Gyógynövény-ismertető foglalkozás	5 000 Ft
Kenyérsütés kemencében (nyersanyag: 500 Ft/fő)	24 500 Ft
Utazási költség (autóbusz, vonat) 1.800 Ft/fő	88 200 Ft
Összesen	852 750 Ft

A tábor költségeinek egy részét a nevelőszülők állták (12 500 Ft/gyermek), másik részét az intézmény. Pályáztunk is, de sajnos egy számunkra értelmezhetetlen formai hiba miatt elutasították pályázatunkat.

A költségek csökkentése érdekében sikerült szponzorokat is megnyernünk az ügynek, akik adományokkal segítettek minket: pl. tejtermékek, étolaj, gyümölcs, zöldség – ezeket a közös főzéshez jól tudtuk hasznosítani.

A jó gyakorlat eredményei, támogatói, jövője

A nevelőszülőktől személyesen és telefonon érkezett jelzések alapján a tábor sikeres volt, a gyermekek fáradtan, de élményekkel telve érkeztek haza.

A gyermekek véleményét kérdőívek segítségével kértük ki, az egyes kérdésekre az alábbi válaszok születtek:

1. Hogyan éreztél magad a táborban?

jó volt, jól éreztem magam:	39 fő	87 %
unatkoztam	2 fő	4 %
nem erre számítottam	1 fő	2 %
nem válaszolt	3 fő	7 %

2. A programok közül melyik tetszett a legjobban?

gyalogtúra	23 fő	51 %
várlátogatás	11 fő	24 %
állatkert	10 fő	22 %
kenyérsütés	1 fő	2 %

3. Ha lenne jövőre tábor, jelentkezni rá?

igen, biztosan	29 fő	64 %
nem, semmiképpen	4 fő	9 %
csak akkor, ha a testvérem is jöhet	12 fő	27 %

A gyermekek közül többen – életkortól függetlenül – megfogalmazták gondolataikat, érzéseiket:

„... Tetszett az egész tábor, meg a tó, a hegyek és az erdő. Jókat kirándultunk és fürödtünk. Sok gyerekkel összebarátkoztam, nagyokat beszélgettünk és nevettünk. Köszönöm, hogy ott lehettem, remélem, másoknak is lesz ilyen élményben részük...”
(15 éves lány)

„...A gyerekek felszabadultak, vidámak és hangosak voltak, és ebből is látszott, hogy már az első nap milyen jól éreztük magunkat.” (12 éves fiú)

„... Jól összekovácsolódtunk, mert a gyerekek kortól függetlenül nagyon tudtak alkalmazkodni egymáshoz...” (17 éves lány)

„...Sok mindenről beszélgettünk, a gyerekek őszintén beszéltek magukról, hogy milyen nevelőszülőhöz kerültek, és hogy érzik magukat...” (10 éves fiú)

„... Nagyon jó lenne, ha jövőre újból találkozoznánk és a táborozáson részt vennénk. Újra ilyen szép, csodás napokat éljünk át, amibe még az időjárás is kedvezett...” (16 éves fiú)

„...Szomorúan indult el velünk a busz, mert összebarátkoztunk egymással, sok barátot és barátnőt szereztünk magunknak. A barátságok még most is sok helyen folytatódnak. Mert egymásban egy kis lelki társat is találtunk...” (13 éves lány)

„...Jó, hogy a Judit velem jöhetett, mert mégsem voltam egyedül a családból, nem hiányoztak anyuék annyira...” (7 éves lány)

Már a hazaút során felvetették a gyerekek, hogy máskor is kellene ilyen táborozást rendezni. A nevelőszülők megköszönték a pár napos otthoni „csendet és nyugalmat”. A gyermekek közül pedig sokan a technika „vívmányait” (mobil, internet) felhasználva azóta is folyamatos, élő kapcsolatban állnak a táborban megismert társakkal.

A programot értékelve elmondhatjuk, hogy sikerült ezeket a gyermekeket is megismertetni a közösségi élménnyel, a tevékenységeket hozzá tudtuk igazítani a gyermekek szükségleteihez, speciális nevelési igényeihez. A gyermekek viselkedése, egymáshoz való viszonya, kommunikációja megmutatta, hogy van igény az ilyen jellegű szervezett együttlétre.

A táborról újságcikk jelent meg a megyei lapokban, köztük a megyei önkormányzat lapjában, amely ingyenesen jut el minden, megyében élő nevelőcsalád számára.
A gyermekek a program zárásakor egy a tábor képeit tartalmazó CD-t kaptak ajándékba.

Kaucsek György – Simon Péter

A „Maradj a Zöld Zónában” munkahelyi drog- és alkoholmegelőzési program aktuális helyzete és fejlesztési lehetőségei¹

A munkahelyi megelőző programok aktualitása

Ma Magyarországon még mindig az egyik legégetőbb társadalmi feladat a túlzott alkoholfogyasztás és a kábítószer-használat visszaszorítása. A helyzet további jelentős romlása prognosztizálható, ugyanis a hitelválság következményeként kialakult gazdasági válság és társadalmi bizonytalanság várhatóan felgyorsítja a káros alkohol- és kábítószer-fogyasztás terjedését, hiszen az egyének az általános bizonytalanság miatt nyúlnak leggyakrabban az alkoholhoz és az egyéb kedélyjavító szerekhez. Ebben a helyzetben a megelőzés még inkább fontossá válik. A megelőzés különböző szinterei közül a munkahelyi programok² előnyeiként általában az alábbiakat emelik ki:

- ez az egyik leghatékonyabb és leghatásosabb szintér, mert itt érhetők el a legjobban az emberek, és rajtuk keresztül családtagjaik³, különösen a fiatalok;
- csökkenteni lehet általuk a veszélyeztetett dolgozók számát;
- vállalati erőforrások vonhatók be a krízismegelőzésébe, kezelésébe;
- elősegíthetik a munkaerő hosszú távon fenntartható versenyképességét.

A megelőzés kiemelt célja a foglalkoztatási képesség és ezzel együtt a nemzet innovációs és versenyképességének javítása. A foglalkoztathatóság elsősorban a munkaerő képzettségének, rugalmasságának és egészségének függvénye. A foglalkoztathatósági képesség fenntartására és támogatására főként a foglalkoztatott magatartása, valamint a munka- és életkörülményei hatnak. Következésképpen az államnak és a társadalomért felelős vállalatoknak érdemes beruházni az emberek foglalkoztathatósági képességébe.

A „Maradj a Zöld Zónában” programot⁴ az ILO kezdeményezte, és országossá bővítése – a Nemzeti Drogstratégia keretein belül, amely a munkahelyet a drogrevenió egyik fontos helyszínének tekinti – jelenleg is folyik. A program azt tűzte ki célul, hogy mindenféle kábítószer (drog, alkohol, gyógyszerek stb.) fogyasztásának megelőzésébe és csökkentésébe úgy vonja be a vállalati vezetőket és dolgozókat, hogy e törekvést összekapcsolja a foglalkoztatottsággal, a vállalatok hatékonyságának növelésével és a munkaerővagyon megőrzésével.

A munkahelyi drog- és alkoholmegelőzés helyzete

Tapasztalataink szerint – amelyeket a „Maradj a Zöld Zónában” program keretében végzett olyan tevékenységek során szereztünk, mint a különböző munkahelyi egészségfejlesztési díjakra benyújtott pályázatok tanulmányozása; a pilot programok szakmai irányítása, koordinálása, a munkavállalói és munkaadói érdekképviselletekkel (JointnVenture Szövetség, AmCham) történő együttműködés – Magyarországon változatlanul igen alacsony a munkáltatói érdeklődés a munkahelyi drog- és alkoholmegelőzés iránt. Kevés vállalatnál vezettek be munkahelyi megelőző programot. Jelentős hiányosságok tapasztalhatók a vállalatok megelőzési kultúrájának és a dolgozók egészségkompetenciájának szintjében, mértékében.

Néhány nagyvállalatnál van megelőző program, de ott sem igazán foglalkoznak e kérdésekkel komplexitásukhoz illő módon. A cégek és a dolgozók egyaránt kellemetlennek tartják az ilyen programokon való részvételt, kerülve a feltételezést is, hogy náluk, illetve nekik vagy családtagjaiknak van ilyen problémájuk. Részben az image-vesztéstől való félelem, részben a megelőzési célok félreértelmezése⁵ miatt a vállalatok vezetése inkább abban érdekelt, hogy a szerhasználókat eltávolítsa a munkahelyről, és nem abban, hogy a munkahely ösztönzőit kihasználva a leszokásban és pozitív alternatívák keresésében tegye őket érdekeltté. A sajátos magyarországi foglalkoztatási körülmények között a vállalati versenyképesség fokozásával indokolt programok nem motiválták a munkaadókat a megelőző programok bevezetésére.

Általános jelenség, hogy a káros szerfogyasztást a vezetés kizárólag munkabiztonsági kérdésnek tekinti. Főleg ebből adódóan szűkül le a probléma kezelése a dolgozói magatartás szabályozására⁶. Mind az érintettek, mind a munkaadó oldaláról jól jellemzik ezt az érintettek beazonosításával, kiszűrésével, rehabilitációjával kapcsolatos sztereotip, előítéletes megfogalmazások, és az eszköztár büntető, megfélemlítő és reaktív volta. Általában jellemző az is, hogy az alkalmazott feltáró és beavatkozási módszerek többnyire elszigetelten vizsgálják a munkahelyi hatásokat (a munkahelyi pszichoszociális terhelő tényezőket, az alkoholfogyasztási szokásokat, a stressz mértékét stb.) a munka- és életkörülmények komplex felmérése és figyelembevétele helyett. Ez leszűkíti és torzítja az alkohol- vagy drogfogyasztás mint egy lehetséges kimenetel esetében az ok-okozati kapcsolatok feltárását.

A munkavállalói érdekképviselők érdemben – néhány elszigetelt akción kívül – nem tanúsítanak érdeklődést a probléma iránt, nem töltenek be kezdeményező szerepet. (Pl. az ágazati kollektív szerződésekben sem kötelezik a vállalatokat arra, hogy rendelkezzenek alkohol- és drogpolitikával.)

Az állami szerepfelvállalás is tisztázatlan és általánosító. Ebből adódik, hogy

- az alkohol- és a drogfogyasztás elleni küzdelem koordinálatlanul történik, különválnak, hiányzik az egyes megelőzési szintek közötti munkamegosztás és az együttműködés koordinációja,
- hiányzik az olyan irányítási-koordinációs kormányzati struktúra, amelybe beleilleszthetők, integrálhatók lehetnének azok a kísérleti kezdeményezések⁷, amelyek a különböző megelőző-támogató (a tájékoztatással, neveléssel, szűréssel, kezeléssel, rehabilitációval, reszocializációval foglalkozó) partnerek támogatását, összehangolt együttműködését akarják létrehozni az egyes térségekben,
- a támogató pályázati követelmények kiírásánál nem tesznek különbséget a vállalatok között, pl. a megelőzési kultúrájuk, egészségtudatosságuk színvonala és nem utolsósorban anyagi helyzetük alapján. Emiatt gyakori, hogy míg a támogatásra szorulóknak alig van esélyük a pályázatok elnyerésére, addig a pályázatok elnyerőinek nincs igazán szükségük az így kapott segítségre.

Új megközelítések

A megelőzési programokról általában

A megelőző programok sikere elsősorban a felépítésük és funkcióik differenciáltságának, ill. megvalósításuk integráltságának mértékétől és a hozzájuk tartozó eszköztár színvonalától függ. Az integráltságot a szervezeti kultúra részévé váló egyes programösszetevők (az

egészségfelmérő, -megőrző, -fejlesztő modulok) egymásra épülése, a közöttük lévő kommunikáció, együttműködés biztosíthatja.

Egy differenciált megelőzési típusprogram-csomag kialakításánál alapvetően három kategorizálási szempont figyelembevételét látjuk célszerűnek:

1. a megelőzés vállalati kultúrája⁸,
2. a dolgozók egészségtudatossági szintje⁹,
3. a vállalat gazdasági (anyagi, piaci) helyzete.

A fenti besorolási szempontok szerint megkülönböztetett vállalatokra, munkahelyekre – összhangban a munkaköri egészségügyi alkalmasság és az aktuális munkaképesség megállapításával – kell megbecsülni azt, hogy milyen általános egészségfelmérő, -megőrző és -fejlesztő programokat¹⁰ vállalhatnak fel eredményesen, ezek mennyi idő alatt végezhetőek el, milyen szintre¹¹ lehet eljutni a segítségükkel, valamint milyen költségekkel járnak, és azokat milyen finanszírozási forrásból lehet fedezni. A felmérést a besoroláshoz egymásra épülő modulokból álló, erre kidolgozott egészségügyi auditrendszerrel (kockázatbecsléssel) kell elvégezni. Az ennek alapján készített differenciált helyzetkép lehetővé teszi mind a programalkotók, mind a programban részt vevők számára a változások mérhetővé tételét is. A megelőzési programok kialakításánál és értékelésénél alapvetően abból kell kiindulni, hogy milyen az egészségkompetencia és a megelőzési kultúra viszonya, összhangja. Ha ezek egymásnak megfelelnek, akkor fennáll a gyors, hatékony, illetve hosszú távú fejlődés, illetve maradandó változás lehetősége. Ha azonban vagy a megelőzési kultúra, vagy az egészségtudatosság szintjében mutatkozó deficit miatt hiányzik az összhang, akkor a program eredményessége veszélybe kerül. A vállalat anyagi és piaci helyzete elsősorban a megelőzési programok kiterjesztésére, a vállalat társadalmi felelősségvállalásának mértékére van hatással.

Fontos követelmény, hogy az állami és üzleti (szervezeti) szerep- és felelősségvállalás az egyes vállalati besorolási kategóriákkal összhangban egészítse ki egymást. Állami támogatás elsősorban az alsó szinteken lévő vállalatok esetében indokolt.

A CSR-hez kapcsolt munkahelyi alkohol- és drogmegelőzési program

Azok a tanulmányok, melyek a munkahelyi alkohol- és drogmegelőzés helyzetének javítására tesznek javaslatot, szinte kivétel nélkül megemlítik a vállalatok társadalmi felelősségvállalási¹² (CSR) programjait. Elgondolásuk lényege, hogy a munkaadók, annak bizonyítékaul, hogy fontosnak tartják a munkaerő szellemi és testi egészségét és azt a társadalmi közeget, amelyben működnek, CSR tevékenységük keretében indítsanak munkahelyi drog- és alkoholmegelőző programokat. Ezt pedig ne „csak” általános társadalmi felelősségérzetük diktálja, hanem hosszú távú üzleti érdekük is. Ehhez kapcsolódva szükséges egy image-növelő hatású ösztönzési rendszert is kidolgozni.

Szorgalmazni kell – a GSZT ajánlásaival¹³ is összhangban –, hogy a vállalatok társadalmilag felelősen viselkedjenek a munkahelyi drogmegelőzésben, ehhez az szükséges, hogy a vállalatok az önkéntes CSR tevékenységüket¹⁴ erős társadalmi nyomás¹⁵ hatására és szakmai támogatással végezzék. A vállalatok ismerjék, hogy mit és hogyan kell tenni ahhoz, hogy a CSR tevékenységüknek társadalmi haszna valóban mérhető legyen ezen a területen.

Javaslatok a káros szerfogyasztással (drog-, túlzott alkohol-, és gyógyszerfogyasztással) kapcsolatos megelőző programok kezelésére¹⁶

- Vállalati besorolási kategóriarendszer módszertanának kidolgozása szükséges a vállalatok megelőzési kultúrája, dolgozóik egészségtudatossága, illetve gazdasági helyzete alapján.
- Többféle aktivitás (nevelés, ismeretterjesztés, közösségi programok stb.) kombinációjából álló munkahelyi alternatív típusprogram-csomagokat kell összeállítani¹⁷ a különböző sztederd kategória szintekhez.
- Országos, régiós, vállalati felmérések alapján egy új állami megelőzési koncepció, stratégia kialakítására van szükség annak érdekében, hogy a munkahelyi szintér megelőzési kereteit megújítsuk az egészségfejlesztési és CSR programokba történő illesztésével, az állami előírások és ösztönzők hatékonyabb kialakításával, az érdekképviseletek aktivitásának fokozásával.
- Ahhoz, hogy a CSR keretében az üzleti világ megfelelő szerepet vállaljon a munkahelyi drog- és alkohol-megelőzésben, meg kell határozni számukra a társadalmi igényeket, szükségleteket:
 - „Étlapot” kell nyújtani a vállalatoknak arról, hogy az adott térségben mi a kívánatos CSR befektetés, azaz hogy az üzleti szférának – a közpolitikai szférával együtt – miben kell felelősséget vállalni a munkaerő mint emberi tőke megőrzéséhez, illetve gyarapításához.
 - Bizonyítanunk kell, hogy a drog- és alkoholfogyasztás ösztársadalmi, regionális vagy térségi probléma, amely döntően kihat a munkaerő minőségére, és ezáltal a hosszabb távon fenntartható fejlődésre. Erről országos és térségi helyzetképre van szükség, amelyből kiderülhet, hogy a drog- és alkoholmegelőzés a prioritások közé tartozik, vagy sem.
- Törekedni kell arra, hogy elsősorban az állami vállalatok, önkormányzatok mutassanak példát.
- Felül kell vizsgálni a megelőzés jogszabályi hátterét, pl. a drogtesztelés kérdésében.
- Szükséges, hogy a munkavállalói érdekképviseletek kezdeményezzenek olyan megállapodásokat, amelyek megfelelő keretet biztosítanak a helyi sajtóságok figyelembevételével történő, elsősorban a megelőzésre, és nem a szankcionálásra irányuló vállalati alkohol- és drogpolitikák kialakítására. Az ágazati kollektív szerződések olyan kereteket biztosíthatnak, amelyekbe a drog- és alkoholmegelőzés beilleszthető és innen indulva széles körben elterjeszhető lehet.
- Az új megelőzési programok vezetői és dolgozói elfogadtatásához korszerűsíteni kell a meggyőzési módszereket, főleg az alábbi lehetőségek terén:
 - presztízbiztosítás (a vállalatnál tekintéllyel bíró személyek elköteleződése),
 - logikus magyarázatok (adatokkal, jellemzőkkel, mérésekkel, számításokkal, táblázatokkal és diagrammokkal, alternatívákkal történő érvelés),
 - személyes kapcsolatteremtés (bizalom, gondoskodás, kockázatkezelés, folytonosság, szervezetenként garántált támogatás és adatvédelem).

¹ Jegyzetek

- Összefoglaló megállapításaink és javaslataink a 2009. december 10-11-én, a „Maradj a a Zöld Zónában” munkahelyi drog- és alkohol-megelőzési program részeként megrendezésre került másfél napos workshop vitáján elhangzottak figyelembevételével készültek.
- ² A munkaügyi tárca kormányhatározatokban a munkavállalók, a munkaadók és a munkahelyi közösség védelme érdekében egy kábítószer-megelőző/kezelő programot indított (1129/2004. [XI.24.] 10. pont), és feladatokat fogalmazott meg (1094/2007 [XII.5] 9. pont).
- ³ Különös jelentőséggel bírnak azok a programok, amelyek hidat alkotnak a munkahely, a család és a társadalom között, és felhívják a figyelmet a dolgozók egészségét, biztonságát, munkateljesítményét közvetlenül vagy közvetve befolyásoló munkahelyi vagy családi problémákra.
- ⁴ A program eddigi fontosabb tevékenységeiről a www.afsz.hu honlapról lehet tájékozódni.
- ⁵ A megelőzéshez kapcsolódó legfontosabb fogalmak ismerete elnagyolt, sekélyes.
- ⁶ Vizsgálati tapasztalatok szerint a cégek a zéró tolerancia alapján viszonyulnak a káros szerfogyasztáshoz, amelyet egyben íratlan társas normának tartanak. Az egészségtudatosság helyett a törvényi megfelelés igénye, illetve a jogi következményektől, büntetéstől való félelem határozza meg mind a munkáltató, mind a munkavállaló magatartását a káros szerek fogyasztásával kapcsolatosan. A munkavédelmi törvény ugyan szabályozza a munkára képes állapot megtartását, de inkább a szankciókra és a már meglévő problémákra koncentrál, és nem kötelezi a vállalatokat a drog- és alkoholfogyasztás megelőzésére.
- ⁷ Véleményünk szerint főleg ennek tulajdonítható, hogy, pl. a „Függőség és/vagy munkaképesség” című Zala megyei kistérségi egészségmegőrző programban részt vevők többnyire csak a felajánkozásokig jutottak.
- ⁸ Példa a szervezetek megelőzési kultúrájának szintjeire:
a) a munkavállalók megértik és betartják a munkavédelmi előírásokat; *b)* a munkavállalók aktív részvétele és egyeztetések révén a helyzet ismerete; *c)* az egészségfejlesztési célok a vállalati célokba integrálódnak.
- ⁹ Példa a dolgozók egészségkompetencia-szintjeire: *a)* az egészség szempontjából fontos információk megértése, az egészségre és a biztonságra vonatkozó alapvető előírások betartása; *b)* az egészségre vonatkozó releváns információk gyűjtése, elemzése, értelmezése, a saját munkahelyi helyzettel való elmélyültebb foglalkozás, törődés, részvétel a fejlesztésekben; *c)* az egészségkompetens magatartás kritikus elemzése, aktív alakítása hosszabb távon.
- ¹⁰ A programhoz értelemszerűen a különböző társadalmi, munkaerő-piaci helyzetű dolgozókat és rajtuk keresztül a családtagjaikat is elérő, támogató, differenciált egészségkommunikációs eszköztár is kell, hogy tartozzon. (Pl. lehetséges, hogy a relaxációs technikát kínáló megközelítések az adminisztratív szinteken „adhatók el” jobban.) Azt is fontos átgondolni, hogy a mentálhigiéné hogyan alkalmazkodjon a különböző szintekhez: pl. a vezetőkhöz, a fizikai állományhoz, az üzemorvosokhoz vagy akár a biztonsági szolgálathoz.
- ¹¹ A pályázati kiírások célkitűzéseit is ezekhez a szintekhez kell igazítani.
- ¹² CSR (Corporate Social Responsibility), azaz a vállalatok társadalmi felelősségvállalása az a koncepció, mely szerint a vállalatok önkéntesen integrálják a társadalmi és a környezeti kérdéseket üzleti működésükbe, valamint az érintettekkel való interakcióikba, olyan módon, ami túlmegy a törvényes elvárásokon és „többet” fektet az emberi tőkébe, a környezetbe és az érintettekkel való kapcsolatokba. A felelősen gondolkodó piaci szervezetnek ezért mint kulcsfontosságú érintettjét kell figyelembe vennie azt a társadalmat, amelyben gazdálkodik, amely munkaerejét és fogyasztóit is adja.
- ¹³ Lásd: „A Gazdasági és Szociális Tanács ajánlásai a társadalmi felelősségvállalásról.” GSZT. Budapest, 2008.
- ¹⁴ A közpolitika CSR-t befolyásoló szerepére utal az Európai Bizottság felfogásában bekövetkező változás is. Az önkéntesség kezdeti kizárólagos hangsúlyozását árnyaltabb megközelítés váltotta fel, mely a CSR gyakorlatot az európai versenyképességi és fenntartható fejlődési politikához kötötte (Európai Bizottság, 2005; Európai Bizottság, 2006).
- ¹⁵ Pl. ilyenek lehetnének az adott térségi közösségek által ajánlott CSR tevékenységek listái.
- ¹⁶ Az itt leírtak jó része kiterjeszthető az egészségfejlesztés egyéb programjaira is.
- ¹⁷ Az Egyesült Államokban létrehozott Együttműködő Partnerség (Working Partners) drogmegelőzési gyakorlatot és az azt kiegészítő Dolgozói Segítő Programok (Employee Assistance Programs) rendszerét – hatásossága és rendszeressége alapján – a hazai munkahelyi drogmegelőzésben is érdemes megfontolni. Lásd: Kaucsek Gy.: Munkahelyi drogmegelőzési program az USA-ban. Kapocs, VI. évf. 5. szám, 2007. október.

